

В.Ю. МЕЛЬНИЧЕНКО

У КРАЇНСЬКІ НАГОЛОСИ МОСКОВСЬКИХ ХРАМІВ

Поверніть книгу не пізніше зазначеного терміну

[illegible]

Володимир Мельниченко

Українські наголоси московських храмів

(100 історій і термінів)

Москва
ОЛМА Медіа Групп
2010

УДК 930.85
ББК 74.04(2)
М 48

Оформлення обкладинки
А. Козаченко

Мельниченко В. Ю.
М 48 Українські наголоси московських храмів. — М.: ОЛМА Медіа Груп, 2010. — 272 стор.
ISBN 978-5-373-03533-0

Володимир Мельниченко — доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, заслужений діяч науки України, член Національної спілки письменників України і Спілки письменників Росії, автор близько 50 книг з історичної, політичної і мистецтвознавчої проблематики.

З 2001 р. — генеральний директор Культурного центру України в Москві, який під його керівництвом отримав у 2010 р. статус Національного. За цей час видав у російській столиці понад 10 українознавчих монографій. За книги «Тарас Шевченко: „Моє перебування в Москві“» (2007) та «„На славу нашої преславної України“ (Тарас Шевченко і Осип Бодянский)» (2008) Володимир Мельниченку присуджено Національну премію України імені Тараса Шевченка 2009 року.

Читач тримає в руках унікальну книгу, в якій зафіксовано й описано у документальних історіях понад 100 московських храмів, причетних до української культури й духовності. Тарас Шевченко розповідав якось: «Приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по улицах... розглядаю собі то церкви, то собори». Разом з українським Кобзарем зробимо це й ми.

УДК 930.85
ББК 74.04(2)

ISBN 978-5-373-03533-0

© ЗАО «ОЛМА Медіа Груп», видання 2010
© В. Ю. Мельниченко, 2010

***Світлій пам'яті
моєї дружини Люби Богдан
присвячую***

Передслово

Найперше скажу, що наша тема мало вивчена і недостатньо висвітлена, хоча в науковій літературі давно визнано, що з другої половини XVII століття в московській храмовій архітектурі дуже відчутним був український вплив. Та що там у монографіях учених — навіть у популярному дореволюційному путівнику «По Москве» зазначалося: **«Весь новый строй храмовых форм был продиктован украинским духовенством, ещё со второй трети XVII века укрепившимся в Москве и внесшим в неё зачатки европейского просвещения и науки»**¹ (Виділено мною. — В. М.). У цьому цікавому виданні зустрічаємо ще й такий особливий і важливий наголос українськості у кращих московських церквах: **«Украинское стремление форм храма вверх, отвечающее руководящей мысли стремления религиозно настроенного духа к небесам, и украинскую „ярусность“, т. е. наслоение уменьшающихся четвериков и восьмериков в форме столба или башни»**. Здається, що й у сучасних виданнях не сказано краще про домінування вертикальної організації простору в тодішній українській церковній архітектурі, про утвердження духовного начала, втіленого у святонебесному спрямуванні храмів.

Зачудовані москвичі та гості Першопрестольної схилялися перед дивовижною красою церков, побудованих українськими майстрами, насамперед, Іваном Зарудним. Його видатні заслуги перед Москвою незаперечно, ґрунтовно й переконливо розкрито і визнано. Відомий учений у галузі історії архітектури, академік Ігор Грабар понад півстоліття тому наголосив,

¹ У роботі з російськомовними текстами послуговуюся перекладами, які вже існують. Проте в моєму розпорядженні таких текстів обмаль, і я перекладаю лише російськомовні тексти радянського періоду, а ті, які датуються попередніми століттями, цитую в оригіналі. На мій погляд, це дає змогу контрастніше відчувати ту епоху і глибше зрозуміти сутність нашої теми. «У них народ і слово — і у нас народ і слово».

що Меншикова вежа Зарудного є «одним із найвидатніших творів російського зодчества всіх часів...» Радянський мистецтвознавець Борис Віппер писав: «...московська архітектура початку XVIII століття на чолі з Зарудним мала величезне значення в еволюції російської та загальноєвропейської архітектури...»¹. Сучасний москвознавець Рустам Рахматуллін вважає, що Зарудний і його будівельники, звівши в Москві церкву Архангела Гавриїла (Меншикову вежу), «відкрили своєю вежею нове століття, маніфестували новий стиль — бароко — і взагалі Європу»².

Втім, очевидно, Москва була приречена на українську духовну присутність з часу свого заснування. Відомо, що перша літописна згадка про Москву пов'язана з сином великого київського князя Володимира Мономаха Юрієм Долгоруким (народився й похований у Києві) і належить до 1147 р. Після того, як 1155 р. Долгорукий став великим князем київським, він почав будувати Москву як фортецю, про що згадується в літописі наступного року. Буваючи у Києві, Долгорукий бачив величезний розрив у духовній, християнській культурі: з цього часу й до середини XVII століття, тобто до Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, російська культура відчутно відставала від української. Це зумовлено фактом хрещення киян у 988 р., а в наступні роки — хрещенням населення Придніпров'я та Волині. Наприкінці 90-х рр. X століття патріарх Константинопольський заснував Київську митрополію. Найпершу відому пам'ятку староруської літератури «Слово про Закон і Благодать» (середина XI століття) написано монахом Іларіоном, який пізніше став київським митрополитом. На початку XII століття у Києво-Печерському монастирі було створено «Повість минулих літ», автором якої більшість учених вважає київського монаха Нестора. Саме з цим фактом пов'язано відзначення в Україні Дня української писемності та мови. В Указі Президента України від 6 листопада 1997 року зазначено: «Установити в Україні День української писемності та мови, який відзначати щорічно 9 листопада в день вшанування пам'яті Преподобного Нестора-Літописця». Після прийняття християнства починає розвиватися храмове будівництво і церковний живопис. Найвідомішими храмами, зведеними у середині XI століття, є Софійський собор у Києві та Спаський собор у Чернігові.

Сучасні московські вчені визнають, що навіть через століття й більше після хрещення Русі «християнство нелегко входило у східно-слов'янські глибинки, а в'ятичеська Мусков була тоді саме такою глибинкою... На початку XII століття в'ятичі вбили місіонера Кукшу — монаха Києво-Печерського монастиря — за його проповіді слова Божого». Саме з Юрієм Долгоруким сучасні москвознавці пов'язують зародження тенденції «рівняння Москви на Київ»: «І вже так виходить, що цю тенденцію заклавав одвічно Юрій Долгорукий з його відомою завзятою, фанатичною спрямованістю на Київ»³.

¹ Віппер Б. Архитектура русского барокко. — М.: Б. С. Г. ПРЕСС, 2008. С. 102.

² Рахматуллин Р. Две Москвы, или Метафизика столицы. — М.: АСТ: Олимп, 2009. С. 316.

³ Москва 850 лет. Т. 1. — М.: Московские учебники, 1996. С. 40.

У московських істориків, політиків і громадських діячів усе настійніше звучить думка про те, що в період князювання Івана Калити, а точніше у 1325 р., Москва не тільки була головним містом Великого князівства Московського, але й стала церковною, духовною столицею Росії. Це пов'язується з перенесенням у 1325 р. до Москви з Владимира митрополичої кафедри. У цій історичній події український акцент був особливо виразним: «Утворення Москви, як духовної столиці вся Русі, навечно пов'язано з іменами двох видатних діячів Землі Руської: Великим князем Московським Іоанном І Даниловичем (Калитою) і митрополитом Київським і вся Русі св. Петром»¹. Вже згаданий Рустам Рахматуллін зазначає: «Обітування Москви дано святым Петром, митрополитом Київським, який перемістився в неї при Калиті». Нагадаю, що Петро став митрополитом Київським і вся Русі у 1308 р., а у 1325 р. переніс свою резиденцію до Москви, де й помер наступного року. Навіть в «Иллюстрированном энциклопедическом словаре» зафіксовано, що впливу Івана І (Калити) у російських землях сприяв переїзд до Москви митрополита Петра. Є ще один містичний момент, пов'язаний з Іваном Калитою. За переказом, йому якось врятував життя вихідець з Києва боярин Родіон Нестерович.

У «Житії», складеному три чверті століття потому митрополитом Кіпріаном, київський святий Петро буцімто говорив Івану Калиті — московському князю:

«Аще мене, сыну, послушаеши и храм Пречистыя Богородицы воздвигеши во своем граде, и сам прославишися паче иных князей и сынове и внуцы твои в роды и роды. И град прославлен будет во всех градах Руских, и святители поживут в нем, и въздут руки его на плеща враг его, и прославится Бог в нем; еще же мои кости в нем положени будут».

Отже, передумовою московської стратегічної перспективи був кремлівський Успенський собор, а в ньому — труна Святого Петра. Київський святий Петро і був закладним каменем Москви — Третього Риму, подібно до того, як апостол Петро — каменем Риму Першого. «З митрополитом Петром Москва, що народилася з Долгоруким у плоті, народилася у Дусі»¹.

Довго вважалося, що Москва стала столицею Російської централізованої держави за великого князя Івана III, тобто наприкінці XV століття. Проте останніми роками наполегливо впроваджується думка, що це відбулося у 1426 р., коли за рішенням великої княгині Софії Вітовтівни (дружини великого князя Василя І) і Київського митрополита Фотія урядовий апарат Владимирського князівства було переведено зі стольного града Владимира до Москви (певно, що це було зроблено на виконання волі Василя І, який незадовго до цього помер і не встиг здійснити свій намір): «1426 рік — рік становлення Москви як політичної столиці держави Росія». У сучасному виданні читаємо: «Остаточному формуванню Москви, як повноправної і повноцінної столиці Російської держави, ми зобов'язані Великому князю Московському Василю І Дмитровичу, його дружині Софії Вітовтівні і митро-

¹ Рахматуллін Р. Две Москвы, или Метафизика столицы. С. 15.

политу Київському і вся Русі Фотію»¹. Щодо Фотія, то він став митрополитом Київським і вся Русі у 1408 р., а 1409 р. зайняв митрополичу кафедру в Москві.

Протягом наступних десятиліть Москва суттєво зміцнила свій столичний статус, стала важливим економічним і культурним центром Росії. Чисельність населення міста наприкінці XV століття перевищила 150 тисяч жителів. У 1479 р. було завершено будівництво важливого для російської духовності Успенського собору, заснованого ще митрополитом Київським Петром. У 1485–1495 рр. зведено державні стіни і вежі Кремля. У 1508 р. у Кремлі збудовано дзвіницю «Іван Великий». 1524 р. засновано Новодівочий монастир, який став важливим елементом зовнішнього оборонного кільця, увійшов в історію Росії.

У 1547 р. Іван IV прийняв титул царя. У 1589 р. у Москві введено патріаршество, Собором прийнято уложення про Російську православну церкву. На початку XVII століття Москва пережила «велику Смуту». У 1610 р. місто захопили польсько-литовські інтервенти, від яких його було визволено народним ополченням у 1611 р. Восени 1618 року, допомагаючи польському королевику Владиславу, Петро Конашевич-Сагайдачний з 20-тисячним козацьким військом переміг російське військо під Москвою, а затим штурмував Москву, оборону якої очолював Дмитро Пожарський, але відвів козаків: «...скородили списками московські ребра» (Т. Шевченко). Відведення козацького війська від Москви відбулося у день Покрова Пресвятої Богородиці й зумовлено переважно релігійними причинами: Сагайдачний не став штурмувати православну Москву для поляків-іновірців. До речі, саме похід гетьмана Сагайдачного на Москву фактично поставив останню крапку в довготривалому конфлікті часів Смути. Про це розповім окремо у другому розділі цієї книги. Тут відзначу лише, що українські козаки захоплено милувалися московськими церквами й чуйно прислухалися до московського церковного багатодзвіння.

Після падіння під ударами турецьких військ світового центру православ'я — Константинополя (1453) Москва два століття фактично залишалася без культурно-освітнього орієнтиру та ідейної опіки. Шевченків знайомець, історик Іван Забелін писав: «Ум боялся явиться. Умная женщина становилась ведьмой, умный мужик — ведуном, колдуном, вещим. Патриархальное начало допускало ум только в старике. Ум был контрабандою, а знание прямо вело в ад. Еретик было страшное слово, оно означало всякого вольномыслящего, самостоятельно мыслящего». Справді в московських вищих колах побожність традиційно поєднувалася з ворожнечею до освіти. Відомий український і російський історик Володимир Іконников зазначав: «Само духовенство было несведуще в книжном учении и тем подрывало доверие к себе». Побутувало навіть рифмоване прислів'я: «Кто по латыни научился, тот с правого пути совратился». Допускалася лише православна освіта. Світська наука заперечувалася.

¹ Золотые ритмы Москвы. Москва — вековая столица России. — МГФ «Знание», 2007. С. 10, 12, 24, 29, 33.

Порівнюючи Київ із Москвою, російський професор О. Архангельський ще на початку XX століття заявив, що «не только в XIV, но и в XV вв. в отношении литературном Москва несравненно ниже Киева XII века». У 1918 р. Іван Огієнко (митрополит Іларіон) з цього приводу конкретизував із лапідарною гордістю: «Цебто Київ опередив Москву своєю культурою на цілих три віки...» Утім, сам Огієнко висловився ще жорсткіше: «Для мене нема жодного сумніву, що культура українська за всі старі віки, аж до XIX віку, завше була значно вищою од культури московської»¹.

Отже, у XV столітті мисляча Росія звернула свій погляд на Київ і, здається, завмерла в очікуванні. Справжнє чудо, що врятувало російську духовність і запалило світло в кінці тунелю, сталося! Здається, найпрямолінійніше писав про це той же Іван Огієнко:

«Нема нічого дивного, що свою культуру ми почали передавати на Москву. Так скрізь буває в житті: народ з більшою культурою, з більшою освітою завше впливає на свого сусіда, а сусіда переймає все краще. І нема нічого дивного, що наші вкраїнці рано почали сунути в Москву, де їм давали великі посади. Ще в XIV і XV віках на Москві було вже немало вкраїнців, а в XVI віці їх часто кличуть туди на службу. А з 1654 р., з року приєднання України до Москви, цей рух на Москву прибрав великого розміру, і з того часу земляки наші „начаша приходити в великороссійское царство и водворятися“.

Москва бачила культуру вкраїнців, охоче приймала їх до себе і добре платила. І тому в „далеку Московію“, в „московскія страни“ перейшло багато людей, що придбали там слави і собі, і своїй Україні. Земляки ці наші понесли культуру свою на далеку північ, збудили її од віковичного дрімання і заклали там міцні підвалини нової культури»².

Втім, це визнають і деякі сучасні москвознавці: **«Москва, відкривши в той час, після двох століть незнання, Київ і київську тему, відкрила місце свого виходу. Виходу царства, святості, святинь, столичності, самого світла християнства для Русі... Росія перейшла до Нового часу дорогою нового... Просвітництва, здійсненого за допомогою Києва»**. Першою ластівкою київської присутності в Москві стало село Київець, засноване, за переказом, у XIV столітті вже згаданим киянином, боярином Родіоном Нестеровичем при дорозі на Київ, майбутній Остоженці: «Київець став знаком Києва в Москві. За смислом переказу, першим у часі знаком. Знаком часу, коли Москва вперше намірилася стати новим Києвом, столицею, резиденцією митрополита Київського і всія Русі»³.

Втім, про це — в **першому розділі** нашої книги «Вплив українців відбився на Москві».

Та річ не лише про потужний український духовний вплив на Москву та на її храмову архітектуру, виразно втілений, зокрема, у церквах Івана Зарудного. Майже невідомо, що чимало московських храмів так чи інакше пов'язані з іменами національних геніїв — Тараса Шевченка і Миколи Гого-

¹ Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. — К.: Видавництво книгарні Є. Череповського, 1918. С. 66.

² Огієнко І. Українська культура. — К.: Наша культура і наука, 2001. С. 124–125.

³ Рахматуллин Р. Две Москвы, или Метафизика столицы. — С. 124, 194, 394, 395.

ля та великих українців Михайла Щепкіна, Михайла Максимовича, Осипа Бодяньського...

Тож, **другий розділ** — «Прилучався до церкви» — названо словами Бодяньського, який записав у щоденнику 10 квітня 1854 року: «Говел, т. е. исповедался и приобщался к церкви Божьей Матери, что у Никитских ворот, известной больше под именем Феодора Студита...» У цьому розділі, як і в наступному, та чи інша церква є важливим духовним приводом для документальної розповіді про певну невідому сторінку московської біографії одного із великих українців, які так чи інакше були причетними до конкретного храму. Скажімо, зі спогадів Сергія Аксакова відомо, що на Великдень у квітні 1840 року Микола Гоголь побував у Кремлі на Великодній службі: «Мы все отправились в Кремль, чтобы услышать на площади первый удар колокола Ивана Великого». Ніхто й ніколи спеціально не писав про цей факт біографії Гоголя, не розповідав, що його зацікавило в Кремлі. Так само раніше не приверталася увага до того, що Гоголь у жовтні 1832 року, вдруге приїхавши до Москви, самостійно пішов шукати свого земляка, професора Московського університету Михайла Максимовича, який, будучи директором Ботанічного саду Московського університету, мешкав на його території. Це дало можливість встановити, що найближчою для Максимовича була церква Адріана і Наталії на вул. 1-й Міщанській, яку бачив і Гоголь, а, головне, розповісти про блискучу кар'єру Максимовича у Москві. В окремій історії розповідається про те, чому Гоголь за два тижні до смерті вирішив причаститися саме у церкві Савви Освяченого на Дівочому полі. Нова інформація з використанням архівних матеріалів зібрана про церкву Старого Пимена, парафіянином якої був Михайло Щепкін. У березні 1858 року біля Старого Пимена у Щепкіна два тижні жив Шевченко: **«Нашёл его у старого Пимена в доме Щепотьевой и у него поселился...»**¹. Документальні історії присвячено церквам, біля яких у 1916–1917 рр. і на початку 30-х рр. жив Михайло Грушевський.

Назва **третього розділу** — «Розглядую собі то церкви, то собори» — народилася зі слів Тараса Шевченка, який, згадуючи про свій другий приїзд до Москви в березні-квітні 1845 року, особливо відзначив: **«Приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по улицах, звычайне, як чоловік іностранный, розглядую собі то церкви, то собори...»**. Іншим разом, порівнюючи Казань з Москвою, Шевченко записав у щоденнику 13 вересня 1857 року: **«...Казань чрезвычайно живо напоминает собою уголок Москвы: начиная с церковей, колоколов»**. У Шевченковому листі до Якова Кухаренка є пряме свідчення про те, що навесні 1845 року під час другого приїзду до Москви, поет **«зайшов у якусь стару-престару церковь»**. На жаль, ми не маємо можливості назвати конкретні храми, які Шевченко відвідав, але їх було чимало. До того ж, у березні 1858 року він приходив на будівництво храму Христа Спасителя й записав у щоденнику: **«Но меня и на двор не пустили. „Не приказано“, — сказал сторож. Я ему не противоречил**

¹ У тексті без обумовлення виділяю шрифтом Шевченкові тексти з щоденника та листів, які є важливими документами в цій праці.

и возвратился в Кремль»¹. У своєму щоденнику Шевченко занотував: **«Храм Спаса вообще, а главный купол в особенности безобразен».** Ця негативна оцінка замовчується москвознавцями, і в ній необхідно розібратися. До речі, поет обійшов усі кремлівські храми ще під час перших приїздів до Москви у 1844 і 1845 рр. Недарма писав: **«...тільки вже не лічив ворон на Івані великому».** Втім, у 1858-му він знову тричі приходив сюди й захоплено розглядав кремлівські собори: **«Кремль оригинально прекрасен».**

Отже, Шевченко сам вказав на московські храми — важливий компонент духовної атмосфери, в яку він занурився у місті. Тим більше, що саме в храмах її збережено найкраще. Проте ніхто й ніколи не розглядав під цим кутом зору поетове знайомство з Першопрестольною. Тоді як вивчення московських стежок Шевченка свідчить, що Тарас Григорович у Москві бачив кілька десятків храмів. Особливо переконливо підтверджує цей факт карта «Тарас Шевченко в Москві», складена автором й додана до книги «Тарас Шевченко: „Моє перебування в Москві“» (2007), а також опублікована в газеті «Слово Просвіти» (25–31 січня 2007 року). На рідкісній карті Москви, укладеній у 1859 р., тобто в часи Шевченкових відвідин міста, вперше було позначено місцевості, окремі місця, будинки та споруди, які поет відвідав чи оглянув у 1844–1845 рр. і 1858–1859 рр. І завжди поруч — храми, храми, храми!

За документальними історіями ми вперше відтворюємо конкретний храмовий контекст і живу атмосферу, які огортали поета під час його перебування у Москві.

Четвертий розділ — «Між двома церквами»² — побудовано за іншим, ніж два попередні, принципом. Тут зібрано коротку, фактично енциклопедичну інформацію про більш, як півсотні церков і монастирів, які небайдужі нам, українцям. Наприклад, йдеться про храм Василя Блаженого на Красній площі, який вразив Шевченка, та церкву Успіння Божої Матері в Успенському вражку, біля якої довго жив Осип Бодяньський і влітку 1857 року вінчався тут «з дівцею Марфою Артем'євою». Священик Олексій Соколов із церкви Симеона Столпника на Поварській причащав Гоголя безпосередньо перед смертю, а в університетській церкві Тетяни Мучениці відбулася похоронна відправа за українським генієм. Так само розповідається про церкву Філіппа Митрополита в Міщанській слободі, де сповідався Михайло Щепкін, а в серпні 1863 року відбулася панахида над його прахом.

Зафіксовано також, що, скажімо, в Андріївському монастирі було створено одну з перших у Москві шкіл, де викладали українські монахи; у Чудово-

¹ Російськомовні листи та «Щоденник», а також російськомовні твори Тараса Шевченка цитуються мовою оригіналу. Звернуся до авторитету шанованого мною Юрія Барабаша, який пише щодо Шевченка: «Перекладати його російськомовну прозу українською? Погодзьмося, це трохи дивно, щоб не сказати смішно... Я вважаю за коректне цитувати їх в оригіналі». Так само логічно цитувати в оригіналі Михайла Щепкіна, Михайла Максимовича, Осипа Бодяньського та ін., аби, говорячи словами Барабаша, «не створювалося мовної незлагоди».

² Назву взято зі «Споминів» Михайла Грушевського, який, поселившись у вересні 1916 року в Москві, на Арбаті, 55, гранично точно зафіксував духовне розташування будинку — «старосвітської кам'яниці на розі „Денежного переулка“, між двома церквами...»

му монастирі у Кремлі діяла «патріарша школа», в якій викладав випускник Києво-Могилянської академії Єпифаній Славинецький; у Новодівочому монастирі співав хор українських монахинь, а Ново-Саввинський Київський монастир, що під Дівочим полем, взагалі започаткували монахині з Києва.

Перелічені й коротко описані церкви, які були приходськими для українців у районі Маросейки та Хохловки, та ті, що зустрічав Михайло Максимович, проходячи впродовж кількох років із Ботанічного саду Московського університету за Сухарєвкою, де мешкав, до самого університету на Моховій вулиці. Але найбільша, особлива, виняткова увага — до тих церков, що траплялися Шевченкові на його московських маршрутах. Від'їжджаючи з Першопрестольної 26 березня 1858 року поет назвав її «гостинною Москвою». І в цій оцінці збережено також тепло московських церков.

Таким чином, важливі матеріали для нової книги було значною мірою виявлено в процесі роботи над попередніми виданнями про Шевченкове перебування в Москві та його дружбу з великими московськими українцями¹.

Важливі дані про храми взято з багатой московознавчої літератури, зокрема, з чотиритомної праці «Сорок сороков. Краткая иллюстрированная история всех московских храмов», що вийшла в Москві на початку ХХІ століття (автор-укладач П. Г. Паламарчук). Проте жодне з московських видань, звичайно, не розглядає російські храми крізь українську призму і практично не торкається українських акцентів в їх історії. Тому принципово нові штрихи та відомості з нашої теми збирав по крупинці в багатьох московських архівах: Російському державному архіві стародавніх актів, Державному архіві Російської Федерації, Російському державному архіві літератури і мистецтва, Центральному архіві науково-технічної документації м. Москви, Центральному історичному архіві Москви, архівах Російської Академії наук, Російської державної бібліотеки («Ленінки»), Державного науково-дослідного музею архітектури ім. О. В. Щусєва, Державного центрального театрального музею ім. О. О. Бахрушина.

Велику вагу мають уперше широко використані в контексті теми джерела: розмаїті путівники по Москві і довідники², видання «Вся Москва», «Указатель Москвы», плани і карти міста ХІХ століття, маловідомий «Алфавитный указатель» до планів усіх адміністративних ділянок Москви, що містить перелік тодішніх міських соборів, храмів, монастирів.

Книга, яку читач тримає в руках, не є всеохоплюючою й вичерпною, не претендує на повне висвітлення великої й важливої теми. У ній містять-

¹ Мельниченко В. Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006; Його ж. Арбат очима українця. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006; Його ж. Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві». — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007; Його ж. «На славу нашої преславної України» (Тарас Шевченко і Осип Бодяньський) — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008; Його ж. Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін». — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2009; Його ж. Шевченківська Москва. Авторська енциклопедія-хроноскоп. — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2009; Його ж. Українська душа Москви (Михайло Максимович. Михайло Щепкін. Осип Бодяньський. Микола Гоголь). — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2010.

² Пам'ятатимемо, що Шевченко цитував таку літературу. 26 вересня 1857 року записав у щоденнику: «Нижний Новгород во многих отношениях интересный город и не имеет печатного указателя. Дико! По-татарски дико!»

ся необхідні відомості про московські церкви, але найперше автор зробив скромну спробу розставити українські наголоси в їхній історії.

Ці наголоси мають різні, так би мовити, жирність і виразність. Від історії про зведення Іваном Зарудним у Москві церкви Архангела Михаїла та Іоанна Воїна до висновку про унікальний український вклад у церковне будівництво Москви; від фіксації діяльної присутності українських монахів, співаків, учених у конкретних московських храмах і монастирях до розкриття значного духовного впливу українців на розвиток церковної культури у Москві; від розповіді про особисте відвідання Тарасом Шевченком кремлівських соборів і будівництва храму Христа Спасителя до енциклопедичного переліку у третьому розділі церков, які поет лише бачив.

Усього в книзі зафіксовано й описано у документальних історіях понад 100 московських храмів. За довгі роки перебування в Москві я був свідком відновлення богослужіння у церквах, які збереглися, мав унікальну можливість побувати у них або розшукати й систематизувати матеріали про вже неіснуючі храми. У кожному випадку пропустив через серце все, що стосувалося їх причетності до української культури й духовності. Настав час поділитися своїми знаннями, переживаннями й враженнями з читачем.

Багато храмів, які згадано й описано у книзі, я відвідав з дружиною, заслуженою артисткою України Любов'ю Богдан. Народжена у день Святої Трійці велика українка прожила коротке і славне життя з Богом у серці. Ця книга побачила світ у рік і місяць нездійсненого на Землі 50-річчя моєї Любові. Я присвячую цю книгу її світлій пам'яті.

Дослідження здійснено у Національному культурному центрі України в Москві¹. У підборі документального матеріалу та літератури мені допомогли заступник генерального директора Центру Людмила Гільманова та завідувач бібліотекою Юрій Безкровний. До виходу книги доклала зусиль головний спеціаліст Тетяна Чернікова. Редактор — Ассоль Овсянникова.

¹ Завершення роботи над цією книгою у лютому 2010 року співпало з Указом Президента України «Про надання Культурному центру України в Москві статусу національного». У ньому говориться:

«Ураховуючи вагомий внесок Культурного центру України в Москві в розвиток українсько-російського співробітництва у сфері культури, освіти, науки, популяризацію національного культурного надбання України, її історії, задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають у Російській Федерації, а також з метою сприяння дальшому розвитку центру **п о с т а н о в л я ю**:

Надати Культурному центру України в Москві статус національного і надалі іменувати його — Національний культурний центр України в Москві».

Розділ 1

«Вплив українців відбився на Москві»

Історична тенденція московського «рівняння на Київ» особливо зримо й вагомо виявилася в дивовижний період перенесення до Москви київської вченості, що розпочався у середині XVII століття. Михайло Грушевський настійно підкреслював важливе значення, яке «українська наука XVII ст. мала для розвою письменства і культури московської». Цікаво, що визнання цього історичного факту можна зустріти навіть у монографії сталінських часів Я. Дмитерка «Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко», що вийшла у видавництві Московського університету (1951): «Видатні вчені України славилися далеко за межами своєї країни... Українські вчені внесли суттєвий вклад у розвиток загальноруської культури. М. В. Ломоносов, наприклад, вивчав грамоту за знаменитою граматикою Мелетія Смотрицького». Власне, в Росії аж до XVIII століття користувалися граматиками українських просвітителів Лаврентія Зазанія та Мелетія Смотрицького (Ломоносов називав «Грамматику» Смотрицького «вратами премудрости»). Ця «Граматика» вперше видана у Вільно у 1619 р., а в Москві перевидана 1648 р. Сучасний москвознавець Олена Сморгунова навіть не згадує про українське коріння Смотрицького, але визнає, що «„Граматика“ Мелетія Смотрицького стала основоположною граматичною працею на наступні два століття, визначаючи граматичні правила, вводячи й закріплюючи мовні норми»¹.

У 1649 р. цар Олексій Михайлович у листі просив київського митрополита Сильвестра Косова, який став наступником Петра Могили і рішуче виступав проти возз'єднання України з Росією, відрядити до Москви для перекладу Біблії

¹ Сморгунова Е. М. Москва москвичей. — М.: ОГИ, 2006. С. 228.

з грецької на слов'янську мову випускників Києво-Могилянського колегіуму, пізніше — Києво-Могилянської академії — *alma mater* вищої освіти в Україні¹. Кількість студентів у ній весь час зростала, значну їх частину складали сини міщан, козаків, селян. Академія стала важливим чинником становлення національної самобутності української культури, значним культурно-освітнім і науковим центром європейського масштабу задовго до появи в Росії першого вищого навчального закладу — московської Слов'яно-греко-латинської академії (1687). За точним висловом Рустама Рахматулліна, Московський університет, утворений аж у 1755 р., також був «наступником могилянства»².

З Києво-Могилянської академії до Москви прибули Єпифаній Славинецький³, якого Рахматуллін називає «проводирем усієї київської вченості у Москві» та Арсеній Сатановський. Кількість оригінальних і перекладних творів одного лише Славинецького в Москві сягала майже ста п'ятдесяти. Цінним є перший у Росії «Лексикон слов'яно-латинський», укладений Сатановським ще в Києві, а доопрацьований і виданий вже у Москві (1650). У ньому нараховувалося близько 7500 статей. У Москві Славинецький створив ще одну працю — «Лексикон греко-слов'яно-латинський», який не було видано. Він вважався надзвичайно цінним, і для користування ним потрібно було брати дозвіл у самого царя⁴. Філологічний словник, упорядкований двома нашими сподвижниками, пояснював церковну термінологію та її вживання. Менше відомо, що Славинецький перекладав старослов'янською мовою підручник анатомії А. Везалія «Будова людського тіла» (1543), що містив детальний опис кістяка, м'язів, судин і нервової системи людини. Разом зі своїм колегою Славинецький також переклав і видав у Москві космологічну працю Йогана Блеу (Амстердам, 1675), в якій об'єктивно й прихильно подавався виклад учення Миколи Коперника.

Славинецький відредагував «Буквар» (1657) й написав ряд педагогічних праць. У 1665 р. Славинецький видав збірник перекладів з грецької богослужбових книг. Ця подія також увійшла до згаданого Хроноскопу. Втім, заслуги Славинецького й Сатановського були виокремлені російським

¹ Сучасники називали Києво-братську школу колегіумом, або — на пошану її фундатора Петра Могили — Києво-Могилянським колегіумом, з 1701 р. — Київською академією (за традицією ще — Києво-Могилянською академією).

² Рахматуллін Р. Две Москвы, или Метафизика столицы. С. 355.

³ Єпифаній Славинецький (кін. XVI — поч. XVII століть — 1675) — письменник, історик, філолог, педагог, перекладач. Закінчив Київську братську школу, потім вчився за кордоном, після повернення прийняв чернецтво у Києво-Печерській лаврі, став ієромонахом. Викладав у Києво-Могилянському колегіумі. У Москву переїхав на прохання російського царя. Прибуття Славинецького до Москви зафіксовано у Хроноскопі найважливіших фактів і подій російської історії (див. Кушнір А. Г. Хроноскоп: Летопись фактов и событий отечественной истории за два тысячелетия от Рождества Христова. — М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. С. 272).

⁴ Історія української культури. Т. 3. — К.: Наукова думка, 2003. С. 675.

істориком, архівістом Олексієм Малиновським ще на початку XIX століття: «Приехавшие 1649 года в Москву Киевобратского Богоявленского монастыря иноки Арсений и Епифаний не только поддерживали сие училище, но исправили Библию и перевели много богословских книг. В 1651 году царь Алексей Михайлович присоединил к сим ученым и другого из Киева иеромонаха Дамаскина Птицкого».

Окремої сторінки заслуговує дружба Славинецького з патріархом Московським і всія Русі Никоном, призначеним на всеросійське патріаршество у червні 1652 року. Відомо, що новий патріарх вимагав від царя та бояр шанувати його «как архипастыря и отца верховнейшего», не втручатися у справи церкви, не ставити під сумнів будь-яке рішення патріарха. Славинецький познайомився з Никоном ще взимку 1849–1850 рр., коли той приїжджав із Новгорода до Москви. У 1652–1654 рр. Славинецький перекладав для патріарха Никона твори з грецької мови. У 1654 р. за ініціативою патріарха було проведено Помістний собор, який ухвалив рішення про виправлення богослужбових книг за стародавніми грецькими і слов'янськими рукописами. До реалізації цієї ідеї доклав значних зусиль Славинецький. Уже з 1650 р. він працював у Печатному дворі, де наглядав за правкою й публікацією богослужбових книг. Після того, як Печатний двір було передано у розпорядження патріарха Никона, вплив Славинецького на книговидавничу діяльність значно посилювався. До того ж, близько 1657 р. київський професор очолив Патріарше училище, в якому готувалися перекладачі з грецької та латинської мов для роботи редакторами у друкарні і на Печатному дворі¹.

Славинецький був експертом, перекладачем і протоколістом на церковному Соборі 1660 р. У суперечці з грецьким і російським духовенством довів неправомірність суду архієреїв над патріархом, протизаконність позбавлення Никона священства і відлучення від церкви. Зрозуміло, що на Собор 1666 р., який позбавив Никона сану патріарха, Славинецького не допустили. Втім, на Соборі російських архієреїв у 1674 р. з нагоди перекладу Біблії він отримав благословення «преводить всю Библию вновь».

Особливої уваги заслуговує те, що Никон, який високо цінував талант Славинецького, призначив його проповідником, відродивши тим самим традицію читання проповідей у церквах, утрачену ще у XV столітті.

У середині XVII століття на розі Волхонки й Знаменки (біля цього місця у квітні 1861 року проїжджала труна з прахом Шевченка) стояв будинок друга і радника, дворецького царя Олексія Михайловича боярина Федора Ртищева (1626–1673), який став провідником києво-могилянської вченості

¹ Московская энциклопедия. Т. 1. Лица Москвы. Кн. 1. — М.: Издательский центр «Московедение», 2007. С. 562.

в Москві. До речі, згаданий уже Рустам Рахматуллін називає будинок Ртищева (не зберігся) знаковим для Москви, що тягнулася до київської вченості. Втім, на думку москвознавця проукраїнська «мізансцена» цього приарбатського куточка збереглася й нині: «Де стояв дом Ртищева, стоїть інший знак Києва — доходний дім Перцова (один із химерних за силуетом та декором московських будинків, побудований у 1905–1907 рр. у стилі модерн на Пречистенській набережній, який, за словами Рахматулліна, уособлює Київську Русь. — В. М.) і де на висоті Пашкова дома бачимо прощальну фігуру малороса Гоголя» (йдеться про пам'ятник письменнику на Гоголівському бульварі за два кроки від Національного культурного центру України в Москві). Рахматуллін вважає, що будинок Перцова було зведено, аби «Київ починався від воріт Кремля».

Сучасний москвознавець Ніна Молева називає Ртищева «російським просвітителем», і хоча вона навіть не згадує про його зусилля перенести просвіту з Києва до Москви, таки має рацію, бо цей близький до царя державний муж абсолютно правильно обрав орієнтири духовного й культурно-просвітницького розвитку Росії. Здійснюючи свою політику, він навіть ставав на прохання патріарха Тихоном, закликаючи його не втручатися в державні справи. Ртищев викликав із України (з Києво-Печерської Лаври, Межигірського та інших монастирів) вчених монахів, поселив їх у заснованому ним 1648 р. Андріївському монастирі (за іншими даними монастир існував уже в 1620-х рр. і був оновлений на кошти Ртищева) на березі Москви-ріки, поблизу Воробйових гір. З українських просвітян Ртищев створив училище (так зване Ртищевське вчене братство). Це визнано в «Истории России» Сергія Соловйова:

«Сильною любовью к просвещению отличался в Москве постельничий Федор Михайлович Ртищев. Недалеко от Москвы по Киевской дороге на берегу реки Москвы он выстроил Андреевский монастырь, куда **перезвал из малорусских монастырей монахов 30 человек, с тем чтоб учили желающих грамматике славянской и греческой, риторике и философии.** Обязанный днем быть во дворце, Ртищев целые ночи просиживал в Андреевском с учеными монахами» (Виділено мною. — В. М.).

У новітньому московському енциклопедичному виданні читаємо:

«У 1648 р. Андріївський монастир було відновлено, і тут за ініціативою відомого просвітянського діяча Федора Михайловича Ртищева було створено одну з перших у Москві шкіл (Ртищевське братство). **Ртищев запросив сюди українських монахів, вони перекладали книги й навчали російське духовенство мовам, граматиці та іншим наукам**»¹ (Виділено мною. — В. М.).

¹ Москва: все православные храмы и часовни. — М : Эксмо: Алгоритм, 2009. С. 31.

Рустам Рахматуллін зазначає, що «гурток Федора Ртищева, **московський філіал Київської Могилянської академії**, ходив між Андріївським монастирем, що на подолі Воробйових гір, і будинком Ртищева...» На думку москвознавця, Андріївський братський монастир українські монахи могли навмисне розташувати на подолі Воробйових гір, подібно до того, як у Києво-Братському монастирі було розміщено Києво-Могилянський колеґіум. До речі, зв'язок вибраного у Москві місця для монастиря з дорогою на Київ відзначив ще Сергій Соловйов.

А Рахматуллін, називаючи Воробйові гори «підвищеними подніпровськи», а то й просто «Київськими горами», ставить таке запитання: «Чи ж випадково Булгаков, який попросився з Москвою (В «Майстері і Маргариті». — В. М.) з висот Ваганькова і Воробйових гір, був киянином?»¹. Для сучасного історика Москви сумнівів немає: «Могилянський Київ вийшов Андріївським монастирем на Воробйові гори». Тепер заглянемо до енциклопедії «Москва» (1980): «В Андреевском монастыре помещалась **первая в Москве школа, во главе которой стояли Е. Славинецкий и А. Сатановский**. Монахи „Ученого братства“ Андреевского монастыря переводили иностранные книги на русский язык» (Виділено мною. — В. М.). Відомий сучасний москвознавець Сергій Романюк зазначає ще й таке: «Діяльність вченої братії викликала невдоволення духовенства й простого народу — в „грецькій грамоті єретицтво є“ ... За свій рахунок Ртищев відправляв молодих людей для продовження освіти в Київ...»².

Отже, з Києва до Москви переносилася вченість, а з Москви до Києва відправлялися за вченістю.

До Москви прибували й освічені монахині. Достатньо сказати, що важливий для Росії Саввинський чоловічий монастир, де були патріарші хорони, в середині XVII століття став жіночим під назвою **«Ново-Саввинський Київський, що під Дівочим полем»**: перші його монахині приїхали з Києва.

У 1664 р. до Москви переїхав випускник Києво-Могилянської академії, відомий громадський і церковний діяч, письменник, просвітитель Симеон Полоцький. Уже наступного року він організував у Заїконоспаському монастирі Кремля школу, яку сам і очолив. У ній готували освічених молодих людей для центральних урядових закладів. У школі ґрунтовно вивчалася латинська мова, що була тоді міжнародною. Це було вкрай важливо для чинів Посольського Приказу. Завдяки цій школі у 1687 р. у Москві було відкрито Слов'яно-греко-латинську академію, що стала першим вищим навчальним закладом у Росії. Дореволюційний історик православних монастирів Л. Денисов писав, що «царь Алексей Михайлович в 1668 р. „благо-

¹ Рахматуллин Р. Две Москвы, или Метафизика столицы. С. 355.

² Романюк С. К. Москва за Садовым кольцом. — М.: АСТ: Астрель, 2007. С. 457.

словил учредить“ училище Славяно-греко-латинское и поручить написать строителю монастыря Симеону Полоцкому проект устава его...»

У москвознавця XIX століття Івана Кондратьєва читаємо, що Полоцький написав устав із 18 пунктів, але помер у 1680 р., а через два роки не стало і Федора Олексійовича. У зв'язку з цим упродовж кількох років «проект про заснування Слов'яно-греко-латинської академії не був реалізований»¹.

Відомо, що Полоцький був учителем царевича Олексія, а після його смерті — царевича Федора та царівни Софії. Саме Полоцький заснував у Кремлі світську друкарню і, по суті, став засновником поетичного та драматичного жанрів у російській літературі. В енциклопедії «Москва» про Полоцького сказано так: «Яскравий проповідник і діяльний організатор, який немало сприяв перетворенню Москви в одне з головних вогнищ культури Древньої Русі, один із зачинателів силлабічної поезії і драматургії, світської вокальної музики в Росії»². Ось, чого вартувала тоді освіта, здобута в Києво-Могилянській академії!

У 1667 р. Симеон Полоцький одержав від колишнього патріарха Антиохійського Макарія, патріарха Александрійського Паїсія і патріарха Московського і всія Русі Іосаафа II грамоти, що дозволяли йому відкривати у Росії вищі навчальні заклади. У 1667 р. на Великому Соборі було затверджено церковні нововведення, що передбачали, зокрема, численні «виправлення церковних книг», і здійснювалися священниками, які були «найчастіше родом із України»³. У 1674–1690 рр. патріархом Московським і всія Русі був вихованець Києво-Могилянської академії Іоаким. Між іншим, у деяких сучасних працях, у тому числі і російському енциклопедичному словнику, відсутні відомості про те, що Полоцький та Іоаким вийшли з Києво-Могилянської академії. Не згадується про це і в численних москвознавчих дослідженнях. Мало хто знає, що ще в XIV столітті київський митрополит Кипріян у 1389 р. став митрополитом московським і правив тут церковні обряди, залишивши для нащадків три послання з інформацією про церковний побут XIV–XV століть. Його прах покоїться в одній із ніш Успенського собору Кремля.

Московську Слов'яно-греко-латинську академію, що виросла з Ртищевського училища, очолював український учений Стефан Яворський, який у 1700 р., коли помер Патріарх Московський і всія Русі Андріан, став місцевостителем Патріаршого престолу з титулом екзарха. Пізніше академію очолював Іван Козлович з Переяслава. У документах Духовної колегії (Синоду) неодноразово зустрічаються накази на кшталт цього: «В славяно-латинских Московских школах мало учителей, а ко учению философии

¹ Кондратьев И. К. Седая старина Москвы. — М.: Цитадель-трейд: Вече, 2006. С. 205.

² Москва: Энциклопедия. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. С. 735.

³ Перевезенцев С. Россия. Великая судьба. — М.: Белый город, 2007. С. 387.

весьма никого нет; а слышно де, что в Кiefe обретаются к учению фило-софии, риторики и пиитики способные мужи... И по его великаго государя указу велено способных к учению персон из Киевопечерского монастыря, или где инде кто обретається, отправить к Москве обычайно на подводах без замедления».

У тодішній Росії працювали київські професори Феофілакт Лопатинський, Платон Малиновський, Стефан Прибилович, Феофіл Кролик, Геден Вишневський, Інокентій Кульницький, Гаврило Бужинський, Іван Томилович, Іван Козлович, Павло Конюсевич, Георгій Щербацький, Софроній Мегалевич, Порфирій Крайський, Володимир Каліграф (друг Григорія Сковороди) та ін. Світло науки несли вихованці Києво-Могилянської академії Григорій Козицький (перекладач і видавець), Яків Блоницький (філософ і філолог), Симон Тодорський (філолог-орієнталіст), Іван Хмельницький (природознавець).

Одним із визначних українських церковних провідників у Москві став Я. Богомолівський. Наприкінці XVII століття у догматичних і церковних дискутах брав активну участь український церковно-культурний діяч Гавриїл Домецький.

У XVIII столітті в Росії продовжувалася «українізація (залучення до російських приходів і до структури церковного управління вихідців із України) російського священства»¹. Скажімо, у 1787 р. київського митрополита просили: «Пинский игумен Ревуцкий представился... А как нет у меня людей, из коих бы могли кто тое место заступить, где особливо требуется начальник просвещённый и честной: то прошу покорнейше Ваше Преосвященство ученаго и качеств похвальных человека, для произведения туда во игумена, волет, буди можно, немедленно ко мне отправить».

Врешті-решт, українці за походженням і вихованці Києво-Могилянської академії займали єпископські та ігуменські посади по всій Росії. Імператриця Єлизавета у 1754 р. навіть змушена була видати спеціальний указ аби обмежити вплив українства на культурно-релігійні справи. Вона веліла, «чтоб к произведению на праздные вакансии во архиереи Ея Императорскому Величеству представляемы были из архимандритов и великороссияне, да и в архимандриты производимы б были ж и из великороссиян». У катерининські часи малоросіян також охоче замінювали простими ченцями «с русских». Проте і в ті часи списки єпископів та настоятелів монастирів рясніють іменами вихідців з України.

Щоб показати, наскільки великим був вплив церковних діячів-українців, автор «Нарису історії культури України» Мирослав Попович переказує іс-

¹ Кушнир А. Г. Хроноскоп: Летопись фактов и событий отечественной истории за два тысячелетия от Рождества Христова. — М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. С. 315.

торію, яку записала імператриця Катерина II у своєму щоденнику. Під кінець правління Єлизавети, коли жертвою інтриг став канцлер Бестужев, Катерина — тоді велика княгиня — опинилася в дуже небезпечному становищі. Їй потрібно було добитися аудієнції у Єлизавети, що виявилось майже неможливим. Тоді Катерина придумала несподіваний хід — вона запросила до себе даму на прізвище Шаргородська — племінницю духівника імператриці отця Федора Дуб'янського, який був і її, Катерини, духівником. Отця Федора Єлизавета привезла зі свого українського маєтку, саме він таємно вінчав її, тоді ще велику княгиню, з Олексієм Розумовським у церкві підмосковного Перово. Домовилися, що Катерина зголоситься смертельно хворою і запросить отця Федора на сповідь. На «сповіді» Катерина передала листа імператриці і саме за допомогою духівника була прийнята. Таким чином їй вдалося уникнути видворення за межі Росії.

Як визнав російський професор О. Архангельський, «києвляне, при всьм предубежденніи против них Москвы, уже со второй половины XVII в. в Московской Руси — хозяева положения, лучшие, наиболее выдающиеся здесь деятели». Ще Іван Огієнко цитував російського професора П. Морозова: «Петр видел, что московское духовенство в своём образовании стоит неизмеримо ниже киевлян, что в Великороссии... нет людей, которые могли бы руководить просвещением духовенства, заботиться о школах, следить за ходом и результатами преподавания; вот почему, желая поднять уровень образования в этой среде, он необходимо должен был обратиться к киевским ученым».

Особливою сторінкою київського впливу на Москву стало поширення у московських храмах українського церковного співу, який на початку XVII століття на тлі загального піднесення українського національного духу надзвичайно вдосконалився. Скажімо, замість спрощеного під впливом народної пісні невиразного діатонічного ладу з'явився витончений і насичений лад гармонійний. У другій половині XVII — першій половині XVIII століть в Україні розквітла багатоголоса церковна музика барокового стилю, яка за своїм високим художнім рівнем, національною самобутністю не поступалася українській бароковій літературі, архітектурі та малярству. Цей спів в Україні називали партесним¹, і така назва збереглася до наших днів. Згаданий Павло Алеппський писав, що в Україні його вразив особливо спів маленьких хлопчиків у гармонії зі старшими, який линув із самого серця. За його словами, також утішав душу й відганяв сум спів козаків, бо він приємний, ішов від усього серця й неначе з єдиних уст. Козаки дуже любили співати за нотами ніжні й солодкі мелодії.

¹ Партесний, тобто багатоголосний церковний хоровий спів. Назва походить від латинського слова *pars* — «частина, участь, партія». Називний відмінок множини цього слова — *partes*.

У Росії церковний спів занепав, про що зазначалося навіть на Стоглавому Соборі, що ухвалив рішення, за яким священникам і дияконам належало відкривати у своїх будинках училища на зразок українських для навчання дітей грамоті, книжному письму та церковним співам. Відомий мандрівник і письменник XVII століття Павло Алеппський писав, що московити, не знаючи музики, співали на здогад, — їм подобався низький, грубий і протяжний голос, котрий неприємно вражав слух. Прекрасні високоголосні пісні вони заперечували, дорікаючи цим співом українцям.

Український церковний спів став особливо відомим у Москві з приїздом сюди Славинецького та Сатановського. Прихильником українського церковного співу виявився митрополит новгородський Никон, згодом московський патріарх. Він перший запросив українців співати у новгородському храмі святої Софії. Поширенню українського церковного співу сприяло й те, що уподобання Никона поділяв цар Олексій Михайлович.

Переселення окремих співаків та хорів з України до Росії розпочалося у 30-х рр. XVII століття. Так, у 1638 р. п'ятдесят монахинь і п'ятнадцять служительок та співачок з монастиря у Прилуках на чолі з настоятелькою Єлизаветою Літинською перейшли до російського жіночого монастиря в Алатарі. Заснований 1648 р. Андріївський монастир у Москві став базою української музичної діаспори, яка згодом зростала. Співаків із цього монастиря перерозподіляли, наприклад, до Чудовського монастиря у Кремлі, де було відкрито хорову школу. Хор новоствореного Воскресенського монастиря в Новому Єрусалимі під Москвою було скомплектовано також з українських співаків.

З 50-х рр. починаються масові переїзди «іноземців київських співаків» до Москви. У документах зафіксовано імена цих переселенців, які переїхали до міста на тимчасову службу чи «навічно». Так, навесні 1651 року до Москви з групою співаків прибув Олександр Василів; у 1652 р. — два хорові колективи — 12-голосний під керівництвом „великого київського співака“ Федора Тернопольського та 8-голосний з регентом Петром Бережанським. Якщо хор Тернопольського, вочевидь, прибув з Братського Богоявленського монастиря, то хор Бережанського, мабуть, було укомплектовано з київських бурсаків. Деякі зі співаків залишались «навічно», інші повертались, вербували на службу у царські хори нових переселенців, у тому числі монахинь-співачок. Скажімо, у 1656 р. у Новодівочому жіночому монастирі вже співав хор українських монахинь¹.

Майстри з України ставали церковними півчими, регентами московських церковних хорів та вчителями партесної музики. Були випадки, коли українці відмовлялися їхати до Росії. Так, у 1656 р. цар Олексій Михайлович наказав привезти до Москви для керівництва партесним співом ченця

¹ Історія української культури. Т. 2. — К.: Наукова думка, 2001. С. 759.

Києво-Печерського монастиря Йосифа Загвойського, але той втік і його не знайшли. Київський єпископ Мефодій, котрий добирав співаків для подібних хорів, зазначав, що українцям і смерть не така страшна, як від'їзд до Москви. Одних у Москву привозили примусово, інших заманювали кращою перспективою. Врешті-решт, у Москві та інших містах Росії опинилося чимало українських музикантів, обізнаних із партесним стилем, серед них були і композитори партесної музики, які запровадили цей новий стиль церковного співу в Росії. До них належать, зокрема, й видатні композитори Симеон Пекалицький, Микола Дилецький та ін.

Дилецький, який здобув прекрасну освіту у Вільні в Єзуїтській академії, там же зробив у 1675 р. першу редакцію «Граматики музикальної». На основі віленської «Граматики...», що не збереглася, були написані її нові авторські редакції — у Смоленську (1677) та Москві (1679, 1681). Остання редакція була створена у 1723 р. у Петербурзі українською мовою! Це можна пояснити тим, що у Придворній співацькій капелі та в Олександрівському монастирі було багато півчих з України.

«Воскресенський канон» Дилецького яскраво виявив бароківі стилеві риси партесної музики. Сповнена динаміки та контрастів, вона своєю емоційністю, риторичністю значно впливала на москвичів, які раніше не чули нічого подібного. Вона запалювала, розчулювала заскорузлі людські душі, викликала стан піднесення й любові. Партесна музика прославляла Бога, Христа, примушувала віруючих задуматися над сенсом життя, викликала радість нового відкриття Божого світу, залишала невивгубний відзвук у серці, яке знову й знову кликало людей до церкви.

З часом українська партесна музика та українські співи набули розголосу по всій Великоросії. У складі придворного, патріаршого та архієрейського хорів були переважно українці.

Між іншим, Шевченків і Гоголів друг історик Осип Бодяньський цікавився такими фактами. У його щоденнику прочитав: «Будучи у М. А. Максимовича, узнал от него, что он где-то видел в Малороссии (кажется, в Киеве) требование из Петербурга, в царствование Анны Иоанновны, о высылке из киевской академии в придворные певчие студентов с голосами и умеющих играть изрядно на скрипиче...» У 1703 р. із Москви до Санкт-Петербурга було переведено весь царський хор дяків. Співаком у Петербурзі був і Григорій Сковорода¹.

Серед видатних імен згадаємо Максима Березовського (1745–1777), який народився у Глухові, навчався там у музичній школі, а також у Києво-Могилянській академії. У 1758 р. його було взято до Петербурга, де він

¹ Відомо, що у 1838 р. Михайло Глінка приїжджав в Україну з метою набору співаків для Імператорської придворної капели. (Див. Тышко С. В., Мамаев С. Г. Странствия Глинки. Комментарий к «Запискам». Часть I. Украина. — К.: Радуга, 2005).

співав у Придворній співацькій капелі, а в 60-х рр. уже писав церковну музику. З 1769 р. Березовський навчався у Болонській академії, а 1773 р. знову повернувся до Петербурга. Хоча в Італії Березовський став академіком Болонської академії, у російській столиці до нього зневажливо ставилися як до рядового службовця капели. У 32-річному віці Березовський покінчив життя самогубством.

Зовсім інша доля чекала на старшого брата останнього гетьмана України, знаменитого Олексія Розумовського (1709–1771), який мав співацький талант, чудовий голос і, завдяки цьому, в 1731 р. потрапив до Придворної співацької капели в Петербурзі. Потім, як відомо, він став фаворитом імператриці Єлизавети Петрівни¹. За активної участі Олексія Розумовського у 1745 р. було відновлено Київську митрополію, а в 1747-му проголошено царську грамоту про обрання гетьманом України його брата Кирила Розумовського. Саме Олексія Розумовського мав на увазі Пушкін, порівнюючи зі своїм предком:

Не торговал мой дед блинами,
Не ваксил царских сапогов,

Не пел с придворными дячками,
В князя не прыгал из хохлов.

Або ще у Пушкіна зустрічаємо такий запис:

«N. N., вышедший из певчих в действительные статские советники, был недоволен обхождением князя Потемкина. „Хиба вин не тямит того, — говорил он на своем наречии, — що я такий еднорал, як вин сам“. Это пересказали Потемкину, который сказал ему при первой встрече: „Что ты врешь? Какой ты генерал? Ты генерал-бас“».

Проте не всім талановитим співакам-українцям так пощастило у російській столиці. Найчастіше хористам жилося на чужині дуже тяжко, багато хто з них прагнув повернутися додому, деякі навіть втікали з чужини.

Талановитий співак і диригент, творець церковної музики Артем Ведель (1767–1808) народився у Києві, з 1776 р. навчався у Києво-Могилянській

¹ Є версія, що знаменита княжна Августа Тараканова була дочкою Єлизавети Петрівни і Олексія Розумовського. За таємним указом Катерини II вона була заслана у 1786 р. до Іванівського монастиря (Малий Іванівський провулок, 2), де провела 25 років, а похована в Новоспаському монастирі (Селянська площа, 10): «Августа Тараканова, 25 лет прожившая в Ивановском монастыре и погребенная необычайно торжественно в Новоспасском, почитается за дочь императрицы Елизаветы Петровны. Жила она в отдельной келье, никуда не выходила, никого не принимала, носила имя монахини Досифеи (но в клировых книгах таковая не значится). На ее надгробии написано: „Под сим камнем положено тело усопшей о Господе монахини Досифеи, обители Ивановского монастыря, подвизавшейся о Христе Иисусе в монашестве двадцать пять лет, а скончавшейся 4-го февраля 1810 г. Всего ее жития было шестьдесят четыре года!“» (Мельников-Печерский П. И. Княжна Тараканова и принцесса Владимирская // Собрание сочинений в 8 т. — М., 1976. Т. 8. С. 245–428).

академії. Коли московський головнокомандувач Петро Єропкін звернувся до Київського митрополита і ректора Києво-Могилянської академії Самуїла Миславського, аби той надіслав йому «знавця церковного співу», вибрали саме Веделя. У Москві він перебував у 1788–1792 рр.: керував хоровою капелою, що утримувалася господарем міста Петром Єропкіним, а потім наступним московським головнокомандувачем Олександром Прозоровським (формально вважався канцеляристом у департаменті Сенату).

Важко переоцінити вклад у церковну музику українського композитора Дмитра Бортнянського (1751–1825), який народився у Глухові і там же, як і Максим Березовський, мабуть, відвідував музичну школу. У 1758 р. його відправили до Петербурга у Придворну співацьку капелу. Сучасний російський «Хроноскоп» фактів і подій за два тисячоліття від Різдва Христового ретельно перераховує написання Бортнянським опер та їх постановку у Петербурзі особливо виокремлює таке: «Середина 1790-х. Директор Придворної співацької капели Дмитро Степанович Бортнянський написав небогослужбовий гімн на слова Михайла Матвійовича Хераскова „Коль славен наш господь в Сионе“, що став національним російським гімном»¹. Дивовижне підтвердження того, як Росія приростала духовністю завдяки українським талантам.

Цікаво, що співаки з України не лише привезли до Москви, а й поширили по Росії свій одяг — нижній короткий кольоровий жупан і кунтуш — верхній розпашний одяг із одкидними прорізними рукавами. За наказом Миколи I з осені 1832 року такий одяг став обов'язковим для всіх російських співаків.

У контексті українського культурного впливу на Росію важливо також наголосити перенесення досвіду церковного будівництва. У цьому зв'язку пильну увагу привертає московська доля великого українця, архітектора, художника, скульптора Івана Зарудного, якого Ігор Грабар назвав «видатним зодчим, будівничим одного з кращих архітектурних пам'ятників Москви і всієї Росії»², тобто Меншикової вежі. Перша датована згадка про Зарудного пов'язана саме з Москвою: в «расходной книге» Малоросійського приказу виявлено запис про те, що 30 грудня 1690 року до Москви прибув посланець українського гетьмана Івана Мазепи Іван Зарудний. З того часу Зарудний неодноразово приїздив до Москви за дорученням Мазепи в іпостасі своєрідного уповноваженого з питань культури й храмового будівництва. Принаймні, відомо, що у 1694 р. Іван Зарудний був у Москві вже втретє, і в подорожній, виданій йому на від'їзд до Малоросії, за ним рахувалося не дві, як раніше, а чотири підводи. До того ж,

¹ Кушнір А. Г. Хроноскоп. С. 434.

² Грабарь И. Э. И. П. Зарудный и московская архитектура первой четверти XVIII века // Русская архитектура первой половины XVIII века. Исследования и материалы. — М.: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, 1954. С. 50.

Це дослідження про Зарудного досі залишається кращим і найвагомішим.

підкреслювалася важливість поїздки і необхідність всілякого сприяння майстру: «От Москвы по дороге до Калуги, и до Болхова, и до Севска, и до малороссийских городов по ямом ямщиком, а где ямов нет, всем людям без отмены чей кто-нибудь, чтоб есть давали войска Запорожского обои сторон Днепра гетмана Ивана Степановича Мазепы Ивану Зарудному чetyре подводы с телеги и с проводники везде, не издержав ни часу, а за те подводы имели б у них прогоны от Москвы до малороссийских городов. По нашему, великих государей указу...»

Майстер походив із знатного козацько-старшинського роду Зарудних, який з початку XVII століття закорінився на теренах Слобожанщини — Святогорського монастиря, Ізюмщини¹. На час закінчення Зарудним Києво-Могилянського колегіуму і пізніше він отримав виучку в архітектурних майстернях українських майстрів. Очевидно, що на молодого й здібного студента звернув увагу Варлама Ясинський, який у 1665–1673 рр. очолював колегіум, потім був архимандритом Лаври, а з 1690 р. — київським митрополитом. У подальшому важливу роль у житті Зарудного відіграли Йоасаф Кроковський і Стефан Яворський.

Відомо, що наприкінці 1680-х рр. Іван Зарудний опинився серед людей, близьких до Івана Мазепи, який розгорнув величезну будівничу діяльність, фактично зробивши архітектуру національним пріоритетом. За двадцять один рік гетьманства Мазепа став фундатором дванадцяти нових та двадцяти реконструйованих храмів. Це була не лише меценатська діяльність, а виважена державна політика створення представницького архітектурно-храмового середовища, відповідного новим суспільним потребам і можливостям. В історії української архітектури другої половини XVII — 70-х рр. XVIII століть мазепинський період виділяється як «час найвищих мистецьких досягнень»². Так от, Іван Мазепа забрав Зарудного до своєї резиденції до Батурина, ім'я молодого архітектора згадується в Ромнах.

Українські мистецтвознавці В. Титар і О. Титар вважають, що Іван Зарудний, який працював з артілью братів Старченків, є «найімовірнішим кандидатом на авторство» трьох відомих Слобожанських храмів XVII століття — Спасо-Преображенського собору в Ізюмі, Покровського собору у Харкові та Миколаївської церкви на крейдяній скелі у Святогорському монастирі. На погляд учених, опинившись у Москві, Зарудний, певно, був учнем українських архітектора Йосипа Старченка³. Принаймні, за перека-

¹ У свій час Ігор Грабар помилково припустив, що Іван Зарудний народився в Західній Україні під Луцьком, але ніхто не ставив під сумнів безумовне українське походження Майстра.

² Історія української архітектури. — К.: Техніка, 2003. С. 193.

³ Наприкінці 1670-х — на початку 1680-х рр. Йосип Старченко створив у Москві ряд важливих будівель, зокрема, в Кремлі звів новий будинок Посольського Приказу (1675–1680). У 1680 р. Йосип Старченко закінчив будівництво трапезної Симонова монастиря, яке вів із 1677 р. Порфирій Потапов. Старченко прикрасив вікна трапезної гарними наличниками, західний фасад — фігурним фронтоном, а башту над сіними — кутовими стовпчиками з балаясами.

зами Іван Зарудний та Йосип Старченко спільно будували в підмосковних Дубровицях церкву Знамення (1690–1704). У плані, що зберігся, ця церква хрещата й далеко відходить від принципів давньоруського зодчества.

Перший датований самостійний твір Івана Зарудного — дерев'яна триумфальна арка в Москві (1696) на честь здобуття Азова російськими військами, у складі яких були українські козацькі полки. На думку Олександра Кучерука, гіпотетично зодчому можна приписати кам'яницю гетьмана Мазепи в Москві, в районі Хохловки, неподалік Малоросійського постоляого двору. Але це припущення потребує перевірки та документального підтвердження¹.

Ігор Грабар вважав, що Зарудний побудував у Москві церкву Панкратія (1700), біля Сухаревої вежі. Цей тип малої церкви мало чим відрізнявся від інших, але у верхній частині, завдяки Зарудному, вона набула нових, небачених до того в Москві рис. Спеціалісти звертають увагу на те, що карниз церкви було побудовано не за прямими лініями — у центрі кожної стінки він мав напівкільцеве вивищення. Кути граней восьмигранної церкви були покриті рядом пілястрів, які були розкреновані зверху разом з карнизом, спосіб, який вперше застосовано в Москві, але відомий у побудові восьмигранної Покровського собору в Харкові. Крім того, над напівкільцевими віконними гранями восьмигранної бачимо знову невідоме до того часу у Москві: скульптурні голівки янголів завершують півкільцевою бровкою. Такі вікна та оформлення зустрічаються вже в Миколаївській церкві Святогорського монастиря. Сучасні мистецтвознавці вважають, що це дає підстави стверджувати: Зарудний використав у Москві ті засоби і форми, які він розробляв при будівництві Слобожанських церков, але значно їх розвинув і збагатив. Щоправда, немає впевненості, що нижню частину церкви Панкратія будував саме Зарудний, але її верх та карниз, на думку деяких учених, дуже правдоподібно належать Зарудному.

На початку XVIII століття Стефан Яворський, який очолював Слов'яно-греко-латинську академію в Москві (в Заїконоспаському монастирі), залучив Зарудного до будівництва в монастирі Спаського собору. Московські автори визнали, що собор «належить до пам'ятників кола І. П. Зарудного (у деталях спостерігається схожість з такими будівлями, як Меншикова вежа та церква Іоанна Воїна на Якиманці)»¹. У спаському соборі Зарудний, між іншим, декорував екстер'єр. Щоправда, під тиском невдоволеного ортодоксального московського кліру Зарудний відмовився від фігуративної скульптури, але йому вдалося органічно вписати собор в існуючу архітектуру, дещо додавши до неї.

За протекцією Мазепи і за підтримки Стефана Яворського талановитий архітектор навчався за кордоном, зокрема в Італії та Польщі. Серед

¹ Ильин М., Моисеева Т. Москва и Подмосковье. — М. 1979. С. 436.

храмових споруд, зведених архітектором після повернення до Москви, на першому місці стоїть знаменита Меншикова вежа, яку занесено до російського «Хроноскопу» за 1707 р.: «В Москве Иваном Петровичем Зарудным закончено строительство (с 1705) Меньшиковой башни (церкви Гавриила Архангела)». Про неї ми ще розповімо окремо в другому розділі книги.

Саме в 1707 р. Зарудного, який утілював свій геній у Меншиковій вежі, було призначено керівником (суперінтендантом) «Палати ізуграфства», що наглядала за художниками «іконного й живописного писання». В Указі Петра I говорилося: «...надзирать и ведать их, кроме всех приказов, и свидетельствовать иконы, объявлять признаками, которые их впредь им даны будут, и смотреть прилежно у себя Ивану Зарудному... И ведать ему, Ивану, с ведома преосвященного Стефана (Яворського. — В. М.), митрополита Рязанского и Муромского. А за высочайшую честь святых икон и в благопотребном изуграфстве управительного надсмотрения писаться ему, Ивану, супер-интендентором».

У листах до Меншикова Зарудний підписувався як «головний над жителями директор», тобто, кажучи сучасною мовою, головний архітектор Москви. Ігор Грабар писав, що у 1700–1714 рр. Зарудний «можливо, очолював усе московське будівництво». Втім, обіймаючи таку значну посаду, майстер фактично контролював роботу художників і архітекторів усієї країни, впливав на її духовне й культурне життя.

До речі, Зарудному й раніше доручалося контролювати роботу будівельників. Скажімо, відомо, що у 1706 р. він керував будівництвом першого в Росії та Москві шпиталю у Лефортово, який зводився під керівництвом лейб-медика Петра I, голандця Миколи Бідлоо (тепер — Головний військовий госпіталь). Водночас із новою посадою у Палаті ізуграфства Зарудному підпорядковували ще й Оружейну палату, де на той час проектували та виготовляли іконостаси для великих соборів усієї Російської імперії. Відомо, що майстер із України сам розробив, принаймні, сім проектів іконостасів.

У 1709 р. за особистою вказівкою Петра I Зарудний розпочинає будівництво нової церкви: «В Москві на Якиманці закладена й будується (до 1711) церква Св. Іоанна Воїна»¹, про яку розповімо у другому розділі.

У новітній «Московской энциклопедии» зазначено, що Зарудний «вніс значний вклад у розробку архітектури тріумфальних воріт, побудувавши одну із 9 споруд на честь Полтавської битви 1709 р. і монумент із уперше застосованими 2-колонними портиками „Тріумфальні ворота від Синоду“ у Китай-городі біля церкви Казанської богородиці (1721–1723, на честь миру зі Швецією)». Зарудний будував будинок М. Апраксина (1712–1714), московський Синодальний дім (1723, не зберігся). З іменем Зарудного пов'язують й інші московські споруди — церкву Петра і Павла на Новій

¹ Кушнир А. Г. Хроноскоп. С. 318.

Басманній вулиці, палати Аверкія Кирилова на Берсеневській набережній. Влітку 1725 року він очолив ремонт і відновлення розписів у Грановитій палаті Кремля¹.

Ігор Грабар переконливо показав авторство Зарудного у будівлях Андронікова монастиря: «Особливо заслуговує бути відзначеною надбудова трапезної палати, здійснена з таким незрівнянним художнім тактом, що вона навіть не здається надбудовою, являючи собою ніби природне увінчання єдиного цілого, задумане з самого початку будівництва. У цьому більше, ніж у чомусь іншому, видно справжню майстерність автора». Грабар також довів, що у будівлі соборної церкви Варсоноф'ївського монастиря поблизу Луб'янки відчувається «та сама могутня архітектурна воля, що створила церкву Іоанна Воїна».

Насамкінець, Грабар вказав на Зарудного, як на «творця найзагадковішого і найнезвичайнішого з усіх творінь початку XVIII століття — казкової церкви Знамення у селі Дубровиці біля Подольська». При цьому Грабар наголошував, що, будуючи її, Зарудний «явно згадував Україну»:

«Вже одна ідея увінчати церкву не просто куполом, а короною не прийшла б у голову кровному московському зодчому. Українцю вона була рідною, бо корона — емблема слави „царя небесного“ і як така була не раз використана на його батьківщині».

Підбиваючи підсумки трудів і днів Івана Зарудного, академік Ігор Грабар писав:

«Приходиш до висновку, що за яскравістю й багатогранністю таланту, за силою уяви, за відчуттям сучасності й новизни, а також за великою образністю своїх творінь, він нагадує майстрів епохи Відродження... **Архітектурна спадщина Зарудного взагалі дала наступним московським зодчим такий багатий матеріал форм і прийомів, що їх вистачило не лише до кінця XVIII, але й до початку XIX століття**»² (Виділено мною. — В. М.).

Грабар наголошував, що Зарудний, очевидно, був першим архітектором не іноземцем, який уже перейшов на рисування й креслення своїх споруд. Друге його важливе нововведення — багате використання реалістичної скульптури. Зарудний також значно збагатив українську тенденцію до висотності та ярусності церков. Крім того, застосовуючи прийом восьмериків на четверику, майстер зробив цілий ряд нових знахідок, які потім багатьма наслідувались.

Феномен Івана Зарудного виріс із всесвітньовідомого стилю архітектури (друга половина XVII — початок XVIII століть), який звично називають українським бароко. Втім, сучасні вчені вважають, що таке визна-

¹ Московская энциклопедия. Т. 1. Кн. 1. С. 602.

² Грабарь И. Э. И. П. Зарудный и московская архитектура первой четверти XVIII века. С. 69, 76, 84, 88, 89–90.

чення є умовним через глибоку феноменологічну відмінність цього стилю від, наприклад, італійського бароко, що стало органічним завершенням тривалої епохи Ренесансу. Взагалі культурний контекст розвитку українського бароко виходив далеко за межі барокового напряму західноєвропейської культури, входячи до світової культури самобутньо-яскравим, національно-своєрідним і неповторним явищем. У сучасній «Історії української архітектури» зазначено, що, сприйнявши під кінець розвитку згаданого періоду певні пластичні засоби барокової архітектури, українське зодчество все-таки розвивало власні будівельні концепції: «Тому архітектура цього періоду демонструє своєрідний синтез в умовах хронологічної ретардації обох європейських стилів (ренесансу та бароко) на українських теренах. Споруди, комплекси й ансамблі цього періоду позначені яскравою національною індивідуальністю і є цінним внеском України до скарбниці світової архітектури»¹.

Москва, зрозуміло, відчула на собі, передусім, через Івана Зарудного, наймогутніший вплив української концепції храмового будівництва, в якому особливо сильно виявилися важливі здобутки національної традиції.

Важливим виявом української духовної присутності в Москві стала слобода Хохловка (тепер — Хохловська площа та Хохловський провулок²) — поселення українців (хохлів) у XVII столітті. Його виникнення, напевне, пов'язане з близькістю до Маросейки, де в XVII — XVIII століттях знаходився Малоросійський постоялий двір. Тарас Шевченко бував у цьому районі міста. 20 березня 1858 року записав у щоденнику, що після відвідання Кремля вийшов «на Покровку». Це означало, що поет пройшовся й Маросейкою. Річ у тому, що Покровка, подібно до всіх радіальних вулиць Москви, починалася в давнину як дорога. Зі зростанням Москви довжелезний шлях ділився на окремі відрізки-вулиці, які москвичі для зручності називали своїми, народними іменами. Скажімо, вже з XVII століття початок вулиці Покровка — від Ільїнки до Покровських воріт — називався в народі Маросейкою, проте офіційно цю назву було прийнято лише наприкінці першої половини XIX століття.

Шевченко про це, напевне, не знав, але відразу після Ільїнки він ішов уже Маросейкою. Саме на ній у XVII-XVIII століттях знаходився Малоросійський постоялий двір (навпроти Златоустинського провулка, на місці сучасних будинків №№ 9 і 11). Тут зупинялася свита офіційних представників гетьманів України та інші малоросійські гості Москви. Скорочена назва постоялого двору — Маросейка — дала ім'я вулиці (у 1954–1990 рр. — вулиця Богдана Хмельницького).

¹ Історія української архітектури. С. 221.

² У Хохловському провулку збереглася садиба дяка Омеляна Українцева з палатами XVII століття (буд. № 7), в якій з 1770 р. розташовувався Архів Колегії закордонних справ.

У старовинних палатах на Маросейці провів останні роки життя наприкінці XVIII століття князь, генерал-фельдмаршал, переможець над турками, київський воєнний генерал-губернатор Микола Рєпнін. З Маросейкою (№ 15) пов'язано ім'я українського і російського історика, архівіста, археографа родом із Ніжина Миколи Бантиша-Каменського (1737–1814), який переїхав до Москви у 1754 р. за запрошенням дядька — московського архієпископа Амвросія (Зертис-Каменського). З 1762 р. служив у Московському архіві Колегії закордонних справ, а з 1783 р. очолював його протягом трьох десятиліть. Микола Бантиш-Каменський упорядкував та описав величезну кількість документів. Чотири томи «Обзора внешней политики России» вважаються класичними. У 1812 р. Бантиш-Каменський вивіз архів на підводах у Нижній Новгород і тим самим врятував безцінні документи. Після повернення до Москви поселився у флігелі архіву (Хохловський провулок, 7), а будинок Миколи Бантиша-Каменського також знаходився в українському ареалі на Маросейці, 15. Його син Дмитро Бантиш-Каменський (1788–1850) народився вже в Москві, жив на Арбаті, 23 і в Сивцевому Вражку, 38, навчався в Московському університеті, у 1814–1816 рр. служив у Колегії закордонних справ, а потім був управителем канцелярії вже згаданого Київського воєнного губернатора князя Рєпніна. Перебуваючи в Україні, Дмитро Бантиш-Каменський написав і опублікував чотиритомну «Историю Малой России» (1822). Він також зібрав і систематизував цінний історичний матеріал, опублікований вже після його смерті в книзі «Источники малороссийской истории» (1858–1859). Дмитро Бантиш-Каменський після знайомства з Пушкіним у 1831 р. став консультантом поета з російської історії, був автором першої друкованої біографії Пушкіна (1847). До речі, Тарас Шевченко знав історичні праці Бантиша-Каменського.

На розі Маросейки й Луб'янського проїзду на початку XIX століття жила дружина Олексія Розумовського Варвара Петрівна, уроджена Шереметєва. Недалеко від Малоросійського постоялого двору наприкінці XVIII століття було зведено церкву Трійці, що в Хохловці — так називалася слобода вихідців із України, що склалася в XVII столітті. Пам'ять про неї збереглася в сучасних назвах Хохловської площі та Хохловського провулка. Тут же в Колпачному провулку, що між Покровкою і Хохловським провулком, зупинявся гетьман Іван Мазепа, і будинок № 10 знаючі москвичі до цього часу називають палатами українського гетьмана. У історика Москви XIX століття Михайла Пиляєва читаємо: «Мазепа два раза был в Москве. В первый раз 8-го февраля 1700 года он получил новоучрежденный орден св. Андрея Первозванного — он был вторым кавалером этого ордена, и во второй — в 1702 году для поздравления Петра с победой над шведами при Эрестфере». У XVII столітті Маросейкою царі їздили у свої заміські садиби.

Цікаво, що у той час Маросейкою називався також один із провулків, що виходив на Поварську вулицю (можливо, нинішній Мерзляківський

провулоч). Це свідчить про чималу скупченість вихідців із України і в арбатському ареалі. До речі, назва Маросейка настільки старовинна, що на початку 60-х рр. XIX століття вона навіть була у поета Петра Вяземського символом старої Росії:

Русь в кичке, в красной душегрейке,
Она как будто за сто лет
Живет себе на Маросейке,
А до Европы дела нет.

Зазираючи у XVII століття, побачимо, що на його початку в Москві працював український друкар і палітурник Онисим Радишевський, який, зокрема, видав Євангеліє у 1606 р. і «Устав» у 1610 р. Радишевський видав також «Устав ратних гарматних та інших справ» (1620). Та головне, що книги київського друку на початку XVII століття досить широко розповсюджувалися в Москві та Московській державі. Наприкінці 1627 р. в Росії було видано указ про те, щоб «впредь никто никаких книг литовской печати не покупали». Втім, ця нетерпимість на практиці продовжувалась недовго. Київські книги не лише вільно поширювалися в Москві, але тут і передруковувалися.

Після Переяславської угоди ця тенденція значно посилилася. «Особенно быстро и в большом количестве стали распространяться киевские книги в Москве при патриархе Иоасафе II (з 1672 р. — В. М.), когда цензура некоторых из привозимых в Москву книг киевской печати была поручена Симеону Полоцкому, который, конечно, не очень строго относился к сочинениям своих друзей»¹. Навесні 1672 року до Москви приїхали київські міщани Яким Супрунов та Іван Васильєв і служитель печерського монастиря Матвій Федоров, які привезли значну кількість книг з Києво-Печерської лаври. Судячи з усього, торгівля цими книгами була небезуспішна. «Несколько месяцев спустя архимандрит Киево-Печерской лавры Иннокентий Гизель... послал в Москву двух мастеров печатного двора Киево-Печерской Лавры, батырщика Алексея Мушича и Тимофея Кушву с другими книгами печерского издания... Приехав в Москву, Мушич и Кушва наняли лавку и открыли в ней продажу книг. Достоин внимания самый факт открытия в 1672 году в Москве киевлянами, хотя и временной, но всё таки специально книжной лавки. Дело в том, что до самого конца третьей четверти XVII в. в Москве не было книжного ряда... книги продавались в овощном ряду вместе с другими товарами... Не была ли „книжная лавка“ наших киевлян первой попыткою поставить самостоятельно частную книжную торговлю в Москве?» Іван Забелін вважав, що лише всередині XVIII століття торгів-

¹ Эйнгорн В. Книги Киевской и Львовской печати в Москве в третью четверть XVII в. — М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1894. С.4.

ля книгами в Москві в основному зосередилася у двох спеціальних лавках, одна з них знаходилася в старовинному будинку на місці сучасного Історичного музею, друга — лавка петербурзької Академії наук — неподалік на Нікольській вулиці. Книги, привезені киянами до Москви, були невідомими в Росії: «Такой книги московской печати не бывало».

Відомо, що ще Петро I послав своїх людей в Україну для навчання друкарській справі. Наприклад, на початку 1701 року «отправлен был из московского Приказа книгопечатного дела в Киев и Чернигов книгопечатного дела знаменщик Михаила Дмитриев в книжные типографии для научения книжному печатному делу, составляют чернила и всякому книжному урядству».

Неабияке значення мало те, про що писав російський вчений, професор Московського університету Федір Буслаєв: «Как литература московская во второй половине XVII века была под сильнейшим влиянием южно-русской, из которой она вносила в северо-восточную Русь западные идеи, так и живопись московская той эпохи, без сомнения, многими успехами обязана мастерам южно-русским, произведениями которых были украшены как рукописи, так и старопечатные книги».

До речі, 1674 р. в Києві було створено й надруковано перший підручник вітчизняної історії «Синопис», складений одним із місцевих православних ієрархів, імовірно ректором Києво-Могилянської академії, а з 1656 р. — архимандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем (1600–1683). У цій книзі ґрунтовно викладалася історія України аж до 70-х рр. XVII століття. Скажімо, у третьому, київському виданні (1680) було вміщено матеріал про чигиринські походи та перемогу над турками, багато сторінок присвячено історії Києва. У «Синописі» говорилося про єдність історії Великої, Малої і Білої Русі, про єдину державну традицію Київської Русі й навіть про єдиний «руський» або «православно-російський народ». Аж до початку XIX століття «Синопис» використовувався в Росії як офіційний підручник історії, а книгою «для народу» залишався ще довше. «Синопис» фактично започаткував російський історичний наратив. Скажімо, Василь Татишев називав його одним із основоположних джерел своїх поглядів. У свою чергу Михайло Грушевський віддав багато сил і часу розвінчання «звичайної схеми „русської“ історії», яку популяризував «Синопис».

Промосковський «Синопис» всіляко підтримувався властями, проте на час його виходу в світ і популярності припадають і гоніння на київські книги в Москві. Зокрема, у 1675 р. було постановлено, щоб із Києва «преосвященный архиепископ книг н и к а к и х в царственный град Москву на п р о д а ж у не присылал». Особливо жорстка політика щодо українського книговидання характерна для періоду після Полтавської битви 1709 р., коли вповні виявилася воля до перетворення української науки

і освіти в провінційні, обмежені в правах порівняно з Москвою. У 1720, 1727, 1728 рр. були видані укази, за якими московський Синод зажадав, щоб на Україні книжки видавалися не інакше, як за суворим порівнянням із російськими текстами. Київський митрополит Рафаїл Заборовський, який очолював Православну церкву в Малоросії, дістав указівку вилучити з усіх українських церков українські видання і замінити їх на московські.

Настали часи, коли в книжковій справі, як і взагалі в національній культурі, малоросам, говорячи словами Михайла Грушевського, «прийшлося почути над собою московську зверхність, а з тим і видання і школи українські взято під московську цензуру, дуже підозріливу і неприязну».

Оскільки Київська друкарня продовжувала друкувати свої книги, незважаючи на московську заборону, у 1766 і 1772 рр. велено було припинити українські видання і слово в слово передруковувати московські. Між іншим, архимандрит печерський Зосима в 1769 р. просив у Синоду дозволу друкувати бодай букварі не московські, але йому було відмовлено. У 1775 р. Синод знову вимагав від митрополита Гавриїла Кременецького, щоб у виданнях Київської лаврської друкарні порівняно з московськими «ни малейшей разницы не было».

За словами Івана Огієнка, «давня фактична всеукраїнська академія, яка так енергійно працювала на духовну користь свого народу, потроху перетворилася у філію московської синодальної друкарні...»

Підсумовуючи сказане, зрозуміємо, що великий Іван Франко мав рацію, коли написав, що царі українськими руками прорубали вікно до Європи, щоб численні вікна в Україні до тієї самої Європи якнайщільніше позамуровувати. Професор Іван Огієнко дійшов висновку, що «українці принесли з собою всю свою велику культуру, і вплив їхній одбився на Москві на всьому житті»¹. У контексті цієї книги важливо відзначити, що наші предки приносили до Москви свою неповторну, самобутню релігійність, українську душу з її живими емоціями, переживаннями, почуттями. Український письменник Іван Шишов, який мешкає в Москві, зазначає: «Виходило, що російська урядова й церковна верхівка охоче відчиняла свої двері нашим культурно-освітнім діячам та при цьому ревниво ставилася до українського впливу на московський спосіб життя. Та хоч би яким відчайдушним був той спротив, а вплив української культури виявився досить потужним. Своєю діяльністю в Москві українські вчені зробили справжній переворот у світогляді росіян, примиривши їх із західною наукою та суто українським православ'ям»².

Наївно було б шукати повсюдну підтримку цього висновку в московських виданнях, але в сучасній російській літературі визнається: «Взага-

¹ Огієнко І. Українська культура. С. 133.

² Шишов І. Самозахист на чужині (з московської україніки) // Українська діаспора, 1992. № 1. С. 48.

лі культура, відома сьогодні як російська, була у XVIII і першій половині XIX ст. плодом спільної творчості еліт російської та української...»¹. Так само на Заході є історики, які поділяють цю точку зору. Скажімо, дослідниця Ліа Грінфелд (США) стосовно XVIII століття зазначає, що «не менше 50 процентів російських націоналістів першого призову були українцями». Якщо навіть український вплив не розкривається повною мірою у сучасних фундаментальних працях з історії Росії, то в них нерідко хоча б коротко визнається, що Україна в ті часи стала «справляти серйозний вплив на культурну ситуацію в країні».

У цьому контексті не забудьмо, нарешті, що вперше в континентальній Європі Українська козацька держава реалізувала ідею конституціоналізму в Конституції Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 року («Пакти й Конституції законів та вільностей Війська Запорозького»). Насамперед, українська Конституція була історичним проривом у сфері вивільнення політики від свавілля, тоді як у тогочасній Україні під російською владою торжествувало не право, а сила.

Український народ відзначався високим рівнем культури і писемності. Павло Алеппський свідчив, що «по всій землі русів, тобто козаків» майже всі українські сім'ї, не лише чоловіки, а й дружини та дочки вміли читати. Через сотню років, за переписами 1740 і 1748 рр., у семи полках Гетьманщини, Полтавської і Чернігівської губерній на 1094 сіл припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. Кажучи словами Тараса Шевченка, «общая грамотность в народе — величайшее добро...» Проте невдовзі наслідки національних утисків далися взнаки. За даними 1768 р. на території трьох пізніших повітів Чернігівщини одна школа припадала вже на 746 душ населення, на цій же території ще через сто років — на 6750 душ, а загалом по губернії — на 17143 душі населення. Перепис 1804 р. показав, що українці — один із наймалописьменніших народів Росії. У середині XIX століття Шевченко гірко писав про «народ отой убитый». Наприкінці століття на сто душ українського населення припадало лише 13 письменних. І знову згадуються поетові слова: «...где на 100 один грамотный — величайшее зло».

Великий і самодостатній народ з багатушою культурою і мовою Московщина перетворювала на малий російський, а за радянських часів нарекла «молодшим братом»...

Пішли в Московію від мене письменна,
Мої міста значиміші у датах,
Мій край — колиска слова і зерна...
Але чому ж я звуся «меншим братом»?

Вадим Крищенко

¹ Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб.: Алетейя, 2000. С. 32

На початку XVIII століття Москва, яка нараховувала понад 180 тисяч жителів (а наприкінці століття — більше 200 тисяч), зберігала значення «першопрестольної» столиці¹, важливого політичного, релігійного, економічного і культурного центру, незважаючи на те, що Петро I — останній москвич, який управляв країною, — скасував патріаршество (1701) і переніс офіційну столицю до Петербурга (1712). У місті відбувалися коронації російських імператорів. Майже всі центральні державні установи Росії (Сенат, Священний Синод, колегії, міністерства) мали в Москві свої відділення.

За Петра I перехід у Москву значних культурних і наукових сил із Києво-Могилянської академії продовжувався, про що свідчить яскравий приклад українського письменника, церковного і культурного діяча Феофана Прокоповича. Здобувши освіту в академії, він учився в Італії, Швейцарії та Німеччині, а після повернення в Україну понад десять років був професором і ректором Києво-Могилянської академії, де викладав поетику, риторику, філософію, математику, теологію. Саме він написав одну з перших історичних трагікомедій за сюжетами вітчизняної історії «Володимир», одразу поставлену на сцені Києво-Могилянської академії (вперше видана 1722 р. у Львові) і трактат «Про поетичне мистецтво». У 1711 р. Прокоповича було призначено ігуменом Києво-Могилянського монастиря, ректором академії і професором богослів'я. У 1713 р. ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович уклав «Історію імператора Петра Великого від народження його до Полтавської битви». У 1715 р. Петро I викликав Прокоповича до Санкт-Петербурга для підготовки і проведення церковної реформи, в результаті якої на чолі церкви став Петро I. До 1720 р. Прокопович керував у Росії створенням «Духовного регламента», що було утверджено 1721 р. На чолі Духовної колегії (Синоду) став київський учений Стефан Яворський, а віце-президентом був Феофан Прокопович. 7 травня 1724 р. Архієпископ Феофан Прокопович коронував дружину Петра I імператрицю Катерину Олексіївну. У 1726 р. було видано працю Прокоповича «Коротка повість про смерть Петра Великого, імператора Російського».

До речі, Прокопович був автором першого російського варіанта теорії освіченого абсолютизму, заснованого на ґрунті концепцій природного права й суспільного договору, пристосованих до російського політичного контексту, а також вчення про освіченого володаря — «філософа на троні»².

До Москви прибули професори Р. Краснопольський, О. Соколовський, Г. Госкевич, А. Стресовський, М. Канський та інші, всього протягом 1701–1763 рр. — до 95 професорів, з яких 18 були ректорами і 23 префектами. З другої половини XVIII століття українських професорів в Москві мен-

¹ Це визначалося тим, що Москва була найдавнішою столицею Росії з головним престолом усієї держави. У місті знаходився патріарх.

² Історія української культури. Т. 3. С. 580.

шає, але тут працювали багато українських вчених, медиків, митців. Та ще пам'ятаймо, що зі збільшенням залежності України Москва стала місцем заслання чи навіть ув'язнення політичних і державних діячів. Зокрема, гетьмана Петра Дорошенка за наказом російського уряду було вивезено з України, і в 1677–1679 рр. він жив у Москві, а помер під Москвою.

Перед нашествям Наполеона в Москві було 183 вулиці, 401 провулок, 25 площ. Коли 2 вересня французькі війська ввійшли в місто, тут залишалося не більше 10 тисяч жителів із більш, як 240 тисяч. У ніч на 4 вересня в Москві почалася грандіозна пожежа. Тарас Шевченко писав: «Как жертва всеожожения вспыхнула святая белокаменная, и из конца в конец по всему царству раздался клич, чтобы выходили стар и млад заливать вражескою кровью великий пожар московский». У цих словах — Шевченкове розуміння першопрестольної важливості Москви для Росії та її ролі у Вітчизняній війні 1812 р.

Вихідець з України Григорій Данилевський розповідав в історичному романі «Спалена Москва» (1886): «С разных сторон поднимались густые облака дыма с пламенем. Горели соседние Тверская, Никитская и Арбат». Арбатець Михайло Загоскін писав у книзі «Москва и москвичи» про повернення свого героя до Москви, зафіксувавши, до речі, щасливий випадок збереження церкви: «Вот уж я проехал Никитские ворота — вот мой приход... Церковь цела, быть может, и мой дом... Нет! Вот он, голубчик, без кровли!.. Подъезжаю поближе... Гляжу — и что ж? Господи боже мой!.. Передняя стена дома в развалинах, почти все комнаты нижнего этажа раскрыты, как напоказ!»

У першому опублікованому вірші очевидця спаленої Москви Олександра Пушкіна «Воспоминания в Царском Селе» (1815) читаємо:

Где ты, краса Москвы стоглавой,
Родимой прелесть стороны?
Где прежде взору град являлся величавый,
Развалины теперь одни...
И там, где роскошь обитала
В сенистых рощах и садах,
Где мирт благоухал и липа трепетала,
Там ныне угли, пепел, прах.

Отже, у юного Пушкіна йшлося про церковні «глави» (маківки), яких стало значно менше, бо з 320 храмів (без урахування монастирських і домових) уціліло лише 123¹, тобто було спалено, знищено 38% московських церков. Цей процент значно вищий, ніж серед будинків і магазинів: із 9158 будинків уціліло 2626 (29%), із 8520 магазинів — 1368 (16%). Цікаво, що вже у 1817 р. у Москві діяло 246 церков (крім монастирських).

¹ Є інші дані: уціліло 237 храмів, але тільки 137 із них зруйновані настільки, що їх пропонували розібрати.

У 40-х рр. XIX століття, коли Шевченко вперше приїздив у місто, в ньому нараховувалося понад 350 тис. жителів, що на 100 тис. чоловік більше, ніж до нашестя Наполеона. З цього часу й до смерті поета чисельність населення в Москві виросла приблизно на 100 тис. чоловік. Є дані на початок 50-х рр. — 356,5 тис. чоловік, у 1856 р. — 368,8 і в 1862 р. — 448 тис. чоловік. Смертність у Москві перевищувала народжуваність. Скажімо, у 1832–1842 рр. щорічно народжувалося в середньому 8800 чоловік, а помирало 9800 чоловік. Приріст населення відбувався головним чином за рахунок притоку ззовні. Особливо швидко зростала чисельність робітників, на середину XIX століття вона майже подвоїлася. Протягом другої половини XIX століття населення Москви збільшилося майже втричі: у 1880-х рр. наблизилося до 800 тис., а на початку XX століття перевищило 1 млн чоловік. Це зростання було викликане промисловим і торговельним розвитком і відбувалося за рахунок притоку із сіл корінних російських губерній, які оточували Москву в радіусі 300–350 кілометрів. Цим пояснювалася тодішня однорідність національного складу московського населення. Цікаво, що вже тоді кількість уродженців України в Москві була більшою, ніж вихідців із Орловської, Тамбовської, Курської, Воронежської губерній.

Шевченковий сучасник Петро Вістенгоф (1811–1855) залишив цікаві цифри стосовно Москви середини XIX століття: «В числе 350 000 жителей, составляющих народонаселение Москвы и состоящих преимущественно из природных москвичей, помещиков и купцов других губерний, приезжающих в Москву для временного пребывания по делам своим, находятся иностранцы разных наций, а именно: немцы, французы, англичане, итальянцы, шведы, греки, армяне, турки, персияне, татары, бухарцы и жида... Всех иностранцев обоего пола проживает: исповедующих римско-католическую веру 1500 человек, евангелико-лютеранскую 2000, реформатскую 500, армяно-грегорианскую 610, магометанскую 390. Все они согласно с законом Российского государства пользуются правами природных жителей в отношении личности и собственности, имея полную свободу в отправлении богослужения...»

У Москві діяло близько 400 церков (для порівняння: в Петербурзі на той час було 169 храмів, у Казані — 74, в Ярославлі — 66, у Нижньому Новгороді — 52) і понад 20 монастирів¹. Тарас Шевченко все це запримітив, як тільки познайомився з Москвою, і пам'ятав усе життя. Свідченням є запис у щоденнику 13 вересня 1857 року, коли поет, повертаючись із заслання, побачив Казань і згадав давно почуту приказку:

¹ Москвознавець Петро Ситін, посилаючись на дослідника московських храмів М. Александрівського, зазначав, що їх число взагалі ніколи не перевищувало 500 разом з домовими і монастирськими церквами. Проте насправді з часом храмів у Москві стало значно більше.

«Казань — городок —
Москвы уголок...

Сегодня поутру увидел я издали Казань¹, и давно слышанная поговорка сама собою вспомнилась и невольно проговорилась... **Как издали, так и вблизи, так и внутри Казань чрезвычайно живо напоминает собою уголок Москвы: начиная с церквей, колоколов до саяк и калачей, — везде, на каждом шагу, видишь влияние белокаменной Москвы**»². У кількох словах, які стосувалися Казані, Шевченко мимохідь передав характерні риси Москви. У першу чергу її «белокаменність» і «першопрестольність», що пізнавалися, передусім, через храми й церковний дзвін.

Згадаймо, як про це писав Пушкін:

Перед ними
Уж белокаменной Москвы,
Как жар, крестами золотыми
Горят старинные главы.

Як бачимо, образ «белокаменной Москвы» у Пушкіна й Шевченка буквально збігається. Золото сотень церковних бань, яке вражало весь світ, стало головною образною характеристикою старовинної Москви — «Москва Златоглавая». Легкою рукою генія Шевченко доторкався до образно-символічного обличчя Москви.

Французький маркіз Астольф де Кюстін, який відвідав Москву майже водночас із Шевченком, захоплено писав: «Величезна кількість церковних бань, гострих, як голки, шпилів і химерних вежок горіло на сонці... Щоб ясно уявити собі всю своєрідність картини, яка відкрилася переді мною, треба нагадати, що православні церкви обов'язково завершуються кількома банями... Кожна з них увінчана хрестом найтоншої філігранної роботи, а хрести, то позолочені, то посріблені, з'єднані не менш уміло між собою ланцюгами. Спробуйте уявити собі картину, яку неможливо навіть передати кольорами, а не те, що нашою бідною мовою!»

Інший іноземець — німецький мандрівник Іоганн Георг Коль, який був менш емоційним у сприйнятті православної Москви, зафіксував на почат-

¹ Шевченко плыв на пароплаві з Астрахані до Нижнього Новгороду.

² У Шевченковій повісті «Близнецы» читаємо стосовно Москви часів наполеонівського нашествия: «Как жертва всеожожения, вспыхнула **святая белокаменная**...» У листі до Бодяньського від 1 травня 1854 року поет згадував про життя у «**вашій білокаменній**». Річ у тому, що з початку XIV століття в Москві почали будувати церкви з «білого каменю» — вапняку та доломіту, які добувалися в Підмосков'ї, на берегах Москви-ріки, в першу чергу поблизу села М'ячково, що в гирлі річки Пахра. За свідченням літопису, в 1366 р. молодий князь Дмитро Іванович (у майбутньому — Донської) задумав будувати «город камен Москву, да еже умыслина, то и сотворима». З того часу Москва отримала епітет — «білокаменна». Архітектурний ансамбль міста, що склався віками, мав органічний, обов'язковий елемент — білий камінь.

ку 40-х рр.: «Усіх кам'яниць, призначених для Божої служби в Москві, не перелічити, всі райони міста наповнені численними малими, золотими, срібними і зеленими банями й вежками церков і каплиць. Тому все місто є святим для росіянина й, угледівши його на під'їзді, кожний благоговійно хреститься й молиться».

Наприкінці XIX століття норвезький письменник Кнут Гамсун, який побував у Москві в 1898 р., із захопленням писав: «У Москві близько чотирьохсот церков і каплиць, і коли починають дзвонити всі дзвони, то повітря тремтить від безлічі звуків у цьому місті з мільйонним населенням¹. З Кремля відкривається вид на ціле море краси. Я ніколи не уявляв собі, що на землі може існувати подібне місто: все навколо рясніє зеленими, червоними й позолоченими маківками й шпильми. Перед цією масою золота у поєднанні з яскравим блакитним кольором блідніє все, про що я коли-небудь мріяв».

Як прекрасно сказала Марина Цветаєва:

У мене в Москві — купола горять,
У мене в Москві — колокола звенять.

Москва увійшла в історію як місто сорока сороков (йдеться про об'єднання московських храмів). У Володимира Даля читаємо, що в старовину рахували сорока́ми: перший сорок, другий і т. д. (тобто 1 тис. 600). Втім, уже Даль застерігав, що насправді церков «лише близько тисячі». Гарячий прихильник Шевченка, корінний москвич Іван Белоусов писав: «У Москві, кажуть, сорок сороков церков, і це близько до істини». Але храмів було значно менше. Вже згаданий Іоганн Георг Коль звернув увагу на різночитання щодо кількості московських церков: «Загальну кількість їх встановити дуже важко, і різні автори дають про це різні відомості. У той час, як одні говорять про півтори тисячі московських храмів, інші визначають їх загальну кількість у п'ятсот, а треті скорочують цю цифру до двохсотшістдесяти. Все залежить, звичайно, від того, як проводити підрахунок і що розуміти під церквою».

Втім, якби порахувати всі церковні вівтарі з престоломи², то цифра переважила б за сорок сороков. Скажімо, у 1917 р. в Москві налічувалося 1620 престолів християнських віросповідань, а храмів — 848³.

¹ За даними історика Москви Івана Кондратьєва, наприкінці XIX століття у Москві налічувалося 379 церков: приходських — 239, домових — 110, соборів — 9, монастирів чоловічих — 14, жіночих — 7. У всіх цих храмах було 1060 престолів.

² У християнських церквах — священне місце з зображенням Бога на троні (як символ Божественної влади). Високий чотирикутний столик, що стоїть у центрі вівтаря. У Володимира Даля: «В церкви — столик в алтарі, перед царськими вратами, на коєм совершается таинство Евхаристии».

³ У сучасній енциклопедії «Москва: все православные храмы и часовни» (2009) зазначається, що церков і монастирів «було у першопрестольному граді понад вісімсот». Щодо радянської Москви скажемо, що у 1990 р. у ній нараховувалося 171 діючий храм, а 263 були закритими. Ще 433 — знесено. Наступного десятиріччя більшість закритих церков передано православній церкві.

Що ж до сорока, як об'єднання храмів, то найчастіше він налічував менше, ніж чотири десятки церков. Втім, не завжди. Скажімо, у другій половині XVII століття у Москві, за деякими даними, нараховувалося 943 церкви, об'єднані у шість сороков, тобто в одному сороку налічувалося майже вчетверо більше церков, ніж мало бути. У документах, які мені доводилося вивчати, сорока нараховували від 14 до 35 храмів. Вони були розділені на староства і благочинія (відділення).

До новітньої праці «Храмы Москвы: энциклопедия шедевров православия» включено близько 280 храмів, об'єднаних у 13 благочиній (у кожному благочинії — від 12 до 40 храмів). Ще — 10 соборів Московського Кремля й установ Московської патріархії та 12 монастирських храмів. Тобто, до московських шедеврів православ'я нині включено три сотні храмів¹.

Словосполучення «сорок сороков» міцно ввійшло як у церковний ужиток, так і в світське життя. Як тут знову не згадати Марину Цветаєву:

Семь холмов — как семь колоколов,
На семи колоколах — колокольни.
Всех счетом: сорок сороков, —
Колокольное семихолмие!

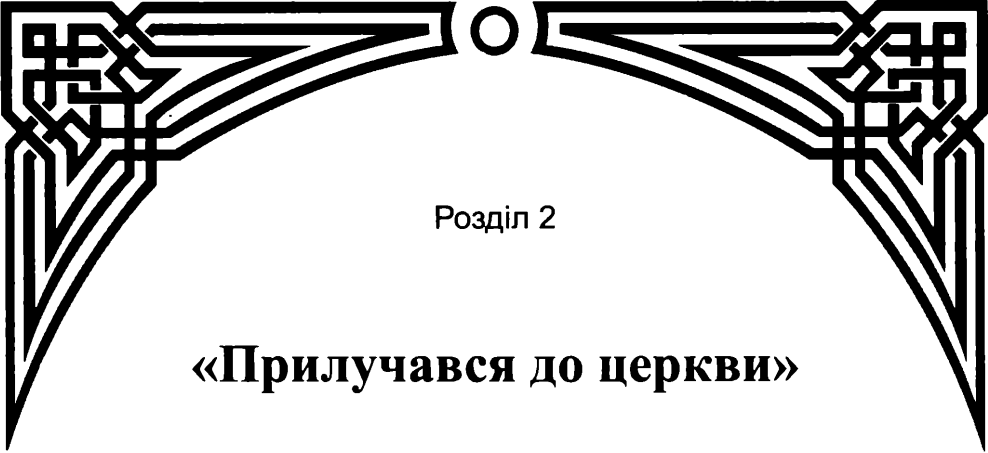
Не можу не сказати, що й святонебесний Київ повнився божественним дзвоном. Нагадаю, як хвилююче писав Тарас Шевченко:

Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють.

Та в цій книзі ми зануримося в історію московських храмів, але лише тих, які так чи інакше пов'язані з Україною.

¹ Підраховано за книгою: «Храмы Москвы: энциклопедия шедевров православия». — М.: Эксмо, 2010. — 352 с.

Розділ 2

«Прилучався до церкви»

**Церква Архангела Гавриїла
(Меншикова вежа)**

(Архангельський провулок, 15 а)

«Побудована зодчим Іваном Зарудним»

На самому початку 2010 року — 2 січня, — коли робота над цією книгою була в розпалі, прийшов я до церкви Архангела Гавриїла зранку, і мені навіть дозволили відчинити її важкі двері для відвідувачів. Запалив найперші в той день свічки, довго стояв, схиливши голову, перед українським генієм... Вийшов і вкотре з особливою душевною гордістю прочитав: **«Пам'ятник архітектури. Церковь Архангела Гавриила. Построена в 1707 году зодчим И. П. Зарудным».**

Меншикову вежу звали не на пустирі, — місце було намоленим. Дерев'яна церква відома тут із 1551 р., а кам'яна — з 1657 р. Наприкінці XVII століття землю біля храму почав скуповувати сподвижник Петра І Олександр Меншиков, який і вирішив побудувати нову церкву. Архітектором та організатором будівельних робіт став Іван Зарудний. Кажуть, що під його керівництвом працювали російські майстри (23 муляри з Костроми й Ярославля) та італійці, які виконували зовнішнє кам'яне облицювання і ліпні прикраси в інтер'єрі, а всередині церкви працювали ще й майстри з Швейцарії.

Три роки потому в центрі Москви виросло архітектурне диво. Над масивною основою церкви Зарудний стрімко підніс небачені для Москви восьмигранні яруси — два кам'яні та один дерев'яний. Вони мали просторі прорізи, що стали прекрасним резонатором для півсотні дзвонів, які було куплено в Лондоні ра-

зом із циферблатними дзигарями-курантами (!), встановленими на останньому ярусі з усіх чотирьох боків. Куранти відбивали кожні 15 хвилин, а опівдні всі 50 дзвонів виконували півгодинний концерт! Такого тоді не було навіть на Спаській вежі Кремля. На ній аж у 1852 р. було встановлено куранти фірми «Братів Бутентоп», які опівдні грали гімн «Коль славен наш Господь в Сионе» українського композитора Дмитра Бортнянського, а о 9, 15 і 18 годині — Преображенський марш. Але й це ще не все, що втнув український архітектор. Він увінчав церкву 13-метровим шпилем із позолоченим ангелом. Річ не лише в тому, що такий шпиль був у Росії першим (!) і вже пізніше з'явився в Петербурзі на Петропавловському соборі. Головне, що завдяки йому, Меншикова вежа стала приблизно на три метра вищою за дзвіницю Івана Великого в Кремлі! Це було категорично не прийнято в Москві!¹ На таку геніальну зухвалість, очевидно, мав право лише українець Іван Зарудний. І ніхто не посмів перечити йому.

Втім, знайшлася вища сила, яка рішуче втрутилася в архітектурний ансамбль зодчого. Через 16 років після побудови храму, в 1723-му, під час грози блискавка вдарила у шпиль з позолоченим ангелом і запалила дубові конструкції верхнього ярусу. Пожежу вдалося загасити, але верхній дерев'яний ярус повністю згорів, а обгоріла будівля залишилася безлюдною на півстоліття. У народі говорили, що так Бог покарав творців вежі за порушення благочестивої московської традиції².

У Рустама Рахматулліна зустрічаємо сучасне трактування цього факту: «В ударі блискавки в Меншикову вежу Москва побачила не тільки образ краху Меншикова, але і знак перемоги духу міста над духом століття. І, звичайно, гнів небес на вавілонську марноту. Втім, чи був досвід Меншикової вежі вавілонським? Або, скажемо, тільки вавілонським? Так, Меншиков побудував вежу до небес, щоб зробити собі ім'я, і чутлива Москва присвоїла їй це ім'я. Але Меншикова вежа — все ж церква, і як така присвячена архангелу, чину небесному».

Отож! Українець Іван Зарудний будував саме церкву, а не пам'ятник Меншикову! Тому її архітектуру, на мою думку, доцільно пояснювати не містичним мудруванням, а нестримним «українським стремлінням форм

¹ Рустам Рахматуллін пише, що «виклик Меншикової вежі Великому Івану був викликом Великого Петра, лише записаним на ім'я фаворита».

² Вежа мала запущений вигляд уже на початку 1720-х рр., адже Меншиков, який рідко бував у Москві, мало турбувався про неї. Лише у серпні 1720 р. Меншиков дав гроші, щоб «на церкви кровлю починить, чтобы течи не было». На це Зарудний мало не зухвало відповів:

«А на церкви не токмо кровля и шпицер, и два полуглавия по самый осмерик, в котором часы стоят, мокротою и ветром зело обило, а ежели не будет починено подмаскою или покрытием железным, то умножится гниль в дереве, ветром расштатав уронит. А надобно заране подкрепить и вычинить и покрыть как шпицер, так и оба полуглавия железом дошатым сибирским. Також де внутрь церкви и иконостас доделать столярством с резьбою, как вашей светлости был доклад, понеже и так церковь святая стоит аки в запустении, и освещением, чтобы много народное поношение пресечь, надлежит в совершенство произвести».

Вочевидь, що Зарудному було боляче за своє творіння — Меншикову вежу.

храму вгору». Борис Віппер наголошував, як «чудово вирішена Зарудним проблема нестримного вертикального тяжіння»¹.

Після пожежі будівля стояла в руїнах близько півстоліття. Люди забули, що вона була церквою, й називали її Меншиковою вежею. До життя її повернули московські масони, які довгий час проводили у ній свої зібрання. Масонські символи та вислови були зтерті зі стін аж у 1863 р. за вказівкою митрополита Московського Філарета. Тоді храм став ніби домовим при Московському почтамті.

Меншикова вежа була одним із перших у Москві храмів, де з'явилася сюжетна скульптура. У новітньому виданні читаємо: «Нині храм архангела Гавриїла є добре збереженим пам'ятником початку XVIII століття з рідкісною для Москви сюжетною скульптурою і живописом, багатою декоративною обробкою всередині й ззовні»². Ми можемо побачити рельєфні зображення над входами — «Вхід у Єрусалим», архангели Гавриїло й Михайло, зображення херувимів у капітелях колон і пілястр, рельєфні композиції на євангельські сюжети тощо. Виразним декором стали конструктивні елементи в нижній частині споруди — заввишки з поверх волюти-контрфорси, дивлячись на які, не відчуваєш, що вони тримають вагу всієї стрімкої споруди. Характерно, що декор екстер'єру церкви пишніший, ніж інтер'єру, внутрішній простір вирішено по-новому, традиційні хори на рівні другого ярусу продовжено нависаючою галереєю по всіх чотирьох стінах центрального об'єму, куди з двох боків симетрично ведуть відкриті сходи, що нагадують католицькі храми. Навпроти вівтаря на галереї було обладнано окреме закрите молитовне приміщення для родини Олександра Меншикова.

Немає жодного сумніву, що цю церкву бачив Тарас Шевченко, коли 20 березня 1858 року побував на вулиці Покровці, а звідти вирішив зайти до свого старого приятеля Аполлона Мокрицького³, який жив на М'ясницькій навпроти міського поштамту:

¹ Віппер Б. Архитектура русского барокко. С. 99.

² Москва: все православные храмы и часовни. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. С. 123.

³ Аполлон Миколайович Мокрицький (1810–1870) — український і російський маляр, педагог, у 1818–1822 рр. навчався в полтавському будинку виховання бідних дворян, попечителем якого був Іван Котляревський, а Михайло Щепкін якраз тоді служив у полтавському театрі. Гімназичний товариш Гоголя по Ніжині, на початку 30-х років жив з ним у Петербурзі. Навчався в Академії мистецтв, був учнем Карла Брюллова. Мокрицький познайомився з Шевченком у Петербурзі, разом з Іваном Сошенком клопотався про звільнення Шевченка з кріпацтва і влаштування на навчання в Академію мистецтв. У своєму щоденнику докладно розповів про це. 25 квітня 1838 року Мокрицький був присутній при тому, як Василь Жуковський у петербурзькій майстерні Брюллова вручив Шевченкові відпустку.

У щоденнику Мокрицького знаходимо кілька цікавих штрихів про ставлення до молодого Шевченка Брюллова та Жуковського. А ще Мокрицький згадує, як у квітні 1838 року разом із Шевченком відвідав Ермітаж: «Дуже корисною була наша розмова в цьому святині, і на цей раз більш ніж коли побачив я достоїнства творинь першокласних майстрів».

«Расспросил у будочника¹ дорогу к почтамту, поплёлся тихонько к Мокрицкому». Враховуючи те, що будочник, напевне, показав найкоротшу дорогу, Шевченко, скоріше за все, вийшов на М'ясницьку через Армянський провулок і провулок Криве Коліно (Кривоколінний). У цьому випадку в Армянському провулку він пройшов повз армянську **Хрестовоздвиженську церкву**, побудовану у 70–80-х рр. XVIII століття. В «Алфавитном указателе к плану Якиманской части» про неї сказано: «Иноверческие церкви. Армянская, в Армянском пер.». Ліворуч по ходу знаходився будинок Армянської гімназії, перетвореної у 1848 р. у Лазаревський інститут східних мов (нині тут знаходиться Посольство Вірменії). Затим у провулку Криве Коліно Шевченко проминув будинок (№ 4) російського поета Дмитра Веневитінова, в якому у 1826 р. Олександр Пушкін читав свого «Бориса Годунова».

Особливу увагу Шевченка привернула прекрасна **церква Миколи Чудотворця**: «Николая Чудотворца, что в Столпах, в Армянском пер.».

Відома дерев'яною з 1547 р., а кам'яною — з 1629 р. Нову церкву зведено у 1669 р. Іваном Косміним. Наприкінці XVII століття мала під собою ще й нижню церкву — Різдва Богородиці.

У нас є можливість уважно розглянути частину московського міського простору на репродукції гравюри середини XIX століття за аквареллю І. Шарлеманя (зображено ту частину М'ясницької вулиці, де знаходився відомий і нині будинок Юшкова, тобто Училище малярства і скульптури Московського художнього товариства)². В «Алфавитном указателе к пла-

У 1842 р. Мокрицький на власний кошт виїхав до Італії для вдосконалення художньої майстерності. Теплі згадки про Мокрицького є у повісті «Художник» і в листуванні Шевченка. За час, коли друзі не бачилися, Мокрицький до 1848 р., вже за підтримки Петербурзької Академії мистецтв, знаходився за кордоном, а після повернення став академіком, працював професором Училища малярства й скульптури на М'ясницькій, де й жив. Шістнадцять років він не бачив Шевченка і не впізнав змученого засланням та хворобою поета, проте зустріч, судячи з усього, була теплою, бо через день — 20 березня — Шевченко ще раз зайшов до нього.

¹ Будочник — у XVIII-XIX століттях — нижчий чин у поліції Російської імперії. Цей поліцейський стежив за порядком і чистотою на вулицях; частенько виконував роль «довідкового бюро». Скажімо, гоголівський Чичиков у перший день приїзду в губернське місто NN розпитав «подробно будочника, куда можно пройти ближе, если понадобится, к собору, к присутственным местам, к губернатору», а наступного дня «полищмейстеру сказал что-то очень лестное насчёт городских будочников». Будочник знаходився у спеціальному приміщенні — будці на перехресті вулиць. У 1862 р. замінений городовим. У 40 рр. XIX століття в Москві стояло 360 будок, а врешті-решт їх кількість досягла 1200.

Тетяна Щепкіна-Куперник розповідала, що у Миколи Кетчера, який жив поруч із Михайлом Щепкіним на 3-й Мішанській вулиці можна було чути «українські вірші Шевченка, а після них такі гарячі розмови, що стривожений будочник заглядав через паркан» (там знаходилася Каліковська поліцейська будка).

² В «Алфавитном указателе к плану Мясницкой части» зазначено будинок «художественного класса живописи и ваяния Московского общества на Мясницкой ул.». Цей чотириповерховий палац навпроти колишньої садиби князя Олександра Меншикова побудував за часів Катерини II генерал-поручик Іван Юшков. У будинку багато світла, безліч кімнат, вестибюлів, сходів і колонад. Його напівротонду добре видно від М'ясницьких воріт. Академік Ігор Грабар приписав авторство будинку архітектору Василю Баженову, правда, за непрямыми доказами.

ну Мясницкой части» він позначений № 199, а навпроти ми бачимо будинок Імператорського Московського поштамту (№ 200), двір якого було ще не забудовано¹. Бодянський писав: «Смотрел выставку в художественном классе, что против почтамта...» Поштамт уже кілька десятиліть розташовувався неподалік — у колишніх палатах сподвижника Петра I Олександра Меншикова, садиба якого розкинулася на початку XVIII століття біля М'ясницьких воріт навпроти **церкви святых Флора и Лавра**². Цю граціозну церкву, знесену у 1935 р., видно на акварелі. Вона відома з 1547 р., коли ще була дерев'яною. У 1657 р. поряд з нею було побудовано цегляну церкву, поновлену в 1851 р., саме такою її бачив Шевченко.

Борис Пастернак, який, як і Мокрицький, жив із батьками при Училищі малярства, писав, що у роки його дитинства «во дворе церкви Фрола и Лавра, считавшихся покровителями коноводства, производилось освящение, и ими, вместе с приводившими их на освящение кучерами и конюхами наводнялся весь переулочек».

Ліворуч на картині височить славетна Меншикова вежа, що в Архангельському провулку, з церквою Гавриїла Архангела. Тарас Григорович обов'язково зупинився вражений, але, мабуть, не знав, що вежу було зведено під керівництвом Івана Зарудного. Меншикова вежа дуже подобалася мистецтвознавцю — академіку Ігорю Грабарю. Він назвав її поетичним дифирамбом зодчого красі російського (читаймо — українського) іконостаса. За ним і москвознавець, інтелектуал Олег Волков називав Івана Зарудного «талановитим сином України», захоплювався Меншиковою вежею — «одним із найпоетичніших і найдосконаліших пам'ятників російської архітектури»³.

На жаль, Меншикову вежу вже давно не можна побачити в усій повноті, бо вона перекрита з боку Архангельського провулка **церквою Феодора Стратилата**, зведеною ще на початку XIX століття. Якби у наш час перед церквою Архангела Гавриїла почали зводити «новобуд», очевидно, громадськість запротестувала б, але безлика споруда церкви Феодора Стратилата, у 1806 р. наполовину закрила собою красуню Меншикову вежу, і це, на мій погляд, одна з архітектурних недоречностей Москви. Тим більше, що

¹ Після будівництва у 1910-х рр. на вулиці М'ясницькій нової будівлі Поштамту вид на Меншикову вежу з цього боку було закрито.

² Крім того, на розі М'ясницької та Мілютинського провулка стояла **церква архидиякона Євпла**: «Євпла Архидиякона на Мясницкой ул.». Відома дерев'яною з 1471 р., кам'яною — з 1657 р. Кажуть, що у цій церкві вперше після вступу Наполеона до Москви пройшла молитва за царя Олександра. Знесена у 1926 р.

³ Волков О. Москва дворянских гнезд. — М.: Алгоритм. С. 172, 178, 181.

У дореволюційному виданні читаємо ніби саме про Меншикову вежу: «Украинское стремление форм храма вверх, отвечающее руководящей мысли стремления религиозно настроенного духа к небесам, и украинскую «ярусность», т. е. наложение уменьшающихся четвериков и восьмериков в форме столба или башни».

й з боків Меншикова вежа немилосердно затиснута сусідніми будівлями (ліворуч — представництво Ямало-Ненецького автономного округу в уряді РФ, а праворуч — дитяче відділення міської стоматологічної поліклініки № 53). Досить сказати, що нині сфотографувати храм у повній красі практично неможливо. В альбомах архітектурних пам'ятників Москви найчастіше відтворюють фото XIX століття. Втім, коли заходиш у дивовижно затишну й теплу церкву Феодора Стратилата, про все це забуваєш.

Церква архангела Гавриїла була закрита у 1923 р., а Феодора Стратилата — у 1930-х рр. У 1947 р. обидві церкви були передані Антиохійському патріархату, у них провели реставрацію й відновили богослужіння.

Акварель Шарлеманя дає живе уявлення про московське вуличне життя середини XIX століття. На передньому плані бачимо кінного водовоза, трохи далі — прольотку з візником біля неї та багату карету з трійкою коней, а ще — крита лінійка, запряжена парою коней, і вершник на білому коні. Втім, усе це скоріше прогулянкові екіпажі, транспортне значення вулиці тоді ще було невеликим.

У полі нашого зору — понад півсотні москвичів та гостей міста. Найближче — рознощики якогось дрібного товару — один тримає його на голові, що було характерним для тих часів, інший — перед собою, та чоловік із візком на двох колесах. Біля входу до великого складу, мабуть купецького, що перед церквою, сидить сторож на стільчику; ліворуч, біля входу до двору поштамту, стоїть, очевидно, черговий. Неподалік — жінка з дитиною, скоріше за все, купує для неї солодощі, ще одна жінка з дитиною прогулюються М'ясницькою. Кілька груп людей, які неквапно розмовляють, інші поспішають у своїх справах. Серед них неважко уявити Тараса Григоровича...

Церква Іоанна Воїна на Якиманці

(вул. Велика Якиманка, 46)

«Кращий твір ранньопетровської архітектури в Москві»

Зовнішні архітектурні форми цього храму за три століття не змінилися. Якось прийшов до нього взимку і був вражений до глибини душі: на тлі білого снігу, який щойно випав, і синього, наче вимитого неба, сяяв витонченою довершеністю і неземною красою дивовижний храм з червоної цегли — воістину **красний**!¹ Досконалість архітектурного абрису, легкі витончені пропорції, тонке мереживо білокаменного узорчастого різьблен-

¹ Красний, тобто красивий, прекрасний, наприклад, Красна площа, Красні ворота.

ня, сяяння позолочених маківок і ажурних хрестів постійно викликає захоплення в усіх цінителів храмового будівництва.

При вході до церкви викарбовано у граніті: **«Памятник архитектуры. Церковь Иоанна Воина, что на Якиманке. Построена в 1712 году здчим И. П. Зарудным»**. Такий запис зроблено на основі глибоких досліджень Ігоря Грабаря, який понад півстоліття тому заявив, що стосовно церкви Іоанна Воїна «не залишається місця сумніву в авторстві Зарудного». У новітньому виданні «Храмы Москвы: энциклопедия шедевров православия» (2010) також визнано, що храм збудовано «за проектом архитектора И. Зарудного». Чого варті після цього подейкування деяких сучасних московських мистецтвознавців щодо українського авторства?

Отже церква відома дерев'яною з 1625 р., а нова її історія, пов'язана з Іваном Зарудним, розпочалася на початку XVIII століття. Газета «Московские церковные ведомости» (1906, № 7) так розповідала про це: «В 1708 г. Петр I проезжал весною по Якиманке, увидел затопленную водою церковь Иоанна Воина, стоявшую на низменном месте, и распорядился построить ее вновь на возвышении; сам прислал план для храма и денежный вклад на построение. Церковь начали строить в 1709 г. и окончили в 1717 г.». Що за царський план було прислано, ніхто не знає, але відомо, що церкву Іоанна Воїна збудував український зодчий Іван Зарудний. Москвознавці М. Ільїн і Т. Моїсєєва писали про це так: «Схожість ряду деталей церкви (напівкруглі фронтонні завершення посередині карнизу, пілястри на ребрах восьмирика, волюти, балкони з балюстрадами, обрамлення порталів) з деталями Меншикової вежі, а також високі художні достоїнства пам'ятника дозволяють приписувати його І. П. Зарудному. Церква Іоанна Воїна належить до кращих творів ранньопетровської архітектури в Москві»¹. Приємно, коли авторство надійно встановлюється за неповторним і недосяжним художнім рівнем українського Майстра.

Церкву Іоанна Воїна освячено 12 липня 1717 року випускником Києво-Могилянської академії, Патріаршим місцеблюстителем, митрополитом Рязанським Стефаном Яворським. Головний вівтар присвячено святому мученику Іоанну Воїну — небесному покровителю стрільців, які жили тут на початку XVII століття. Головний іконостас неодноразово змінювався. Нинішній — прекрасний різьблений іконостас — п'ятий, створений у 1708 р. для церкви Трьох Святителів біля Красних воріт і після її знесення у 1928 р. перенесений до храму Святого мученика Іоанна Воїна. У головному алтарі храму зберігаються частинки мощей 150-ти святих Вселенської церкви і землі Російської. У дні пам'яті деяких святих, наприклад, Феодосія Чернігівського, їхні мощі виносяться для поклоніння на середину храму. Крім святих мощей в церкві Іоанна Воїна зберігаються також такі християнські

¹ Буквально так само вважають сучасні автори книги «Москва златоглавая» (2007).

скарби, як частки Гроба Господня і землі від Гроба Господня, Ризи Господньої і Камінь із річки Йордан.

У 1754 р. біля церкви було зведено високу цегляну огорожу з узорними металевими кованими ґратами. Вона зроблена в тому ж барочному стилі, що й сама церква, і складає з нею прекрасний єдиний архітектурний ансамбль. Через 230 років, у 1984-му, частину огорожі разом із масивними воротами було пересунуто на 30 метрів ближче до церкви, а сусідні будинки, що застили церкву — знесли. У результаті церква Іоанна Воїна відкрилася з боку Калужької площі і своєю незвичайною красою радує не лише москвичів, але й гостей міста, які в'їжджають у центр столиці з аеропорту Внуково.

У 1906–1922 рр. настоятелем храму був Христофор Надеждін, арештований і розстріляний у 1937 р. Але за радянських часів храм не закривався. Надеждіна було канонізовано у 2000 р. у лику священомучеників. У храмі зберігається його аналойна ікона.

Незважаючи на те, що навколо намоленого місця з архітектурною перлиною Зарудного стрімко ростуть безликі московські новобудови, храм, від якого не можна відвести очі, одухотворяє старовинну Якиманку. Великий український зодчий і сьогодні показує, наскільки він духовно вищий і багатший від сучасних архітекторів.

Церква Миколи Явленого на Арбаті

(знесена у 1931 р.)

«Микола арбатця радував»

Точна дата виникнення церкви Миколи Явленого невідома. Деякі історики вважали, що вона існувала вже за часів Івана IV Грозного, який царював у 1547–1584 рр. Вони посилаються на опис Миколо-Угрешського монастиря, в якому йдеться про те, що після введення опричнини Грозний побудував на Арбаті палац «подле самого храма Св. Николая, сльвущего Никола Явленный, избрав его приходом своего двора». Скажімо, Степан Шевирьов стверджував, що храм «безперечно побудовано при Іоанні Грозному». Відомий московознавець XIX століття Михайло Пиляєв у книзі «Старая Москва», посилаючись на свого попередника Івана Снегирьова, також писав, що початок історії цієї церкви знаходиться у XVI столітті. Так само він наголосив на близькості храму до арбатського палацу Івана Грозного, що входив до Опричного двору царя. Виникло навіть припущення, що Грозний враховував розташування церкви Миколи Явленого: церква «дала привід для здогадок, що вона була свідком чернечої набожності лютого царя». У «Архе-

ологічному нарисі церкви Св. Миколи Явленого» І. Токмакова сказано, що церква побудована у 1589 р. Цю дату наведено і в сучасній книзі «Москва 850 лет» (1996). Москвознавець А. Мартинов вважає датою зведення храму 1593 р., тобто під час царювання сина Грозного Федора Івановича.

Дослідник історії храму Сергій Смирнов, який ґрунтовно вивчив архівні матеріали, літописи, актові книги XVIII століття, пише, що Микола Явлений з'явився на Арбаті вже за наступного царя — Бориса Годунова (1598–1605).

В одній з кращих дореволюційних книг про Москву «Седая старина Москвы» Івана Кондратьєва (вийшла наприкінці XIX століття) зазначалося, що церква «Миколи Чудотворця Явленого, що на Арбаті, спочатку побудована в 1689 році...» На меморіальній дошці, яка позначає нині на Арбаті місце, де знаходилася церква, викарбовано іншу дату її народження — 1639 р.

У нещодавно вперше опублікованих працях Івана Забеліна говориться про явища зцілення «на новом месте, в новом храме, каким был в 1628–1636 гг. Никола Явленный на Арбате...»

Як би там не було, а з часом церква Миколи Явленого стала справжнім символом Старого Арбату. Сучасник Годунова архієпископ Арсеній Еласонський у своїх записках зазначив, що цар «спорудив з основи великий храм Миколи Чудотворця в Москві на Арбаті...» Він був зразком годуновського стилю, що вже у XVII столітті поклав початок будівництву так званих «вогняних церков», серед яких був і Казанський собор на Красній площі у Москві (1625 р. — середина 1630-х рр.). Над традиційним четвериком здіймалася піраміда кокошників, що завершувалися однією банею. Стіни четверика символізували народи, які з чотирьох сторін світу приходять до церкви, численні кокошники уособлювали розмаїті небесні сили («сили небесні суть полум'я вогняне»), а верх храму вподібнювався самому Христу.

Поряд з Миколою Явленим знаходилася збірня¹ стрілецької слободи, де зберігалися також прапори, документи, велося діловодство. Церква та збірня утворювали своєрідний релігійний та адміністративний центр слободи. Таким чином, Микола Явлений був основним храмом у цій частині міста. До нього тягнулися парафіяни, які зводили тут свої оселі, зокрема з території нинішнього будинку № 9, де на самому початку XIX століття з'явилися перші житлові й нежитлові будівлі. З цього місця прекрасно було видно неповторну дзвіницю церкви Миколи Явленого, відстань до якої від згаданого будинку не перевищувала 100 сажень². Висота дзвіниці дорівнювала 14 сажням і до XX століття, поки поруч не звели ще більші будинки, вона залишалася важливим архітектурним орієнтиром. Дзвіниця стояла окремо від церкви, що була розташована трохи збоку від вулиці, і не тільки виходила

¹ Приміщення, в якому збирався сход.

² Сажень дорівнював 2,134 метрам.

безпосередньо на Арбат, але й «заступала» за лінію його забудови, вивищувалася на самому його вигині. В одному з дореволюційних московських путівників за редакцією професора Миколи Гейніке читаємо: «Найвищою витонченістю й вишуканістю відзначалася дзвіниця церкви Миколи Явленого на Арбаті». У сучасній праці читаємо: «Особливої уваги, звичайно, вимагає знаменита красуня-дзвіниця, що прикрашала своїм святковим виглядом всю арбатську вулицю. Саме ця надвратна шатрова дзвіниця, що проглядала з усіх боків вулиці, надавала храмові неповторний колорит, доповнюючи його безперечну славу... Дзвіниця славилася і своїм дзвоном... Московська духовна дикастерія ще у липні 1727 року постановила „за дальністю соборного благовеста, слухать церквам благовест знаменитых церквей“. І цілком пояснимо почесне розпорядження слухати „в Пречистенском сороке благовест монастырей: Воздвиженского, Алексеевского, Зачатьевского и церкви Николаявленской, что за Арбатскими воротами“»¹.

На зображеннях та фотографіях церкви видно, що над двоярусною квадратною основою підіймалося дивовижне шатро: саме такі шатра впродовж кількох століть прикрашали Москву, вражаючи сучасників своєю красою. Від Арбатської площі вулиця йшла саме до дзвіниці, і тільки після неї Арбат непомітно повертав трохи праворуч. На дзвіниці висіли дзвони 1638 р. і 1751 р., останній важив 212 пудів (!).

Сергій Смирнов знайшов матеріали про те, що після пожежі в церкві 1634 р., її оновлення проходило під особистим наглядом царевго родича окольничого Василя Стрешнева. Він наказав «поделать и призолотить... оклад горелой и венец и цату² Николы Чудотворца Явленского». Більше того, в церкві Миколи Явленого знаходився подарований царською сім'єю дзвін з пам'ятним написом: «Божиею милостию Великий Государь, царь и Великий князь Михаил Федорович всея Руси Самодержец³ и его царица и Великая княгиня Евдокия Лукиановна и их Государския дети... сий колокол велели дать к церкви Николы Чудотворца Явленского, что за Арбатскими вороты лета 7146 (1638) года». Пізніше у храмі Миколи Явленого неодноразово бувала імператриця Єлизавета Петрівна.

У «Війні й мирі» Льва Толстого церква згадується у зв'язку з вступом у Москву французів 1812 р.: «Около середины Арбата, близ Николы Явленого, Мюрат остановился, ожидая известия от передового отряда о том, в каком положении находилась городская крепость...» Наступного дня цією ж дорогою направлявся в Кремль Наполеон, який так і не дочекався церемонії здачі міста. Саме тут задумав покінчити з імператором П'єр Безухов: «Путь Пьера лежал через переулки на Поварскую и оттуда на Арбат,

¹ Португалова В. В. Серебряный переулок. — М.: Наука, 2007. С. 25–28.

² Давньоруська прикраса ікони, що мала вигляд дуги й кріпилася біля шиї зображеної фігури.

³ Перший цар з династії Романових.

к Николе Явленному, у которого он в воображении своем давно определил место, на котором должно быть совершено его дело». До речі, саме Арбатом, повз церкву Миколи Явленого, пройшли, повертаючись з Бородинської битви, російські війська.

Як свідчать документи, після наполеонівської пожежі храм знаходився у стані руїни й спустошення: «Николоявленская с приделами Покрова Богородицы и Ахтырския Божия Матери, на оной церкви стропилы под железною кровлею сгорели. Иконостасы все целы, оклады с икон и все наружное серебро пограблено, также некоторые иконы истреблены, престолы в приделах опровергнуты... Церковная сумма вся расхищена...»

Проте вже наприкінці 1812 р., завдяки «щедрості парафіян» відновилось богослужіння в Покровському вівтарі, а через чотири роки — і в головній церкві. У нас є виняткова можливість подивитися на церкву Миколи Явленого та й на значну частину Арбату в післянаполеонівський, точніше, пушкінський час очима сучасника — тодішнього молодого художника Володимира Нечаєва (у книзі вміщено репродукцію його акварелі «Краєвид Арбату», датовану 1831–1836 рр.). На акварелі зображено праву середню частину Арбату, а сам художник знаходився в будинку навпроти, зовсім недалеко від Національного культурного центру України в Москві. Отже, назвемо арбатські будівлі на картині Нечаєва: «Нужно толпе домов придать игру, чтобы она врезалась в память и преследовала бы воображение» (Гоголь).

Найближчою до нас є церква Миколи Явленого, далі — дзвіниця цієї церкви і будинок церковної богадільні (тепер тут кафе на розі Срібляного провулку й Арбату). Через Срібляний провулок — будинок дядька. Далі бачимо колонний портик будинку відставного поручика Миколи Кирєєвського, в якому, як стверджують деякі вчені, в березні 1829 року побував Пушкін. Наступний будинок на акварелі Нечаєва належав підпоручику Василю Сергєєву, а за ним — особняк сенатора Л. Яковлева, дяді О. Герцена. Нарешті будинок на місці сучасного Театру ім. Євгена Вахтангова, належав поручиці Катерині Павловій... На мостовій бачимо карету, коляску і джоржі, троє молодих людей жваво жестикулюють...

Перед нами Москва, про яку писав сучасник Олександра Пушкіна поет Володимир Філімонов:

Тревога, суета средь улиц и домов
И вечный шум карет и дрожек
Извечный звон колоколов...

Для жителів тодішньої Арбатської вулиці найдорожчим був дзвін колоколів храму Миколи Явленого. Тож, вони з трепетом у душі спостерігали, як їх улюблену церкву перебудували. У 1845 р. було затверджено проект нового храму Миколи Явленого (архітектор Петро Зав'ялов). Невдовзі церкву було закладено митрополитом Філаретом, а через десятиріччя, у

1860 р., будівництво було завершено, і новий храм освятили. Він був квадратним в основі, чотирьохстовпним. На головній осі знаходився основний престол — в ім'я Святого Миколи, праворуч — во славу Покрова Пресвятої Богородиці, ліворуч вівтар рівноапостольних Кирила і Мефодія. Головний триярусний іконостас за проектом архітектора Миколи Козловського було затверджено у 1857 р. особисто царем.

За легендою, Микола Гоголь, відвідаючи своїх друзів Олексія Хомякова та його дружину, заходив і молився у церкві, присвяченій його святому покровителю.

Церква Миколи Явленого була відома в усій Москві. Михайло Салтиков-Шчедрін навіть згадав про неї у «Пошехонской старине»:

«У Николы Явленного настоятелем был протопоп, прославившийся своими проповедями. Говорили, что он соперничал в этом отношении с митрополитом Филаретом, что последний завидовал ему и даже принуждал постричься, так как он был вдов. И действительно, в конце концов, он перешел в монашество, быстро прошел все стадии иерархии и был назначен куда-то далеко епархиальным архиереем».

Храм особливо вславився після відкриття при ньому в 1865 р. Братства Святого Миколи, бо став одним із головних московських центрів благодійності, що опікувався царською сім'єю.

Настоятелем церкви Миколи Явленого, який організовував Братство, був, за рекомендацією самого московського митрополита Філарета, Степан Зернов із старомосковської сім'ї Зернових, члени якої написали унікальну сімейну хроніку більше, ніж за сто років, видану окремою книгою¹. У ній, зокрема, зазначається:

«Церковь Николы Явленного была одной из самых любимых московским обществом. При о. Стефане (Степані Зернові. — В. М.) она была всегда переполнена по праздничным и воскресным дням. На службы в церкви он смотрел, как на высшую радость, и служил он за самыми редкими исключениями ежедневно».

Сам Степан Зернов писав:

«Братство Св. Николая учреждено в Москве, при церкви Николая Явленного, на Арбате, для пособия бедным детям священно- и церковнослужителей Московской епархии, которым сами родители не в силах дать нужное образование... Благотворительная деятельность братства распространяется по мере денежных средств его, на все духовные училища московской епархии».

Пізніше настоятелем церкви був протоієрей Григорій Смирнов-Платонов, духовний письменник і редактор (з 1869 р.) «Православного обозрения», а за ним — протоієрей І. М. Лебедєв.

¹ На переломе. Три покоління одної московської сім'ї. Семейная хроника Зерновых. 1812–1921. Москва — Париж, 2001.

Взагалі для церкви Миколи Явленого, як і для інших арбатських храмів, завжди підбирали високоосвічених, особливо ревних священиків, адже Старий Арбат славився художниками, поетами, вченими, професорами Московського університету. Про це розповів у своїх спогадах арбатський скульптор і художник, багаторічний мешканець Серебряного провулка, що біля церкви Миколи Явленого, Володимир Домогацький:

«На Арбате и в его провинциях — чтимые москвичами церкви, и служат в храмах этой страны священники, осмотрительно, с великим тщанием подобранные. Здесь надо соблюдать осторожность. Это тебе не Замоскворечье и, тем более, не Таганка, тут одним благолепием не обойдешься. Здесь искони русская интеллигенция густо загнездилась. Простой народ, он везде на Руси одинаков, особых хлопот с ним нет, а с этими держи «ухо остро». Церковь в большинстве из вежливости, раз, много — два в году посещают, к служителям церкви с дворянским ироническим высокомерием относятся. Кто бы не были они по своему социальному происхождению, но по воспитанию, по духу деда их наверняка лягушек резали, отцы в интеллигентской «разумности» потонули, а сами они уже ни в чох, ни во вздох не верят. Народ этот все образованный, по переулочкам профессуры московской не сочтешь, сколько понапихано. Еретического разномыслия здесь не оберешься, а равнодушия, даже без подковырки, без насмешки, полнейшего равнодушия к церкви, здесь больше, чем где-либо. Ну как обыкновенному заурядному батюшке с таким народом управиться, здесь нужен выдающийся, такой, который, как человеческая личность, уважение вызывает и уж, конечно, образованный и дипломатичный. Такой, который на толстовские темы поговорить бы мог, и Ренана читал, и о Владимире Соловьеве слышал, и хоть знает, что был такой Ницше. Трудно, конечно, такого батюшку подходящего по всем параметрам к приарбатью найти, подбирали все же хоть приблизительно годного. И среди них такие, кто плотно вращался в это разномыслие и становился своим, дружественным, даже уважаемым и чтимым» (Виділено мною. — В. М.).

Серед видатних священиків — протоієреї Василь Соловйов і Микола Толгський, які у наш час причислені до лику новомучеників російських ХХ століття.

До 300-річчя династії Романових поряд з церквою Миколи Явленого збудували благодійний, релігійно-просвітницький Приходський дім, у якому задумано було розмістити бібліотеку, шпиталь, училище, зал для зібрань.

Та грянули нові, атеїстичні часи. У 1922 р. настоятеля церкви протоієрея Василя Соколова арештували у справі «о сопротивлении изъятию церковных ценностей в г. Москве» і присудили до розстрілу, але потім помилували. У жовтні 1929 року президія Московської міської ради ухвалила

рішення про знесення церкви Миколи Явленого, що й було зроблено через два роки. Першою розібрали красуню-дзвіницю...

Про церкву й дзвіницю Миколи Явленого писали Лев Толстой, Іван Бунін, Борис Зайцев...

Ось Андрій Белий:

«Посередине у церкви Миколи (на белых распузых столбах), загибався Арбат, а Микола виднелся распузым столбом колокольни... Микола — арбатський патрон; Безухий, Пьер (см. «Война и мир»), перед розовою колокольнею Миколи-Плотника, что не на камне, бродил, собираясь с Наполеоном покончить; Микола-патрон, потому что он видел Арбат... Староколенный арбатец, идя мимо, шепчет молитву «Арбатскую» — может быть?

Крепись, арбатец, в трудной доле:
Не может изъяснить язык,
Коль славен наш Арбат в «Миколе», —
Сквозь глад, и мор, и трус, и зык¹.

Микола веде, зображений на камні пливущим, державшим собор на подбор'є сращенья просфорок, с мечом, в омофоре, — арбатця так радовал».

Церква Миколи Явленого пов'язана з Україною важливою історичною подією, про яку варто розповісти докладно. Йдеться про те, що восени 1618 року гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний штурмував Москву, але відвів своє 20-тисячне козацьке військо. З цього приводу москвознавець Іван Снегірьов ще у 1849 р. писав:

«Под праздник Покрова в 1618 г. гетман Сагайдачный не взял штурмуемой им Москвы. „Едва Бог сохранил царствующий град Москву; помощью же Пречистой Богородицы, славного Ея Покрова, тех литовских людей от города отбиша... Государь же поставил храм каменной, по обету своему во имя Покрова Пречистой Богородицы. Во дворцовом селе Рубцове“ (что называлось и селом Покровским). В память того же события есть и придел Покрова при арбатской церкви Николы Явленого, устроенный также царем Михаилом Феодоровичем (летопись Московская)».

Та про все по чину. У п'єсі «Никита Гайдай» (1841) Шевченко вустами своєї героїні згадував, «як Сагайдачний з козаками Москву і Польщу воював». 13 березня 1858 року Шевченко зафіксував у щоденнику: «Навестил меня... М. А. Максимович с брошюрою „Исследование о Петре Конашевиче Сагайдачном“. Сердечно благодарен за визит и за брошюру». Йшлося про відбиток статті Максимовича «Сказание о гетмане Петре Ко-

¹ У тексті обігруються перші рядки з «Псалма» Михайла Хераскова («Коль славен наш господь в Сионе»), покладеного на музику Дмитром Бортнянським.

нашевиче Сагайдачном», у якій розповідалося про похід гетьмана Сагайдачного на Москву і штурм міста восени 1618 року.

У цей час польський королевич Владислав (у майбутньому король Владислав IV Ваза) увійшов до Москви, щоб посісти царський трон, проте невдовзі сам опинився в російській облозі. Єдиною реальною силою, здатною допомогти Владиславу, були козаки. На прохання польського короля Сигізмунда III Петро Конашевич-Сагайдачний, який був підданим польської корони, з 20-тисячним козацьким військом вирушив на допомогу Владиславу.

На той час за гетьманом реєстрового козацького війська (у 1614–1616 рр. і 1620–1622 рр.) Сагайдачним міцно закріпилася слава сильного й талановитого полководця, який активно воював проти Османської імперії та Московської держави. Михайло Грушевський писав: «...се чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив житє, в битві був перший, коли приходилося відступати — останній; був проворний, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не пиячив — як то звичайно у козаків; на нарадах був обережний і в усяких розмовах маломовний; супроти козацького своєвільства бував дуже суворий і карав смертю за провини». Сагайдачний уславився морськими походами 1609, 1613–1614, 1620 рр. проти турків і взяттям важливої турецької фортеці Кафи, а також Варни, Очакова, Перекопа, Синопа, Трапезунда.

У Михайла Максимовича читаємо: «Сагайдачний со своими запорожцами беспрестанно воевал татар и турок на море и суше и своими неотразимыми победами грозно прославил свое имя». В «Истории Русов» зазначалося: «Поляки, уважая храбрость и заслуги Сагайдачного, не смели при нём явно производить в Малороссии своих наглостей, да и сама любимая их уния несколько приутихла и приостыла... По смерти Сагайдачного возобновили они прежнее гонение в народе и политику на расстройство войск малороссийских».

У контексті цієї оцінки Шевченко писав у поемі «Гайдамаки»:

А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люде мруть
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти...

У колективній праці «Історія українського війська», що побачила світ у Львові в середині 30-х рр. минулого століття, зазначалося, що «десятилітнє гетьманство Сагайдачного — це час, коли козаччина остаточно стала укра-

їнським національним військом». Молодий російський цар Михайло Федорович Романов мав усі підстави для тривоги, коли писав у своїй грамоті до Донського війська в липні 1618 року: «Недруг наш и разоритель всего нашего великого Российского царствия полский Жигимонт король умыслил наше Московское государство воевать и разорять... И запорожских черкас (Козаків. — В. М.) полковника Саадашново (Сагайдачного. — В. М.) он же, король, со многими людьми прислал в наши полские города...» В іншому документі йшлося про те, що на Москву йде «всепгубный враг» Сагайдачний. Як писав Михайло Максимович, «Сагайдачний, йдучи війною до Москви, не міг же бути фельдмаршалом миру...»

Очевидно Сагайдачний мав надію, що участь у поході на Москву дасть змогу йому дещо пом'якшити польські власті, які «напосідали на козаччину», домогтися поступок козакам, можливо, навіть відстояти певну незалежність козацького війська від польського короля тощо. Коротше кажучи, Сагайдачний сподівався, що негаразди з Польщею, «за московською війною підуть у непам'ять». Інша річ, що польський уряд відповів українському гетьману «чорною невдячністю» (Грушевський).

Серед причин козацького походу на Москву відомий український історик Костянтин Гуслиний також називав вороже ставлення «частини українського козацтва до уряду Михайла Федоровича, дипломати якого в цей час підтримували відносини з Туреччиною і Кримом, спонукаючи їхні орди нападати на Річ Посполиту, що загрожувало українським землям». Певно, були й інші причини походу Петра Сагайдачного на Москву, і прийшов час їх об'єктивно проаналізувати. Проте це не входить у наше завдання.

За словами Михайла Грушевського, Сагайдачний «здобував кріпости й городи і нагнав великого страху, так що за чудо вважали, як котрому місту удалося від його відсидітись». У вересні Сагайдачний, якого не зміг зупинити посланий царем князь Григорій Волконський, перейшов Оку, визволив із «тушинського полону» польського королевича Владислава і, з'єднавшись з ним, впритул підійшов до стін Білого міста, тобто до Кремля. Дмитро Яворницький писав: «Воєводи, вислані з Москви, щоб перешкодити об'єднанню королевича з гетьманом, повернулися назад ні з чим, бо за словами літописця, їх охопив великий жаж». В «Історії українського війська» розповідається, що під самою Москвою відбулася сутичка запорожців із царською гвардією, в якій у бій ходив і сам Сагайдачний. Він збив своєю булавою з коня московського воєводу Бутурліна. Ударні військові сили козаків були зосереджені біля Арбатських воріт, і вночі 1 жовтня пішли на штурм¹. В «Історії України» Михайло Грушевський писав:

¹ Запорожці не брали участі в штурмі, бо стояли в запасі. В «Історії українського війська» читаємо: «Запорожці... мали завдання пізніше заатакувати відкриті брами петардами й добивати вулиці». У цьому виданні, на жаль, лише констатовано, що Сагайдачному «не поталанило», і до прикрасі мало сказано про його московський похід.

«Зійшовся (Сагайдачний. — В. М.) з королевичем, що страшенно утішився з цілим військом сею козацькою помічю, і зараз же вчинив разом з польським військом нічний напад на Москву. Але в Москві знали наперед, що буде напад і встигли приготуватися, так що здобути Москви не вдалося». Лише цим обмежився Грушевський у поясненні невдалого штурму. Правда, в «Історії України-Руси» він окремо додав, що «приступ не удався» також «через деякі нежданні розпорядження польських начальників». І тільки у зносі до цього твердження Грушевський наводив ще й цитату з праці відомого українського історика Михайла Максимовича про Петра Сагайдачного, де зазначалося, що гетьман у вирішальну мить завагався здобувати православну Москву для поляків-іновірців.

Прочитаємо і ми думку Максимовича: «К полуночи Сагайдачный со всем своим войском был уже у Арбатских ворот, и уже выломаны были петардою ворота Острожные. Но при первой стычке с москвитянами гетман прекратил осаду... Отчего же? Оттого, я думаю, что осада Москвы была ему не по мысли... Его казацкое сердце могло смутиться от той мысли, что он начал крушить единоверную ему русскую столицу, для того, чтоб отдать ее в руки иноверца... И, может быть, такое раздумье пришло к нему в тот самый час, когда Москва звоном колоколов своих позвала православный народ к заутрене на праздник Покрова, и руки осаждавших ее козаков невольно поднялись на крестное знаменье. Впрочем это мое личное мнение...»

Максимович ніби передбачав, що його романтичне трактування вчинку гетьмана Сагайдачного, який на прохання польського короля Сигізмунда III прийшов на допомогу королевичу Владиславу, пізніше викличе заперечення маститих українських вчених.

Грушевський коротко, й здається, трохи скептично прокоментував Максимовича: «Сю сентиментальність старого історика їдко висміяв потім Куліш». Можливо, ця «сентиментальність» не стала головною причиною невдалого штурму Москви, проте, на мій погляд, було б нерозумно нею нехтувати. Душі українських козаків не були настільки заскорузлими, щоб не відгукнутися на дзвін православних храмів та ще й перед святою для козаків Покровою. Відомий мандрівник і письменник Павло Алеппський, який у середині XVII століття двічі побував в Україні, пильно спостеріг, що на «землі козаків» панує православна віра, на молитвах вони стоять од початку до кінця служби незворушно, немов камінні, безупинно доземно кланяються й усі гуртом, ніби з єдиних вуст, співають молитви, і найдивовижніше, що в усьому цьому беруть участь і маленькі діти. В «Історії Русів» сказано, що козаки понад усе ставили батьківську, тобто православну віру.

Згадаймо, що писав Микола Гоголь у «Тарасі Бульбі» про прийом до Запорозької Січі: «Прибулий з'являвся тільки до кошового, який звичайно казав: „Здоров будь! Що, в Христа віруєш?“ — „Вірую!“ — відповідав прибулець. — „І в Тройцю святу віруєш?“ — „Вірую!“ — „І до церкви

ходиш?“ — „Ходжу“. — „Ану перехрестись!“ Прибулець хрестився... На цьому кінчалася вся церемонія». Тарас Бульба, до речі, «вважав себе законним оборонцем православ'я».

Коли запорожці готувалися до великого наступального походу, то залучали до нього й українських козаків. Тоді посланці від запорізької старшини вирушали на базари та ярмарки, де серед натовпу вилазили на вози й кричали: «Хто хоче за християнську віру бути посадженим на палю, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий зазнати всіляких мук за святий хрест, хто не боїться смерті — приставай до нас! Не треба боятися смерті: від неї не вбережешся. Таке козацьке життя!» Зі свого боку козаки були немилосердними на війні до своїх ворогів. Дмитро Яворницький писав про це так: «І зі своєї точки зору, і з точки зору свого часу вони мали рацію: на ворога Христової православної віри вони дивилися, як на найбруднішу тварину — „Жид, лях та собака — віра однака“. Тому й були безжальними до них... Отже, в цьому розумінні запорізькі козаки були лише старанними дітьми свого віку». У цій цитаті заакцентую знову ж таки лише значення православної віри для козаків у смертельному бою з ворогами. Не забудьмо, що сам гетьман Сагайдачний не випадково називався в літописах «великим захисником православ'я» (Михайло Максимович). До того ж, Пресвята Богородиця вкрай благоговійно шанувалася запорозьким козацтвом. Образ Богородиці вінчав козацькі корогви й штандарти, що майорили над Арбатом, адже цю ікону козаки обов'язково брали в морські та сухопутні походи, перед битвами служили їй молебні.

Тож не було нічого дивного в тому, що козаки під Арбатськими ворітьми звично перехрестилися, почувши церковний дзвін на Покрову. Саме у цьому і сублімована драма конкретної історичної ситуації, що склалася восени 1618 року на Старому Арбаті. Адже відомо, що «постановило козацтво віру святу обороняти» (Микола Костомаров). За словами Костомарова, «багато лицарів таке робили, що не написано і в книгах світу, а записано на небі, бо за них були перед Богом молитви тих, яких вони визволяли з неволі». Ще коротше говорили в народі: «Де козак, там і слава». Микола Гоголь з гордістю писав, що в козацтві «можно было увидеть... зародыш политического тела, основание характерного народа, уже вначале имевшего одну главную цель — воевать с неверными и сохранять чистоту религии своей».

У праці «Історія українського козацтва» сформульовано важливий висновок:

«Сагайдачний дійшов до Москви і врятував Владислава від майже неминучої поразки. Фактично і Москва, територію якої зайняли козаки, опинилася в їхніх руках, але гетьман відмовився штурмувати Кремль і прийняв рішення про відхід. Існує думка, що Сагайдачний не прагнув знищення Московії через релігійні причини, як потенційного православного

союзника. Однак, з погляду міжнародних військово-політичних відносин, головним було те, що похід Сагайдачного продемонстрував реальну силу козацтва як вирішального чинника в польсько-московському суперництві». На думку авторів книги, похід Петра Сагайдачного на Москву в 1618 р. поставив «останню крапку в тривалому конфлікті часів Смути».

На мій погляд, непростий епізод українсько-російських стосунків і політично-полководницької біографії Сагайдачного вимагає серйозного дослідження та об'єктивної оцінки. Тим паче, що спеціально й ґрунтовно, всебічно й докладно цього не зробили у свій час ні Михайло Грушевський, ні Дмитро Яворницький. Цікаві спроби сучасних істориків поки що, здається, не втілилися в оригінальному дослідженні.

Свого часу Михайло Грушевський писав, що після козацького штурму «правительство московське по сім стало далеко податливійше на польські жадання в переговорах і польські соймові комісари, що були при Володиславі, сповняючи бажання сойму, щоб сю війну закінчено якнайскорше, скористали з сеї податливости московської сторони і прийшли до згоди з Москвою. Се було дуже неприємне Володиславу, і Сагайдачний теж стояв за дальшу війну з Москвою, але нічого було робить: війну скінчено».

Втім, Сагайдачний, якому не поталанило раптово взяти Москву, не збирався тримати своє військо у тривалій облозі біля добре укріпленого міста. Гетьман відійшов від Москви. Заглянемо до «Історії запорізьких козаків» Дмитра Яворницького: «А гетьман Сагайдачний рушив від Москви на Калугу і дорогою захопив острог у Серпухові, потім у самій Калузі. Тим часом польські депутати, які вже неодноразово починали мирні переговори з росіянами, зійшлися з ними в селі Деуліні біля Троїце-Сергієвого монастиря і знову почали переговори... Сагайдачний повернувся з московського походу управителем тієї частини України, яка визнавала себе козацькою. З того часу різниця між запорізькими й городовими козаками позначилась іще різкіше, а водночас й історія тих і інших почала різкіше відхилятися у різні боки».

На закінчення скажу, що Петро Сагайдачний не був принциповим противником зближення України з Росією, чому є чимало підтверджень. Наведу лише одне. Посли доброї волі від гетьмана Сагайдачного на чолі з отаманом і досвідченим козацьким дипломатом Петром Одинцем побували в Москві вже на початку 1620 р.

Важливо зазначити, що сприятливе для Москви закінчення сутички з українським гетьманом Петром Сагайдачним оцінювалося настільки високо, що з цього приводу поруч із арбатською церквою Миколи Явленого сам цар Михайло Романов велів спорудити церкву Покрова Пресвятої Богородиці. У 1668 р. на її місці поставили каплицю, а престол церкви перенесли у південний вівтар храму Миколи Явленого.

Весь цей сюжет про Петра Сагайдачного я вперше опублікував у книзі, що вийшла в московському видавництві ще тоді, коли в сучас-

них арбатознавчих московських виданнях не зустрічав жодної згадки про штурм гетьманом Кремля. Проте невдовзі вийшов у Москві авторський путівник по місту відомого москвознавця Льва Колодного, в якому з цікавістю прочитав, зокрема, про історичні події, що відбувалися біля стін храму Миколи Явленого на Арбаті. Раптом наткнувся на такі рядки:

«Біля його стін князь Дмитро Пожарський розбив польське військо гетьмана Яна Ходкевича. На цьому місці москвичі через кілька років розгромили (?) козаке військо гетьмана Петра Сагайдачного, на цей раз українського, чийм іменем націоналісти (?) назвали великий корабель, мріючи вигнати (?) росіян з берегів Чорного моря».

Пройшло кілька років, і в енциклопедії «Москва: все православные храмы и часовни» (2009), у статті про храм Миколи Явленого прочитав:

«У 1618 р., у день Покрова Пресвятої Богородиці, було розбито (?) польське військо гетьмана Сагайдачного (?), що рухалося на Москву, щоб здобути королевичу Владиславу руський трон».

Блискуче й печальне підтвердження сентенції про те, що історія для декого є політика, перекинута в минуле! Але ж історію не можна кроїти, як каптан, у залежності від вигинів сучасної політики, від емоцій, симпатій і антипатій. Історію треба знати. Переконуємося, нарешті, в тому, що українська присутність у Москві продовж її історії має бути висвітлена на рівні наукових знань об'єктивно і неупереджено.

Тарас Шевченко до кінця життя носив у собі пам'ять про гетьмана Сагайдачного та його подвиги. У спогадах Бориса Суханова-Подколзіна, який хлопчиком (1858–1860) брав уроки малювання у Шевченка, є цікавий момент, де він згадує про розповіді вчителя: «Багато доводилося мені чути оповідань про стару Малоросію, про січ Запорозьку, війни, гетьманів... Дорошенко й Сагайдачний знову заходжувалися нещадно бити „ляхів“ та інших супостатів...»

Церква Миколи Явленого на Арбаті

(знесена у 1931 р.)

«Фальшиві вікна на Арбат»

Церква Миколи Явленого цікава для нас ще й тим, що була приходською й духовно рідною для багатьох поколінь арбатців, які жили у будинку № 9, де нині знаходиться Національний культурний центр України в Москві. Тому важливо розповісти практично невідому його історію, в якій можна

виділити чотири основних будівельних періоди, що проходили під покровом церкви Миколи Явленого.

Перший — зведення первісної двоповерхової споруди на червоній лінії Арбату, тобто лінії забудови, у східній частині двору (1800–1802). З цього часу йде відлік історії будинку, який вже перейшов двоохотрічну межу.

Другий — зведення нових житлових і нежитлових будівель, розширення їх углиб земельної ділянки (1813–1824). У Центральному архіві науково-технічної документації Москви мені пощастило знайти унікальні документи, які дають можливість розповісти про цей давній період забудови й упорядкування земельної ділянки, **що належала тоді «надвірній радниці»¹ Варвари Афанасіївни Мальшиної**. Цій енергійній і діяльній росіяниці ми завдячуємо цивілізованим освоєнням райського куточку старовинного Арбату.

Земельна ділянка Мальшиної займала територію від Арбатської вулиці (так називалася тоді вулиця Арбат) до району нинішнього Малого Афанасьєвського провулку, де межувала з домоволодіннями надвірної радниці Попової², міщанина³ Івана Лазарева⁴ і якоїсь Зімбулатової. З боку нинішнього Великого Афанасьєвського провулка з ділянкою Варвари Мальшиної межувала земельна ділянка графа Шереметєва (!)⁵. З боку нинішньої Арбатської площі й Гоголівського бульвару розташовувалося домоволодіння купця Сабурова. Між іншим, сусіди Мальшиної ніби спеціально підібрані для того, аби продемонструвати нащадкам, що вже в першій чверті XIX століття Арбатська вулиця була різномодною за становою приналежністю домовласників — дворянин з титулом графа, надвірний радник, купець, міщанин.

Документи свідчать, що в наполеонівській пожежі 1812 р. на згаданій ділянці згоріли двоповерховий будинок на місці нинішнього будинку № 9 і будівлі в глибині двору. Незначна частина їх була відбудована чи відремонтована вже до літа 1813 р. Проте роботи не припинялися, а у вересні 1818 року розпочалася серйозна добудова й перебудова основного будинку та інших споруд. Влітку 1822 року було вже зведено, але ще не оздоблено триповерховий цегляний будинок і два двоповерхових житлових будинки.

¹ Так Варвару Мальшину названо в документі. Очевидно, мова йде про те, що вона була дружиною надвірного радника, який, скорше за все, помер. У Росії надвірний радник — це громадянський чин VII класу. Особи, які його мали, частіше за все займали посади столоначальників, тобто найнижчої структурної частини державних центральних і місцевих закладів.

² Три десятки років потому, за часів Тараса Шевченка, саме там жив губернський секретар Єгор Попов.

³ Як правило, ремісники, дрібні торговці й домовласники. До 1863 р. могли підлягати тілесним покаранням.

⁴ Діти Лазарева — Ганна й Уляна — за часів Шевченка жили саме там, у Великому Афанасьєвському провулку.

⁵ Цікаво, що невелика частина володіння, на якому знаходився сусідній будинок № 11, аж до середини XIX століття належала шереметєвським людям.

Повністю були готові цегляні одноповерховий житловий і нежитловий будинки в глибині двору. Ще через пару років основний будинок на Арбатській вулиці, що був повернутий порталом¹ до нинішнього Великого Афанасьєвського провулка, зазначався в документах як чотириповерховий, а двоповерховий — як триповерховий. Але, судячи з усього, в них обладнали підвали, зробивши їх житловими. До того ж третій поверх був мезоніном.

Завершивши будівництво, Варвара Мальшина у 1826 р. добилася ще й звільнення свого домашнього вогнища від постоя солдатів та офіцерів. До речі, домовласники платили за це чималі гроші, але мали право гордо написати на воротах чи навіть вирізьбити на камені: «Звільнений від постоя».

Наступна зустріч з Мальшиною, про що свідчать архівні документи, датується початком 1838 року. Виявляється, що ділова й, мабуть, вродлива жінка вже мала інше прізвище! У «Плане и фасаде, выданном от комиссии для строений в Москве, 1838 года, генваря 26 дня» засвідчено, що земельна ділянка № 599 (цей номер залишиться за нею й надалі) по вулиці Арбатській Пречистенської дільниці 5 кварталу належить «коллежской советнице Варваре Афанасьевне Крекшиной, бывшей Мальшиной». Таким чином, з новим чоловіком Варвара Афанасіївна виросла на один чин, бо в Росії колезький радник був цивільним чином 6-го класу й міг обіймати середні керівні посади (начальник відділення, діловод у центральних закладах).

На плані, який зберігся в архіві, бачимо той же основний будинок з мезоніном, повернутий фасадом на захід. Праворуч від входу й ліворуч у задній частині будинку були добудовані два затишних ганки. У кутку двора (з боку нинішнього Малого Афанасьєвського провулка), як і раніше, розміщала-ся підсобна будівля, скорше за все, сарай. Неподалік, перпендикулярно до нього — дерев'яна одноповерхова споруда, очевидно, для прислуги.

Звертає на себе увагу те, що будинок первісно зводили цегляним, що було тоді рідкістю в Москві, але всіляко підтримувалося місцевою владою. Існували навіть «Правила для неодмінного виконання», затверджені у 30-х рр. XIX століття, в яких зокрема зазначалося: «Крыльца в больших домах должны быть каменные и галереи не дозволяются иначе, как каменные...» У «Правилах» передбачалося осадження нового будинку: «Каменное строение... вновь оконченное в одно лето, не дозволяют штукатурить ни внутри, ни снаружи тем же годом». Вони містили й протипожежні вимоги: «Деревянные этажи на каменных этажах не должны обшиваться тесом, а должны быть штукатурены...» І ще одна — естетична настанова: «Окраска крыш должна быть... красной или зеленой краской». Як же чудово виглядали такі будинки з висоти пташиного польоту!

На той час, коли Тарас Шевченко востаннє побував у Москві, тобто на початку другої половини XIX століття, Варвара Крекшина, якій перевалило

¹ Архітектурно оформлений вхід до будинку.

далеко за сімдесят, уже генерал-майорша, мала власний будинок на Тверському бульварі. Земельна ділянка № 599 належала тоді знову жінці: «№ 599 Пуколов Елиз. Петр. Шт-ротмирстши на Арбатской улице». Тобто, штаб-ротмістрші Пуколовій Єлизаветі Дмитрівні.

У 70-х рр. XIX століття земельне володіння, на якому знаходився нинішній будинок № 9, переживало **третій етап забудови**. Це було зведення за проектом архітектора Д. Гушина окремого триповерхового будинку в західній частині двору по червоній лінії Арбату (1872–1873). Після цього земельна ділянка отримала новий номер — 636-й і позначалася в документах за № 636/599. Отже, на ділянці під № 636/599 Пречистенської частини, як свідчать архівні документи, у 1874 році були розташовані такі будинки й споруди:

- цегляний (мурований) двоповерховий житловий будинок з пристосованим для житла підвалом;

- цегляний двоповерховий житловий будинок з антресолями, мезоніном і житловим підвалом;

- цегляний триповерховий житловий будинок;

- цегляний двоповерховий будинок у дворі;

- цегляний триповерховий житловий будинок з підвалом;

- цегляна одноповерхова нежитлова будівля з підвалом;

- цегляна будівля для спуску в підвал.

Тобто всього п'ять житлових цегляних будинки і дві службові, також цегляні, будівлі¹. Слід пам'ятати, що на той час Москва ще була переважно дерев'яним містом, принаймні за межею Садової знаходилися суціль дерев'яні будівлі. Чимало їх залишилося й на Арбаті, проте місцева влада вже заборонила будувати їх у цьому районі; саме з центру місто ставало цегляним. Таку перебудову пришвидшували часті пожежі. Адже на місці згорілого дерев'яного будинку на Арбаті треба було зводити лише цегляний. Відомий московський міський голова Микола Алексєєв, приїхавши одного разу на пожежу в Афанасьєвському провулку, сказав: «Ну слава богу, ще на один дерев'яний будинок у Москві стало менше!» По суті земельна ділянка № 636/599 знаменувала нове, цегляне будівництво в Москві з первісної забудови на початку XIX століття, й особливо виразно це стало видно у 70-х рр.

У 1897–1898 рр. відбулася **четверта серйозна перебудова** на місці нинішнього будинку № 9. Було перенесено фасадну стіну східного корпусу, що раніше мав уже згадані фальшиві вікна, на нову, затверджену червону лінію Арбату; сам будинок було капітально перебудовано, він виріс ще на один поверх, а також розширився за рахунок кам'яної житлової прибудови; два будинки, що виходили на Арбат, було об'єднано одним фасадом. Весь цей корпус об'єднали із спорудженим раніше будинком переходом з різною аркою на першому поверсі.

¹ Четверть віку потому, наприкінці XIX століття, до цього переліку додалися лише дерев'яна будівля для спуску в підвал і дві дерев'яні одноповерхові будівлі службового призначення.

Панорама Москви з храмом Христа Спасителя.
Середина XIX ст.

Панорама Москви з храмами. *Середина XIX ст.*

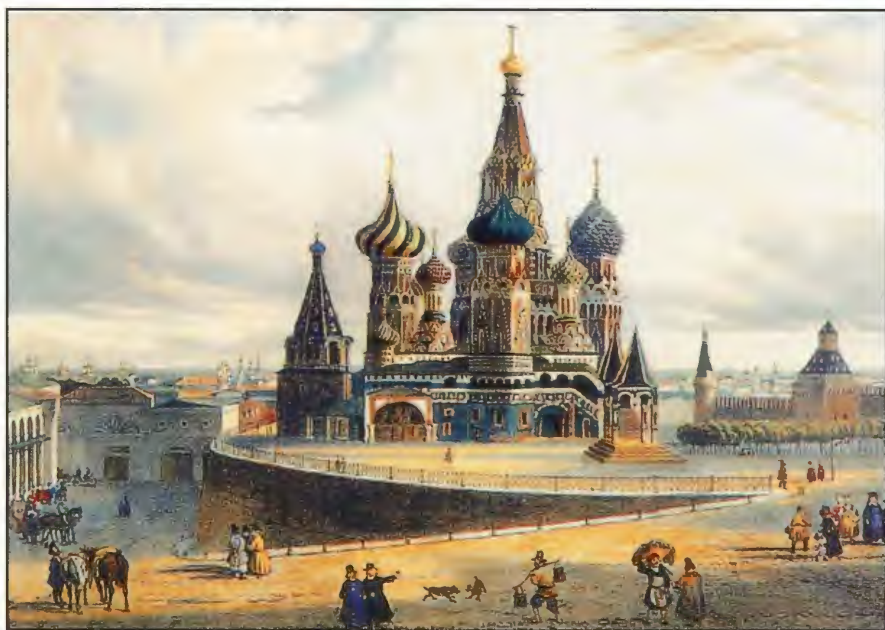
Поштова листівка «Вид Кремля у Москві» з храмами.
Середина XIX ст.

А. Васнецов. «Сутінки». 1889 р.

Кремлівські собори. Середина XIX ст.

Покровський собор
(храм Василя Блаженного). 1846 р.

Храм Христа Спасителя. Друга половина XIX ст.

Храм Христа Спасителя. Сучасний вигляд

Церква
Архангела Гавриїла
(Меншикова вежа).
1881 р.

Реконструкція
первісної церкви
Архангела Гавриїла
«Меншикової
вежі», створена
академіком
І. Е. Грабарем

Церква
Архангела Гавриїла
(Меншикова вежа).
Середина XIX ст.

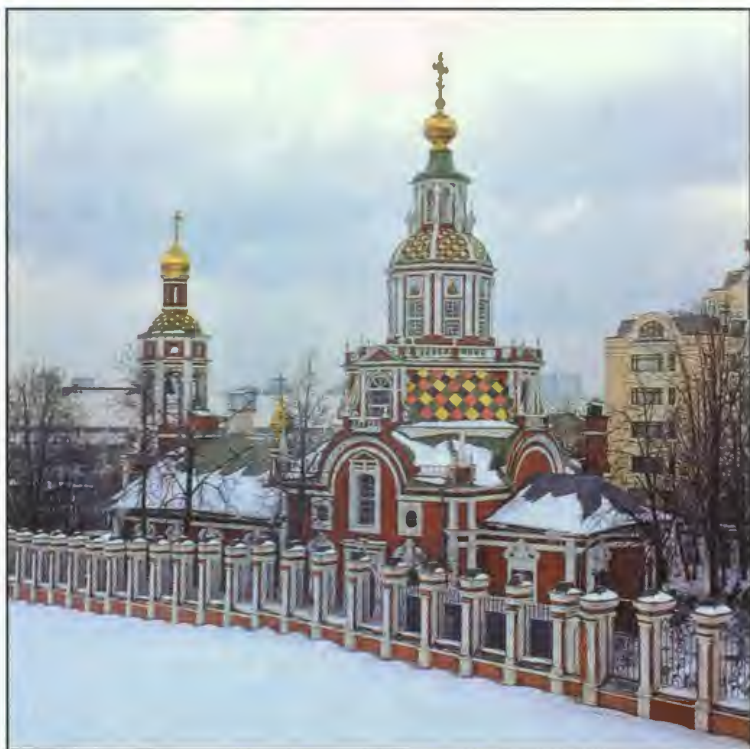
Церква
Архангела Гавриїла
(Меншикова вежа).
Сучасний вигляд

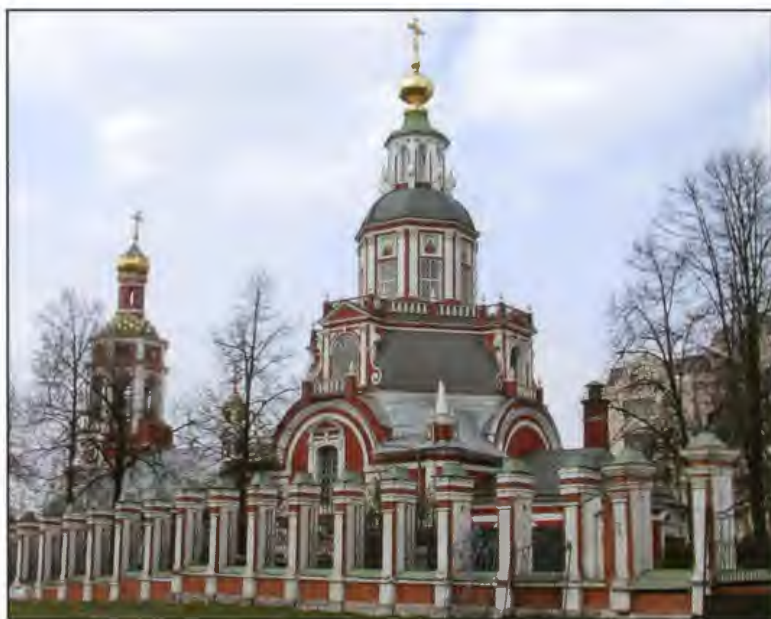
Верх церкви
Архангела Гавриїла
(Меншикової вежі).
Сучасний вигляд

Церква
Архангела Гавриїла
(Меншикова вежа).
Сучасний вигляд

Церква
Іоанна Воїна
на Якиманці.
Сучасний
вигляд

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ
ОБ'ЄКТ
УРБАНІСТИКА

Ж. Делабарт. «Пашків дім». 1795 р. Ліворуч — церква
Миколи Чудотворця («Миколи Стрілецького»,
«біля Боровицьких воріт»). На передньому плані праворуч —
церква Преподобного Михаїла Маміна

В. Нечаєв. «Церква Миколи Явленого на Арбаті».
1831–1836 рр.

Церква Параскеви П'ятниці в Охотному ряду.
Середина XIX ст.

Церква Гребнівської ікони Божої Матері на Луб'янці.
Початок XIX ст.

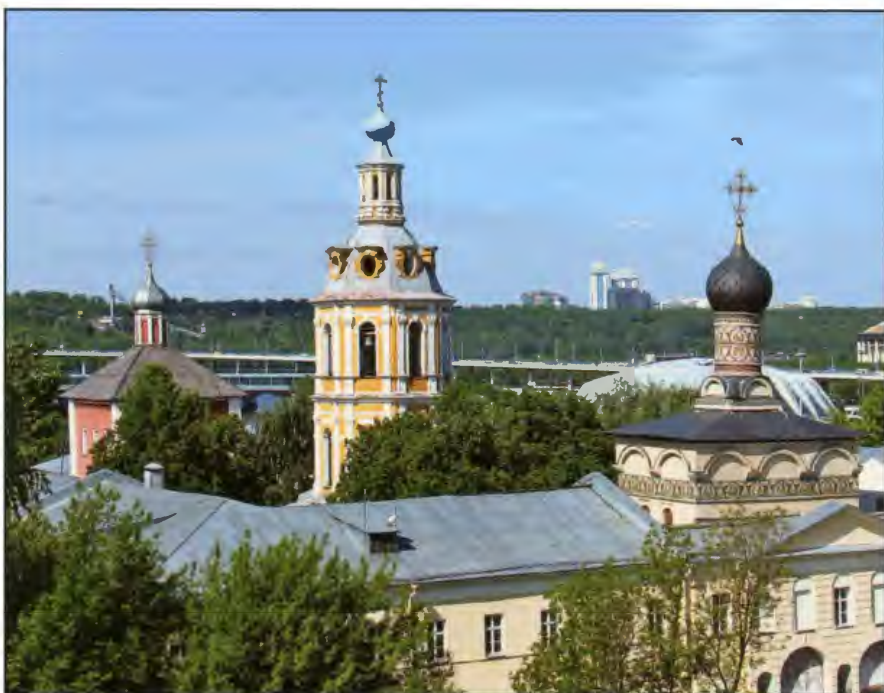
В. Поленов. «Московский дворик». 1878 р.
Церква Спаса Преображення на Пісках

Вулиця М'ясницька. Середина ХІХ ст. Ліворуч — церква
Архангела Гавриїла (Меншикова вежа), праворуч — церква
Флора і Лавра

Андріївський монастир з церквою Андрія Стратилата.
Середина XIX ст.

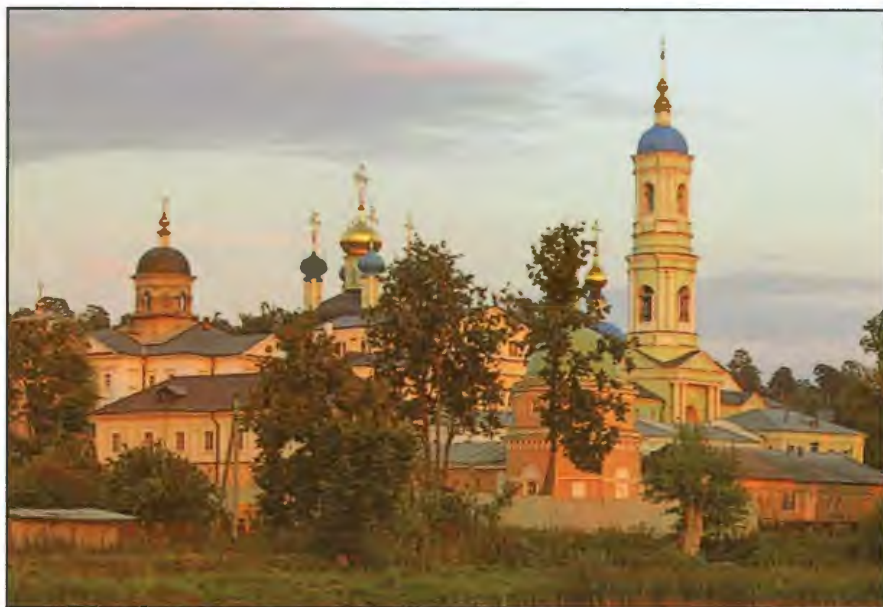
Андріївський монастир. Сучасний вигляд

Новодівочий монастир. 1846 р.

Страсний монастир. 1860 р.

Оптина Пустинь. Сучасний вигляд

Спасо-Андроників монастир. Середина XIX ст.

Церква Тихона
Амафунтського
біля Арбатських
воріт. 1881 р.

І. Павлов. «Церква Тихона Амафунтського
біля Арбатських воріт»

А. Розанов. «Ярмарка на Арбатській площі». 1877 р.
Церкви Бориса і Гліба та Тихона Амафунтського

Церкви Бориса і Гліба та Тихона Амафунтського. 1909 р.

Церква
Успіння Божої Матері
в Газетному провулку.
1881 р.

6 го апрѣля, въ сороковый день смерти Т. Гр. Шевченка, нѣкоторые почитатели поэта, собрались въ церкви Успенія (что въ Газетномъ переулкѣ), гдѣ и выслушали съ благоговѣніемъ панихиду по покойномъ поэтѣ.

Повідомлення в газеті «Московские ведомости» від 8 квітня 1861 р. про панахиду, організовану в Москві на сороковини після смерті Т. Шевченка в церкві Успіння Божої Матері в Газетному провулку

Цю перебудову здійснив уже військовий інженер-капітан Йосип Бургарт, який разом з військовим інженером-капітаном Йосипом Гвоздецьким перед цим придбав будинок № 9 на земельній ділянці 636/599. До речі, Московська міська управа викупила у Бургарта й Гвоздецького 5 квадратних сажень землі «для розширення вулиці Арбату»¹.

Фасад будинку з боку Арбату нарешті прикрасило декоративне вбрання, витримане у характерних для другої половини XIX століття еkleктичних формах. Прямокутні вікна першого поверху і вікна третього поверху, що завершувалися пологими арками, мали складні профільовані обрамлення, напівциркульні вікна другого поверху — багаті архівольти, доповнені гірляндами. Під вікнами другого і третього поверхів виконано фільонки. Простінки між вікнами першого поверху були рустованими, на другому поверсі — декоровані іонічними напівколонами, а на третьому — ошатними лопатками. Вінчаючий і міжповерхові карнизи також мали складний малюнок. У Центральному історичному архіві Москви зберігається опис володіння Бургарта й Гвоздецького за 1900 р., що складалося з двох будинків — основного й сусіднього з тильного боку. Тому ми маємо виняткову можливість розповісти про мешканців будинку № 9 на межі століть.

На першому поверсі розмішувалися:

булочна й кондитерська почесного громадянина Дмитра Філіппова; пункт прийому матерій для фарбування пана Цукермана та його квартира; молочарня селянина Чикіна; квартира управляючого будинком; квартира пані Чайковської; приміщення для кучера, який возив домовласника (кучерська).

На другому поверсі було розташовано:

квартири панів Корнева, Соколова, Флор і квартира та гігієнічна лабораторія пані Петрової.

На третьому поверсі знаходилися: квартира домовласника пана Бургарта; квартири панів Преображенського, Дьяконова, Алізар'яна.

Мезонін було зайнято конторою цементного заводу «Росія».

У підвальному поверсі знаходилися:

приміщення, що належали Філіппову, а також купцеві Макарову, який тримав тут склад вина; двірницька; квартира слюсара Васильєва й приміщення для швейцара.

Хід у підвал ішов із окремої прибудови.

У сусідньому двоповерховому цегляному будинку в дворі **на першому поверсі** розмішувалася пекарня Філіппова. Приміщення було розділено на

¹ Бургарт вимагав по 200 крб. за один квадратний сажень, хоча в районі Арбату ціна землі на той час становила 25–35 крб. Проте влада заплатила йому лише за половину землі по 45 крб. 50 коп. за сажень. Отже, запросивши непомірну ціну — 1 тис. крб. — інженер отримав насправді 111 крб. 93 коп., тобто вдев'ятеро менше.

дві половини сіньми. Так само розділялося й приміщення на другому поверсі, де знаходилися спальні робітників пекарні. Приміщення в підвальному поверсі також належало пекарні.

Документи надають можливість простежити, що тривалий час, принаймні з 1874 р., домовласником на земельній ділянці № 599 — нинішній території Національного культурного центру — був спадковий дворянин Олександр Іванович Ромейко. У Центральному історичному архіві Москви вдалося з'ясувати, що він народився 9 червня 1865 року в Ржевському повіті Тверської губернії. Його батьки — Іван Олександрович і Васса Андріївна — на їх прохання 1857 р. були переведені з тверського дворянства в шосту частину дворянської родовідної книги московського дворянства (це стало можливим у зв'язку з наявністю у них нерухомої власності в Москві). У 1874 р. до московського дворянства було переведено п'ятеро їх дітей. Олександр Іванович був старшим сином Ромейків, очевидно на той час і було оформлено власність на ділянку № 599. У Олександра Івановича Ромейка і його дружини Олени Миколаївни народилося четверо дітей — син Олександр та дочки Марія, Олена і Софія. На початку XX століття Олександр Іванович Ромейко в основному жив у Тверській губернії, наприкінці 1915 року захворів раком шлунку. Йому зробили операцію в Москві, але 5 березня 1916 року він помер. Панахида відбулася в храмі Миколи Явленого на Арбаті.

Наприкінці XIX століття та й пізніше нумерація будинків у Москві ще не прижилася¹, й вони так само часто називалися за прізвищами їх домовласників; будинок № 9 був пов'язаний з прізвищем Ромейка². Водночас, документи свідчать, що з початку 70-х рр. на земельній ділянці № 636/599 знаходився й будинок, який належав дружині дійсного статського радника (цивільний чин 5-го класу) Карінській Анастасії Степанівні. До того ж, як ми вже знаємо, наприкінці XIX століття, два будинки під № 9 придбали військові інженери-капітани Бургардт і Гвоздецький. Втім, у листопаді 1900 року Ромейко знову викупив у них ці будинки.

¹ Зокрема про це свідчить такий епізод. У лютому 1898 року Бургардт власноручно письмово повідомляв Московську міську управу про придбання ним «будинку... в Москві на Арбатській вулиці під № 9...» Написавши цей номер, інженер-капітан, очевидно, задумався й перекреслив його, поставивши збоку більш ходове й відоме позначення — № 636/599... За півстоліття до того про це і не думали. Скажімо, у 1843 р. Олександр Герцен, який жив на Арбаті у будинку № 27 по Сивцевому Вражку, повідомляючи свою адресу, називав номер володіння, назву поліцейської частини та прізвище домовласника: «Жительство имею: Пречистенской части, IV квартала, в Старой Конюшенной, в доме Яковлева...»

² До Жовтневої революції в адресно-довідковій книзі «Вся Москва» поруч з номером будинку й навіть телефоном наводилося ще й прізвище домовласника. У випадку з будинком № 9 це виглядало таким чином: «Розенталь Влад. Андр. — Арбат, д. 9, Ромейко. Тлф 155–40. Глазн. бол. Прием ежедн. От 1–5 ч. д.» Отже, пацієнти окуліста Розенталя знали, що прийом ведеться в домі Ромейка.

У Центральному архіві науково-технічної документації Москви мені трапилися документи про те, що в грудні 1908 року Ромейко звернувся до Московської міської управи з письмовим проханням про знесення кількох цегляних і дерев'яних нежитлових будівель на ділянці № 636 з метою «побудови п'ятиповерхового з підвальною частиною цегляного будинку». Уже в січні 1909 року Московська міська управа повідомила, що «перешкод для будівництва немає». Документи цього архіву свідчать, що з причин, про які можна лише здогадуватися, плани Олександра Ромейка були порушені, й він відмовився від своїх будівельних намірів. Принаймні, зберігся документ, у якому зазначається, що справу було закрито «у зв'язку з неявкою домовласника О. І. Ромейка для підписання зобов'язання, потрібного для видання дозволу на ведення будівельних робіт у його володінні в Пречистенській частині, ділянка 2, під № 636...»

Проте з часом я ознайомився з документами Центрального історичного архіву Москви, в яких засвідчено, що у 1909 р. задум Ромейка було-таки здійснено, і будинок, у якому знаходилася пекарня Філіппова (у дворі за основним будинком), було побудовано заново, він став п'ятиповерховим цегляним будинком з нежитловим підвалом, проїзними воротами і двоповерховою цегляною прибудовою для сіней. У цьому будинку, крім пекарні Філіппова, знаходилися також квартири, які здавалися в оренду.

В основному будинку № 9, за даними адресно-довідкової книги «Вся Москва», у 10-х рр. ХХ століття, крім квартир, знаходилася редакція стоматологічного журналу «Аша», магазин стоматологічного приладдя, а в квартирі 36 та ін. приймали пацієнтів лікарі різних спеціальностей...

В описах володіння № 636/599 за 1909–1912 рр. воно належало Олександру Ромейку. «Вся Москва» за 1912 р. називає будинок № 9 «домом Ромейка» й надає його телефон (34–44) за цією адресою. З тієї ж книги відомо, що в будинку проживає також Олена Ромейко, яка після смерті Олександра Ромейка, стала домовласницею. «Вся Москва» за 1915 р. коротко інформувала: «Ромейко Ел. Ник. п. двор. 636/599». Є й повніша інформація про неї: «Ел. Ник. двор. Арбат 9, соб. Чл. Приют. О-ва попеч. о неимущ. и нужд. в защите детей. Дмвл.». Отже, спадкова дворянка, домовласниця, член товариства, що опікувалося незаможними й нужденними дітьми. У 1915 р. ці рядки про Олену Ромейко вміщувалися поряд з інформацією про Олександра Ромейка. Але після його смерті у 1916 р. це ім'я з адресно-довідкової книги «Вся Москва» зникло. Таким чином, земельна ділянка, на якій тепер знаходиться Культурний центр України в Москві, зустріла Жовтневу революцію під рукою спадкової дворянки **Олени Ромейко**.

Над усім цим дзвіниця церкви Миколи Явленого вивищувалася красиво-непорушною та дзвінно-вічною. Арбатці й гадки не мали, що жити їй лишилося трохи більше десяти років...

З часу знесення святині й краси Арбату пройшло вісім десятиліть. Уже давно настав час збирати безглуздо й злочинно розкидане каміння. **Необхідно нарешті відновити безжалісно знесену величну святиню й красу Арбату — церкву й знамениту дзвіницю храму Миколи Явленого біля вигину Арбату на розі Срібляного провулку, тобто зовсім недалеко від Культурного центру України в Москві.** Тим більше, що Господь залишив для неї місце на вщерть переповненому Арбаті! Важливо й те, що на початку 30-х рр. працівники реставраційних майстерень сфотографували архітектурні деталі дзвіниці.

Так само, як знову явлений храм Христа Спасителя наприкінці ХХ століття певною мірою згуртував розколоте суспільство, став духовною передумовою відродження Москви й Росії, Микола Явлений допоможе повернути в наш час найкращі і найвищі традиції Старого Арбату. На щастя, на початку 30-х рр. працівники реставраційних майстерень сфотографували архітектурні деталі дзвіниці. Мені здається, що відновлена церква пробуджуватиме людську совість й створюватиме на Арбаті життєдайну духовну ауру. Взагалі, якщо говорити хоча б про часткове повернення до назавжди втраченого Старого Арбату, то це, передусім, має відбуватися якщо не шляхом буквального відновлення Миколиних церков, то хоча б — явної пам'яті про них.

На жаль, сьогодні про це забувають навіть москвознавці. В якійсь книжці про Москву зустрів окремих розділ про Миколу Чудотворця — «московського міського святого». Сказано було про церкви Святого Миколи на Берсеневці, у Хамовниках, на Болванівці, в Пижах, у Звонарях, на Старому і Новому Ваганькові. Старий Арбат не згадувався, мабуть, тому, що тут не збереглася жодна церква Святого Миколи. Але ж пам'ять має залишатися! Втім, саме такий підхід я знайшов у новітній енциклопедії «Москва: все православные храмы и часовни» (2009). Саме стаття про храм Миколи Явленого відкриває там розділ, де йдеться про вісім десятків церков і каплиць (знесених і діючих), присвячених у Москві цьому святому.

Микола Чудотворець був найулюбленішим арбатським святим. На відносно невеликому вуличному просторі, здавалося, споконвіку знаходилися церкви Миколи на Пісках, Миколи у Плотниках, Миколи Явленого і ще кілька вівтарів його імені в різних церквах. Втім, Миколу любили в усій Москві. Відомо, що за царювання Федора Олексійовича (з 1676 р. до 1682 р.) із 943 московських храмів налічувалося 128 церков, у тому числі монастирських і домових, та вівтарів, присвячених Святому Миколі Чудотворцю¹. У ХІХ столітті у Москві діяли близько 30 храмів Миколи Чудотворця і 130 вівтарів його імені, але жодна інша московська вулиця не мала стільки церков, зведених безпосередньо на честь Святого Миколи. Як

¹ Португалова В. В. Серебряный переулок. С. 19.

відомо, він вважався покровителем солдат, а на Арбаті свого часу розташовувалися стрілецькі полки. Але, мабуть, цього мало для того, аби пояснити, чому на багатій, елітній московській вулиці таким популярним був Святий Микола — покровитель бідних і знедолених. Очевидно, що й таких людей на ній та навколо неї було чимало.

Як молитва за арбатця звучали слова Бориса Зайцева з його відомого нарису «Вулиця Св. Миколая»:

«И Никола Милостивый, тихий и простой святитель, покровитель страждущих, друг бедных и заступник беззаступных, распростерший над твоею улицею три креста своих, три алтаря своих, благословит путь твой и в метель жизненную проведет».

Крім церкви Миколи Явленого, на Арбаті була ще **церква Миколи у Плотниках**, про яку розповімо окремо, та **церква Миколи на Пісках**¹ — та сама, з якої почалася пожежа 1493 р., що спалила майже всю Москву, була відбудована «не пізніше 1689 р.» Знаходилася в нинішньому Ніколо-песковському провулку. Знесена у 1932 р., на її місці було побудовано шестиповерхівку.

Борис Зайцев визначав Арбат, як вулицю, що йде від Миколи Плотніка до Миколи на Пісках і далі до Миколи Явленого: «Средь горечи ее, стонов отчаяния, средь крови, крика, низости, среди порывов, деятельности, силы и ничтожества, среди всех образов и человека и животного — всегда, в субботний день перед вечером, в воскресный — утром, гудят спокойные и важные колокола Троих Никол, вливаясь в сорок сороков церковей Москвы... И будто бы Никола сам, помощник страждущим, ближе сошел в жизнь страшную».

І ще раз:

«Священники звонят в церквах Арбата — Никола Плотник, Никола на Песках и Никола Явленный — спокойные и важные, звоном малиновым, в ризах парчовых, вековечных...»

Про життя арбатців Борис Зайцев узагальнююче писав:

«...ходят в церковь и венчаются, и любятя, и умирают между трех обличий одного святителя — Николы Плотника, Николы на Песках и Николы Чудотворца».

Андрій Белий чудесно й влучно припустив: **«Сам Арбат — что, коли не Миколина улица?»**

Мені вдалося встановити, що у Шевченківські часи на Арбаті мешкало близько 80 домовласників церковнослужителів (протоієреї, священники, диякони, дяки, паламарі). Це й зрозуміло, бо на той час в ареалі Старого Арбату діяло понад 30 храмів і 4 домових церкви. Серед церковнослужите-

¹ Іван Кондратьев пояснював: «„На Песках“ называется потому, что здесь довольно песчаный грунт».

лів зустрічаємо прізвища Архангельських, Богородських, Богословських, Воздвиженських, Лаврових, Остроумових, Преображенських, Святославських, Троїцьких, Фівейських, Цветкових... Окремо скажемо про проскурниць — жінок, які випікали проскуру, тобто білий прісний хлібець, що використовувався в православному богослужінні¹ — їх в Арбатській дільниці нараховувалося 13 (Казанцева, Петровська, Протопопова, Сахарова, Федорова та ін.).

Церква Знамення Пресвятої Богородиці

(Романов провулок, 2)

«Як Кирило з старшинами...»

Зведено у першій чверті XVII століття на колишньому опричному дворі Івана Грозного, який цар віддав своєму дядькові Івану Романову. Після його смерті, у 1656 р. двір із церквою знову перейшли до царя, а в 1671 р. були подаровані царському тестю Кирилу Наришкіну. Його син Лев Кирилович і побудував через два десятиліття нині діючу церкву.

Всередині XVIII століття Катерина Наришкіна вийшла заміж за Кирила Григоровича Розумовського, до якого перейшов і старий Романовський двір.

Кирило Розумовський (1728–1803) — українець, третій син «регістрового казака Киевского Вышгорода Козельца полка» Григорія Розума, граф, генерал-фельдмаршал. У 1790 р. на Воздвиженці для нього було побудовано у стилі зрілого класицизму розкішний палац — один із кращих у Москві. З 1795 р. у ньому жив брат Кирила Розумовського, граф Олексій Розумовський (1709–1771), який кілька років потому продав палац графу Миколі Шереметеву.

Головний будинок (нині № 8) садиби Кирила Розумовського (можливо, архітектором був Василь Баженов) зберігся й донині достойно закріплює ріг Воздвиженки та елітного Романового провулка (у XVII столітті — Розумовський провулок), де в минулому столітті жило чимало радянських «гетьманів». Москвознавець Іван Кондратьєв писав: «При этом доме находится одна из стариннейших церквей во имя Знамения Пресвятой Богородицы. Построение её приписывалось брату патриарха Филарета боярину Ивану Никитичу Романову (около 1625 г.)». Справді, церква була з'єднана з будин-

¹ Цікаво, що Пушкін згадував про проскурниць у зв'язку з його роздумами про мову: «Не худо нам иногда прислушиваться к московским просвирам, они говорят удивительно чистым и правильным языком».

ком кам'яним критим переходом. У Шевченкові часи також була домовою церквою: «Знамения Пресвятой Богородицы при доме графа Шереметьева на Воздвиженской улице».

Кирило Розумовський, який народився на хуторі Лемеші Козелецького повіту Чернігівської губернії і в дитинстві пас худобу, став першим російським президентом Імператорської Академії наук (до нього були тільки німці), а в 1750–1764 рр. був гетьманом Малоросії — останнім гетьманом Лівобережної України. Втім, сам Розумовський говорив, що справді останнім гетьманом був Іван Мазепа. Деякі дослідники вважають, що діяльність Розумовського певною мірою перегукувалася з політикою Мазепи, проте у графа не було самостійницького духу, надто любив він почесні й багатство, та зрештою й часи були вже іншими.

Розумовського та його оточення навіки засудив Тарас Шевченко:

Як Кирило з старшинами
Пудром осипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.

Дійсно, Кирило Розумовський, як ніхто, розумів, що зберегти прихильність цариці можна було не стільки ревною службою, скільки хитромудрою послужливістю. Зокрема, відомо, що у 1754 р. гетьман подарував Єлизаветі фантастично красиву карету з дивовижним різьбленням, що виставлялася в Оружейній палаті Кремля. Хоч історики іронічно називали Розумовського «гетьманом у перуці», сам він до своєї посади ставився серйозно, принаймні просив у цариці зробити її спадкоємною у своєму роду. Це й стало значною мірою причиною немилості Катерини II до гетьмана та його сина Андрія, якого Розумовський і бачив своїм спадкоємцем. Втім, утративши гетьманство, Розумовський залишився в оточенні цариці. Зі своїх численних посад Розумовський особливо цінував посаду командира лейб-гвардії Ізмаїльського полку, що забезпечувала йому конкретну владу.

Михайло Грушевський писав про цього гетьмана:

«На Україні Розумовський нудився... в справі українські не дуже мішався, і Україною правила старшина по своїй волі, зносячися безпосередньо з сенатом і російським правительством... те, що зроблене було нею за сей час, пережило потім і скасування гетьманства... В сім вага до сих часів останнього українського гетьмана, хоч який не цікавий був він сам своєю особою». Як відомо, Розумовський добився скасування митниці між Великоросією і Малоросією, і його епоху історики називають «золотою осінню Гетьманщини».

Кирило Розумовський закінчив своє життя в Батурині, де й похований. До речі, від фельдмаршала графа Шереметьєва походила близька знайома Тараса Шевченка Варвара Репніна, а Кирило Розумовський був її прадідом. Останній з відомого роду — Петро Розумовський — помер у 1835 р. в Одесі.

Після того, як у 1799 р. церква разом із садибою перейшла до графа Миколи Шереметєва, його син Дмитро Шереметєв обновив церкву. У вересні 1847 року її освятив митрополит Московський Філарет. Коротко скажемо про нього словами москвича Осипа Бодяньського, який неодноразово згадував у своєму щоденнику митрополита Московського і Коломенського Філарета (в миру Василь Дроздов) і якого постійно називав Владикою. Наприклад, 17 березня 1854 року Бодяньський занотував, що Філарет передав цареві благодійні гроші. «Говорят также, что Московский митрополит представил Государю от себя приношение в 50 тысяч серебром, и Государь отвечал собственноручно на представлении Синода: „Благодарить, а пожертвованное употребить на возобновление храмов Божьих в земле наших соплеменников и единоверцев, или же храма Софийского, когда, даст Бог, возьмем Царьград“. Прибавляют, что копия с этого находится у самого Владыки, который многим показывал ее». Іншим разом, 21 березня 1856 року, Бодяньський скрупульозно записав історію, яку розповів староста Успенського собору Іван Смирнов: «На Масляной был я у нашего Владыки и на вопрос о здоровье всей семьи сказал ему, что все доктора уж отказались от моей несчастной. „А ты лучше прибегни к духовному врачу“, — отвечал он мне; я тут ну его просить помолиться о страждущей, и он обещался, говоря, что эта болезнь скорее всего от духовного врачевства может пройти. Что же? Прихожу я в четверг на 1-й неделе Великого поста... и сам не верю себе: жена моя, говорят мне, выздоровела вдруг, к удивлению всех... Я отправился к Владыке благодарить его. „Не я, но Бог послал ей это. Его-то должны мы благодарить...“ — „Да, умеет молиться, — сказали соборяне. — Не раз уже слышим мы об этом от него“. А один прибавил: „Святой муж и великий постник. С понедельника до четверга на 1-й неделе Великого поста ничего не ест, кроме просфоры, и не пьет, кроме чашки чаю“»¹.

До речі, саме митрополит Філарет, а не Горбачов, ввів у науковий і практичний обіг терміни «гласність», «перебудова», «свобода слова». Щоправда, він мудро попереджав:

«Усиленное стремление к преобразованиям, неограниченная, но неопытная **свобода слова** и **гласность** произвели столько разнообразных воззрений на предметы, что трудно между ними найти и отделить лучшее и привести разногласие к единству. Было бы осторожно как можно менее колебать, что стоит, чтобы **перестроение** не обратит в разрушение».

У часи Філарета церква Знамення Пресвятої Богородиці була записана так: **«Знамения Пресвятой Богородицы при д. графа Шереметьева, на Воздвиженской ул.»**. У володінні Шереметєвих садиба знаходилася до 1917 р.

У 1929 р. храм було закрито, але не знесено. У 1950-і й 1970-і рр. було проведено її часткову реставрацію. Повернуто православній церкві у

¹ Бодянский О. М. Дневник. 1852–1857. С. 121, 195.

1991 р., але богослужіння проводиться лише з 2003 р. Місце навколо храму настільки забудовано, що побачити його в усій красі неможливо. Та храм вартий того, щоб оглянути його зблизька.

Кремлівські храми

«Ми відправились у Кремль»

Гоголезнавці, зі слів Сергія Аксакова, пишуть про те, що в суботу, 17 квітня 1840 року, «перед самою заутреней светлого воскресенья» Гоголь прочитав у його кабінеті шосту главу «Мертвих душ». Але, здається, ніхто всерйоз не сприйняв фразу Сергія Тимофійовича, написану відразу після цього: **«После чтения мы все отправились в Кремль, чтоб услышать на площади первый удар колокола Ивана Великого».**

Це був дуже московський порух душі Сергія Аксакова, тим більше, що Гоголь вперше зустрічав у Москві Пасху. Сергій Тимофійович мимохідь зауважував, що «після заутрені» вони христосувалися: значить, відстояли службу й бачили хресний хід.

Пасхальна служба і пасхальний хресний хід історично залишалися значною подією для всієї Москви. Пасхальна заутреня в Москві оспівувалася поетами. Знайомий Гоголя, Щепкіна, Бодяньського поет і публіцист Олексій Хомяков у вірші «Кремлёвская заутреня на Пасху» писав:

В безмолвии, под ризою ночью,
Москва ждала, и час святой настал:
И мощный звон промчался над землею,
И воздух весь, затрепетал.
Певучие серебряные громы
Сказали весть святого торжества,
И, слыша глас, её душе знакомый
Подвиглася великая Москва.

У прозі про пасхальний дзвін Івана Великого також писали високим стилем: «Но всех величественнее и торжественнее звон на Светлое Христово Воскресенье. Посреди таинственной тишины сей многоглагольной ночи с высоты Ивана Великого, будто из глубины неба, раздаётся первый звук благовеста — вещий, как бы зов архангельской трубы, возглашающей общее воскресение...»¹.

¹ Сучасні москвознавці вважають, що «в цей момент відчуття єдності росіян у всій країні було прекрасне, урочисте й надзвичайно потрібне... Весь російський народ почував непохитність своєї віри, сили...» (Бирюкова Т. В Москве-матушке при царе-батюшке. — М.: Астрель, 2007. С. 263).

Опівнічний благовіст до пасхальної заутрені узаконив митрополит Московський Філарет, який у березні 1849 року наказав усім московським церквам перший удар дзвону Івана Великого «послухати в мовчанні, а з другого починати благовіст». За вказівкою митрополита Філарета в день Святої Пасхи було заведено до утрені благовістити опівночі, а до літургії — о 6 годині ранку.

Дзвін Івана Великого, на відміну від інших, розносив містом могутній, але глухуватий гул. Один із поетів XIX століття писав про нього: «Гудит, гудит Иван Великий, как бы из глубины веков идущий звон!» Князь С. Голіцин згадував: «Первым, как двести лет подряд, ударил колокол на Иване Великом. Густой, низкий и могучий звук его разнесся по Москве, по окрестностям. И тотчас же все сорок сороков зазвонили радостно и благозвучно. Праздничный звон сливался в едином порыве. Гудело везде — и ближе, и дальше. Казалось, само небо поет и славит Бога...»

Не сумнівався, що так і було у великодню суботу 17 квітня 1840 року. Але хотілося все-таки віднайти конкретний опис пасхальної ночі в Кремлі з тим, щоб подивитися на неї очима московського очевидця. Цікаві штрихи несподівано зустрів у щоденнику Гоголевого і Шевченкового приятеля Аполлона Мокрицького, який у пасхальні дні 1839 року записав: «...пошёл к Брюллову, он уже проснулся, рассказывал мне, что хотел смотреть процессию в Казанский собор, да проспал по милости Шевченки. Тут он припомнил московские церковные церемонии в эту ночь, презабавно рассказывал все, что происходит. Попы серебряные, попы золотые, в набалдашниках. Освещение необыкновенное, стрельба из пушек, гул колоколов, рев колокола на Иване Великом. Крик, туш, давка, стук экипажей и проч. ...»

Це — погляд художника. Тепер — дослівна розповідь московського купця Івана Слонова:

«В Москве церковные празднества справляются, как нигде, с большой торжественностью и великолепием, из них особенно выделяется ночь на Светлое Христово Воскресение в московском Кремле; она представляет дивную, очаровательную картину. Вечером, в Великую субботу, в магазинах и лавках стихает предпраздничная суeta, только в булочных и кондитерских продолжается горячая работа по выдаче ранее заказанных пасох и куличей. Уличное движение становится все тише и тише, и к 10 часам вечера оно совершенно стихает, но не надолго.

В 11 часов опять улицы быстро оживают, на них появляются в праздничных одеждах обыватели, направляющиеся в храмы у Светлой заутрене, из них многие спешат попасть в Кремль, площадь коего к 11 часам представляет целое море человеческих голов. Среди толпы встречается много людей других вероисповеданий, а также иностранцев, приезжающих в Москву специально для того, чтобы видеть в Кремле эту

Святую ночь. **Все с нетерпением ждут первого удара в царь-колокол**¹. В половине двенадцатого начинают освещать разноцветными шкаликами колокольню Ивана Великого, ограду и стену соборов. В то же самое время внизу расстилающееся на громадном пространстве Замоскворечье представляет волшебную картину: на фоне темной ночи там красиво и ярко вырисовываются многочисленные силуэты иллюминированных церквей; при этом во многих местах пускают ракеты и жгут бенгальские огни. Тем временем стрелка на часах Спасской башни приближается к 12 часам.

На колокольне Ивана Великого мелькают движущиеся огоньки — это готовятся к первому удару... Но вот на Иване Великом загудел царь-колокол, и вслед за ним по Москве быстро полились густой волной звуки колоколов всех московских сорока сороков. Народ, находящийся в Кремле, обнажает головы, зажигает свечи и христосуетя.

В это время из Успенского собора выходит крестный ход во главе с московским митрополитом; раздается радостная песнь: „Христос Воскресе“, ей вторит красный звон всех кремлевских колоколов и пальба из орудий с Тайницкой башни — все сливается в один победный, ликующий звук, производящий на присутствующих сильное и неизгладимое впечатление.

Тот, кто раз видел Святую ночь в московском Кремле, никогда ее не забудет² (Виділено мною. — В. М.).

Не забув її і Микола Гоголь, через декілька років відгукнулася московська ніч у заключній статті «Вибраних місць із переписки з друзями» під назвою «Світла неділя»:

«В русском человеке есть особенное участие к празднику Светлого воскресенья... Отчего же одному русскому еще кажется, что праздник этот празднуется, как следует, и празднуется так в одной его земле? Мечта ли это? Но зачем же эта мечта не приходит ни к кому другому, кроме русского?.. Не умрет из нашей старины ни зерно того, что есть в ней истинно русского и что освящено самим Христом. Разнесется звонкими струнами поэтов, развозвестится благоухающими устами святителей, вспыхнет померкнувшее — и праздник Светлого воскресенья воспризднуется, как следует, прежде у нас, чем у других народов!..

И твердо говорит мне это душа моя; и это не мысль, выдуманная в голове. Такие мысли не выдумываются. Внушеньем Божьим порождаются они разом в сердцах многих людей, друг друга не видавших, живущих на разных концах земли, и в одно время, как бы из одних уст, изглашаются. Знаю я твердо, что не один человек в России, хотя я его и не знаю, твер-

¹ Ще раз нагадаю: Гоголь і Аксаков були в Кремлі, «чтоб услышать на площади первый удар колокола Ивана Великого».

² Слонов И. А. Из жизни торговой Москвы. — М.: Издательский дом ТОНЧУ, 2006. С. 149–151.

до верит тому и говорит: „У нас прежде, чем во всякой другой земле, восспразднуется Светлое Воскресенье Христово!“»

Доречно нагадаю, що Тарас Шевченко відвідав пасхальну службу в Кремлі в ніч з 22 на 23 березня 1858 року. У цьому не було нічого незвичайного; на неї прагнули потрапити тисячі москвичів і гостей міста. У тодішньому «Путеводителе по Москве» зазначалося: «Чуден, прекрасен святой наш Кремль, особенно в ночь на светлое Христово Воскресение, когда многие тысячи благочестивых стекаются в него... Итак, входя в Кремль, снимите вашу шляпу, кто бы вы ни были, поклонитесь ему и благоговейте перед святынею его».

Та Шевченко не благоговів. Прочитаємо у нього про враження від нічної великодньої служби в Кремлі:

«Если бы я ничего не слышал прежде об этом византийско-староверском торжестве, то, может быть, оно бы на меня и произвело какое-нибудь впечатление, теперь же ровно никакого. Свету мало, звону много, крестный ход, точно вяземский пряник, движется в толпе. Отсутствие малейшей гармонии и ни тени изящного. И до которых пор продлится эта японская комедия?»

В 3 часа возвратился домой и до 9 часов утра спал сном праведника».

Цікаво, що водночас із Шевченком один із кремлівських храмів відвідав Лев Толстой, який дивився на релігійне дійство іншими очима: «...пошёл... на площадь в Кремль. Глазеющий народ. Зашёл в церковь. Хорошо. Христос Воскресе!»

Тож, якщо Толстой з усією Москвою широко захоплювався величною і незабутньою пасхальною службою в Кремлі, москвичі й гості міста натовпами йшли в Успенський собор, де правило службу вище духовенство, всі рвалися на православне видовище, на пасхальний хресний хід, прагнули саме в цей день послухати соборний дзвін, то Шевченко теж пішов, але... розчарувався! Як це зрозуміти і пояснити?

У рамках нашої книги немає можливості заглиблюватися в проблему Бога, релігії та церкви в житті і творчості Шевченка, тому висловлю лише деякі міркування, пов'язані з наведеними рядками Шевченка в щоденнику. На мій погляд, маємо справу з емоційною реакцією глибоко віруючої людини, роздратованої самою формою релігійного обряду. Адже Шевченко пішов у Кремль на пасхальну службу не як упереджений споглядач і, тим паче, ненависник релігії, навпаки — він готувався до важливого й прекрасного «нічного кремлівського торжества». Згадаймо: «Для человека-материалиста, которому Бог отказал в святом, радостном чувстве понимания Его благодати, Его нетленной красоты, для такого получеловека, всякая теория прекрасного ничего больше, как пустая болтовня». «Людина-християнин» у Шевченковому розумінні асоціювалася з «лицарем великих моральних подвигів». Проте щира

віра в Бога та його воскресіння (перші два слова, які наступного ранку Шевченко написав у щоденнику: «Христос воскрес!») уже вкотре не збіглися з його розумінням естетики такого справді великого свята.

Що дратувало поета? «Света мало, звона много» та й хресний хід рухасться в натовпі, ніби «вяземский пряник». Яке знання Шевченком тодішньої московської мови! Сучасник поета москвознавець Петро Вістенгоф згадував пряники з міста В'язьми, як типові купецькі ласощі. Вислів «вяземские пряники» увійшов до лінгвоенциклопедичного словника Володимира Єлістратова «Язык старой Москвы». Тільки, на жаль, без посилання на великого українського поета, який єдиний вжив його як образну й вражаючу метафору. Йшлося про пряник, від якого в роті залишається відчуття терпкості, стягування, в'язкості...

Одним словом, «отсутствие малейшей гармонии и ни тени изящного». Враження таке, що Шевченко сприйняв великодню відправу в Кремлі не як релігійне торжество, а, скоріше, як ритуально-соціальний фарс («японську комедію»). До речі, запис у щоденнику по духу нагадує рядки з комедії «Сон»:

І зробився
Я знову незримий
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!!
Так от де рай! Уже нащо
Золотом облиті
Блюдолизи...
.....
За богами — панства, панства
В сребрі та златі,
Мов кабани годовані
Пикаті, пузаті!..

Церква Спаса Преображення на Пісках у Стрілецькій слободі (знесена у 1934 р.)

«У дворі церкви Спаса на Пісках»

Знаходилася у Великому Спаському провулку (тепер — Великий Каретний провулок) у дворі будинку № 12, недалеко від нинішнього № 16 (не зберігся), де жив Щепкін у 30–40-х рр. XIX століття. Артист одного разу так назвав свою адресу: «Большой Спасский переулок, во дворе церкви Спаса на Песках».

Дореволюційний дослідник історії московських церков М. Олександровський писав, що Щепкін спочатку навіть жив «у будиночках причету», тобто служителів культу. Він був страшенно радий, коли у 1830 р. вдалося нарешті купити власний будинок. У найменуванні адреси з гордістю підкреслював це: **«Адрес ко мне: в Москве, в Большом Каретном ряду, в приходе Спаса, что на Песках, в собственном доме»**. Невістка артиста Олександра Щепкіна (Станкевич) згадувала: «Михаил Семёнович жил в то время в собственном доме, в Спасском переулке, на Садовой, недалеко от Цветного бульвара... Михаил Семёнович решился признать денег и купить этот дом ещё в 1830 году и жил в нём до конца 40-х годов. При доме был большой сад с фруктовыми деревьями, с клумбами для цветов около небольшой террасы, на которую выходила дверь из гостиной дома. В доме и в жизни семьи Михаила Семёновича сохранился тот быт, к которому он привык исстари в провинции, когда жил в Курской и Полтавской губернии».

Поріг цього дому переступав Олександр Пушкін, у ньому Щепкін познайомився з Миколою Гоголем. Але радість не була повною, а з часом і зовсім затьмарилася тим, що борги через купівлю будинку не вдалося виплатити. Через 17 років його довелося продати, і Щепкін із гіркотою повідомляв Гоголя: «Я продал дом, расплатился с долгами, и у меня остаются за уплатою и с наёмом годовой квартиры 1500 р. — вот всё мое состояние!»

Досить глянути на карту Москви, щоб зрозуміти, що, буваючи в Щепкіна у Великому Спаському провулку, Микола Гоголь й Тарас Шевченко познайомилися з Садовим кільцем, принаймні, на відрізку Садово-Каретної, Садово-Самотечної, Садово-Сухаревської вулиць, з районом Сухаревки і Трубної площі, Цветного бульвару, який виник у 1830 р.

Церква Спаса Преображення на Пісках відома за документами з 1621 р., проте існувала ще до царів Романових, бо одержувала ругу, тобто річне утримання попа та причету від приходу. Була дерев'яною, а в другій половині XVII століття почалося будівництво кам'яниці. У тодішньому «Путеводителе по Москве» відзначалася, як гідна особливої уваги: **«Стрелецкая пятиглавая церковь Спаса Преображения на Песках, построение которой относится к концу XVII века»**. У 1670–1680-х рр. було зведено шатрову дзвіницю. З 1727 р. у церкві знаходилися вівтарі святого Миколая та Бориса і Гліба, а з 1774 р. — вівтар Трьох Святителів. Стіни були прикрашені ліпниною XVIII століття.

На початку липня 1832 року перед цією церквою стояв молодий автор «Вечорів на хуторі біля Диканьки» Микола Гоголь, який уперше приїхав до Москви й відразу вирішив познайомитися зі своїм великим земляком Михайлом Щепкіним.

Історію цього знайомства описали сини артиста Петро й Олексій. За словами Петра Михайловича, молодий письменник з'явився в домі Щепкіна у Великому Спаському провулку в розпал застілля:

«Как-то на обед к отцу собралось человек двадцать пять — у нас всегда много собиралось; стол, по обыкновению, накрыт был в зале; дверь в переднюю, для удобства прислуги, отворена настежь. В середине обеда вошел в переднюю новый гость, совершенно нам незнакомый. Пока он медленно раздевался, все мы, в том числе и отец, оставались в недоумении. Гость остановился на пороге в залу и, окинув всех быстрым взглядом, проговорил слова всем известной малороссийской песни:

Ходить гарбуз по городу,
Пытается своего роду:
Ой, чи живы, чи здоровы,
Вси родичи гарбузовы?

Недоумение скоро разъяснилось — нашим гостем был Н. В. Гоголь, узнавший, что мой отец тоже, как и он, из малороссов... (Цікаво, що двома останніми рядками Гоголь починав свій лист до Максимовича від 22 березня 1835 року. — В. М.).

Для Щепкіна, с детства слышавшего певучую украинскую речь, подолгу жившего в Харькове и Полтаве, шуточный куплет незнакомца прозвучал словно пароль. „Да это ж Гоголь... Николай Васильевич!“ — воскликнул хозяин дома, заключив гостя в объятия...»

Олексій Михайлович у свою чергу розповідав:

«Гоголь познакомился с Щепкиным в 1832 году. В то время Гоголь еще бывал шуточно весел, любил вкусно и плотно покушать, и нередко беседы его с Щепкиным склонялись на исчисление и разбор различных малороссийских кушаний. Винам он давал, по словам Щепкіна, названия „квартильного“ или „городничего“, как добрых распорядителей, устроющих и приводящих в набитом желудке все в должный порядок, а жженке, потому что зажженная горит голубым пламенем, давал имя Бенкендорфа (шеф Корпусу жандармів, які носили блакитні мундири. — В. М.). „А что, — говорил он Щепкіну после сытного обеда, — не отправит ли теперь Бенкендорфа?“ — и они вместе приготавливали жженку».

Невістка артиста Олександра Щепкіна (Станкевич) згадувала: «Прислушиваясь к из разговору, вы могли слышать под конец: вареники, голубцы, паляницы, — и лица их сияли улыбками». Олександр Афанасьєв також свідчив, що часом друзі проводили час у розповідях «о разного рода малороссийских кушаньях, причём у обоих глаза бывали масляные и на губах слюнки».

Кажуть, що в день знайомства Щепкін і Гоголь надовго всамітнілися в дальньому кутку саду й не могли наговоритися. З того часу Микола

Васильович став постійним гостем у домі Щепкіних, часто залишався ночувати, й не було кінця задушевним бесідам. У чому секрет такого швидкого зближення? Найперше, українське походження: «Оба они знали и любили Малороссию и охотно толковали о ней, сидя в дальнем углу гостиной в доме Щепкина. Они перебирали и обычаи, и одежду малороссиян, и, наконец, их кухню». Тож, їх взаєморозуміння встановилося відразу й тривало роками. Наприкінці 1848 року Олександр Афанасьєв занотував: «Вишел недавно у М. С. Щепкина Гоголя... Весь вечер говорил он тихо, вполголоса и преимущественно с стариком Щепкиным, других, кажется, не хотел достаивать своим разговором». У радянські часи Абрам Дерман писав про цю всамітненість удвох так: «Обидва українці, які на все життя зберегли глибоку симпатію та прив'язаність до своєї батьківщини, обидва наділені від природи колосальними запасами гумору, обидва гаряче любили театр... вони ніби самою долею були призначені стати друзями».

Вкрай важливим став збіг їхніх поглядів у духовній сфері, в галузі літератури й мистецтва. Щепкін вважав: «Забава забавою, но развивалось бы искусство, которое так полезно для народа. Во все века искусство было впереди массы, а потому добросовестно занявшись оным, нечувствительно и масса подвинется вперёд». Зі свого боку Гоголь ніби вторив артистові: «Театр ничуть не безделица и вовсе не пустая вещь, если принять в соображение то, что в нём может поместиться вдруг толпа... и вся эта толпа, ни в чём не сходная между собою... может вдруг потрястись одним потрясением, зарыдать одними слезами и засмеяться одним всеобщим смехом».

Спільність поглядів на роль вітчизняної культури, зокрема, драматургії в розвитку театральної справи в Росії сприяли тому, що знайомство з Щепкіним підштовхнуло Гоголя до написання геніальних п'єс, а п'єси ці буквально вдихнули в артиста животворний струмінь, дали змогу йому піднести своє мистецтво на нову височину. Нагадаю, що Щепкін, задихаючись від пустих і безликих п'єс, скаржився артисту Івану Сосницькому: «Я приходил уже в какое-то не спящее, но дремлющее состояние».

Гоголівська драматургія оживила й надовго зберегла сценічний геній Щепкіна. Майстер грав Городничого в «Ревізорі» Гоголя понад чверть століття, в гоголівському «Одруженні» Михайло Семенович грав Подколесіна і Кочкарьова впродовж 15 років (з лютого 1843 року до червня 1858 року), а в «Гравцях» — Утішного 20 років (з лютого 1843 року до січня 1863 року).

Можна впевнено сказати, що гоголівські комедії «Ревізор» і «Одруження» з геніальною участю Михайла Щепкіна знаменували появу серйозного, самобутнього російського театру, що було визнано в європейському масштабі. Таким чином, вклад України у створення такого театру в Росії важко переоцінити.

Про те, з яким хвилюванням зустрічався Щепкін з Гоголем, свідчить його лист до Сергія Аксакова від 28 вересня 1839 року: «Почтеннейший Сергей Тимофеевич. Спешу уведомить вас, что М. П. Погодин приехал, и не один; ожидания наши исполнились, с ним приехал Н. В. Гоголь... Я до того обрадовался его приезду, что... совершенно обезумел даже до того, что вчера просидел целый вечер у них и, кажется, пустого слова не сказал, такое волнение его приезд во мне произвёл, что я нынешнюю ночь почти не спал». Коли в травні 1842 року Гоголь надовго залишив Москву, то Щепкін із Аксаковим проводжали його до першої станції Петербурзького тракту — Хімок.

Артист охоче читав прозові твори Гоголя в колі друзів, у клубах, у гастрольних поїздках провінцією. Найулюбленішими були «Старосвітські поміщики», «Шинель», «Тарас Бульба». Величезним успіхом користувалося читання Щепкіним «Тараса Бульби».

Михайло Семенович обожнював свого друга, і Микола Гоголь відповідав йому сердечною взаємністю. Він сумував за Щепкіним, якщо вони довго не бачилися, по-дитячому ображався, коли довго не одержував звістки від артиста, не міг утриматися від докірливих приписок у листах до спільних знайомих, як це було в посланні до Сергія Аксакова: «Скажите, почему ни слова не кажет, хоть в вашем письме, Михаил Семенович? Я не требую, чтобы он писал ко мне, но пусть в то время, как вы будете писать, прибавит от себя хоть, по крайней мере, следующее: что, вот, я, Михаил Семенович Щепкин, нахожусь в комнате Сергея Тимофеевича. В чем свидетельствую за приложением моей собственной руки. Больше я ничего от него не требую. Он должен понять это, или он меня не любит».

Цікавим епізодом дружби Щепкіна з Гоголем було літо 1851 року, коли письменник жив на дачі артиста і писав тут другий том «Мертвих душ». Про це залишилися спогади:

«Однажды приехал Гоголь к М. С. Щепкину на дачу. Щепкин жил с семьей в то время на даче под Москвой, в Волынском. Гоголь... говорил, что думает пожить у него, отдохнуть и немного поработать, обещался кое-что прочесть из „Мертвых душ“. Щепкин был вне себя от восторга, всем об этом передавал на ухо как секрет. Но не успел Гоголь прожить трех дней, как приехал в гости к Щепкину начинающий молодой литератор, которого отец мой характеризовал как человека зоркого, пронырливого и вообще несимпатичного. Когда сошлись все к вечернему чаю, Гоголь вошел с Щепкиным в столовую под руку, о чем-то тихо разговаривая, но по всему видно было, что разговор этот для Щепкина был крайне интересен. Лицо его сияло радостью. Гоголь быстро окинул всех взглядом и, заметя новое лицо, нервно взял чашку с чаем и сел в дальний угол столовой и весь как будто съехался. Лицо его приняло угрюмое и злое выражение, и во все

время чаепития просидел он молча, а за ужином объявил, что рано утром на другой день ему надо ехать в Москву по делам. Так и не состоялось чтение его новых произведений. После этого Гоголь заезжал к Щепкину еще несколько раз, но таким веселым, каким он видел его на даче, Щепкин уже ни разу не видел Гоголя».

Щепкін зустрічався з Гоголем і незадовго до смерті письменника. Лікар Олексій Тарасенков, який залишив спогади про Гоголя, писав, що Щепкін неодноразово «спокушував» письменника, який нудив світом, обмежував себе в їжі: «Желая его развеселить, рассказал ему много смешного; и когда тот оживился, он напомнил, что у него нынче отличнейшие блины, самая лучшая икра и т. д., расписал ему обед так, что у Гоголя, как говорится, слюнки потекли. Гоголь обещался приехать; условились во времени; но он приехал к Щепкину за час до обеда и, не застав его, приказал сказать, что извиняется и обедать не будет оттого, что вспомнил о прежде данном обещании обедать в другом месте. От Щепкина он возвратился домой и обедать не поехал никуда. Это, кажется, было его последнее свидание с ним. Спустя несколько дней он велел уже отказывать всем своим знакомым — и ему, т. е. Щепкину!»

Існує ще одна версія останньої зустрічі Щепкіна з Гоголем, записана істориком літератури Федором Буслаєвим зі слів артиста 19 березня 1852 року, тобто невдовзі після смерті письменника:

«Как-то недавно прихожу к Гоголю, — рассказывал Щепкин. — Он сидит, пишет что-то. Кругом на столе разложены книги, все религиозного содержания.

— Неужели все это вы прочли? — спрашиваю я.

— Все это надо читать, — отвечал он.

— Зачем же надо? — говорю я. — Так много написано всего для спасения души, а ничего не сказано нового, чего не было бы в Евангелии. А я, признаться, думаю, что всего этого написано слишком много, запутанно.

Тут Гоголь принужденно улыбнулся, сказавши что-то вроде: какой шутник!

А я продолжал:

— Я и заповеди-то для себя сократил, всего на две: люби Бога и люби ближнего как самого себя».

Потім Щепкін розповів Гоголю, як зайшов до церкви у Воронежі:

«Было чудесное утро. Прихожу в церковь. Народу множество, и такая преданность, такая вера, что я и сам умилился до слез, и сам стал молиться: „Господи Боже мой! Весь этот народ пришел тебя молить о своих нуждах, бедах и болезнях. Только я один ничего у тебя не прошу — молюсь слезно! Неужели тебе нужны, Господи, наши лишения? Ты дал нам, Господи, прекрасную природу, и я наслаждаюсь ею и благодарю Тебя, Господи, от всей души“. Тогда Гоголь вскочил и обнял меня, вскрикнув: „Оставайтесь всегда таким!“»

Гоголезнавець Юрій Манн пише, що цей гоголівський жест був одночасно і знаком примирення, і своєрідною згодою з Щепкіним у тому, що головне для християнина — любов, а не вірність ритуалу. На мій погляд, Гоголя глибоко зворушило смирення Щепкіна перед Богом, який на той час у Миколи Васильовича був єдиним співбесідником.

У розповіді слуги Щепкіна Олександра Алмазова про останні дні Михайла Семеновича, який вже багато чого забував і час від часу впадав у напівзабуття, привертає увагу пронизливий момент: «И шептали непрестанно много». Що шепотів умираючий Щепкін? Може то були тексти гоголівських персонажів? Цілком ймовірно. Принаймні, відомо, що незадовго до смерті Михайло Семенович раптом підкликав свого слугу Олександра і запитав: «А куди Гоголь пішов?» — «Який Гоголь?» — «Та Микола Васильович». — «Він уже помер». — «Як помер! Давно?» — «Давно». — «Нічого, нічого не пам'ятаю». Це були останні слова Щепкіна. З ними він відійшов у Вічність, де тільки й міг зустрітися з Гоголем...

Церква Адріана і Наталії на вул. 1-й Міщанській

(знесена у 1936 р.)

«Йдучи від Сухарєвої на Мохову»

Ця церква була слобідською — у Міщанській слободі, що виникла у другій половині XVII століття¹. У 1684 р. у ній налічувалося 692 дворів.

Першу дерев'яну церкву слобожани збудували у 1672 р. на вшанування нової цариці Наталії Нарішкіної, яка у січні 1671 року обвінчалася з царем Олексієм Михайловичем, ставши його другою дружиною (Свята Наталія — заступниця християнського шлюбу). У травні наступного року у них народився син, майбутній російський цар Петро I.

Дерев'яна церква згоріла у пожежі 1688 р., і міщани на зібрані між собою гроші побудували п'ятиглаву кам'яну з новим престолом — Петра і Павла. Цікаво, що з казни було виділено залізо, яке зняли з даху будівлі Посольського Приказу у Кремлі (для затворів на церковні вікна й двері). У 1703 р. до церкви було прибудовано дзвіницю та трапезну, престол якої освятили на честь Адріана і Наталії. У 1833–1835 рр. до трапезної прибудували другий вівтар — Миколи Чудотворця, а в 1881–1882 рр. — ризницю та бібліотеку.

¹ Міщанська слобода була заселена поляками, українцями, білорусами, литовцями, які опинилися у Москві у результаті війни Росії з Річчю Посполитою.

На честь церкви було названо Адріано-Натальїнський провулок, який перетинав 1-у, 2-у та 3-ю Міщанські вулиці, а на 1-й Міщанській вулиці стояла Адріанівська поліцейська будка.

Храм Адріана і Наталії був добре відомий Михайлу Щепкіну, який з 1859 р. і до кінця життя мешкав недалеко — на 3-й Міщанській вулиці. Але ми згадаємо цю церкву у зв'язку з іншим великим українцем — Михайлом Максимовичем, який з 1826 р. завідував Ботанічним садом Московського університету¹, розташованим у цьому районі: «Ботанический сад Императорского Моск. Университета на ул. 1-й Мещанской». Максимович мав помешкання у Ботанічному саду і частенько заходив до церкви. Він був глибоко віруючою людиною і, до речі, через чверть століття переклав у Москві Псалми українською мовою:

До тебе, Господи, озвуся,
Стану говорити:
Ти єдина моя пристань
Моя доля в світі.

Тож у нас є гарний привід дещо розповісти про московську долю Михайла Максимовича. Закінчивши у червні 1819 року Новгород-Сіверську гімназію, п'ятнадцятирічний українець відправився завойовувати Москву. За його словами близько 25 вересня він «із сердечним трепетом побачив Білокам'яну». Недвечір знайшов свого дядька Романа Тимківського — професора грецької та римської літератури Московського університету, директора педагогічного інституту. Той записав юнака в студенти словесного відділення Московського університету, тим самим фактично визначивши розмаїтість подальшої наукової долі претендента на кар'єру ботаніка. Тут і дивуватися не треба: Роман Тимківський був одним із найдіяльніших членів Товариства аматорів російської словесності при Московському університеті, створеному в 1811 р. і в цій іпостасі згаданий навіть у сучасній «Истории Москвы». Може Роман Федорович просто хотів бачити у племінникові свого наступни-

¹ Ботанічний сад Московського університету виник на базі «Московського аптекарського городу», закладеного у 1706 р. за указом Петра I. Аптекарський город, який знаходився за Сухаревою вежею, у 1805 р. придбав Московський університет. У доповіді міністра народної освіти «Про заведення Ботанічного саду при Московському університеті» від 1 квітня 1805 року читаємо: «Московский университет, имея необходимую надобность в устройении для себя Ботанического сада, нашёл к сему удобным таковой сад прежде бывшей в Москве хирургической Академии, который со всеми его строениями оценён в 11000 рублей. Но как Университет, имея кроме того много других потребностей, не может уплатить означенные деньги из ежегодной суммы, по штату ему отпускаемой, то дабы оный без продолжения времени мог воспользоваться сим, столько нужным для него заведением, я беру смелость испрашивать Высочайшего повеления о заплате упомянутых денег из капитала, на учебную часть определённого». Цар підтримав університет, наклавши резолюцію: «Быть по сему».

ка в літературній царині, або він одразу відчув у ньому хист до пера. Важливо також зазначити, що дядько поселив Михайла Максимовича в університетському номері, призначеному для випускників, і заплатив за його навчання.

Отже, студентське життя почалося легко й без перешкод. Але Роман Тимківський помер через чотири місяці, на початку 1820 року, і Максимовича тоді врятував молодший дядько Єгор Тимківський — відомий дипломат, учасник російської місії до Китаю, який саме прибув до Москви проїздом у Китай. Він влаштував переведення юнака до казенно-коштных студентів на державне утримання. Єгор Тимківський — автор книги «Путешествие в Китай чрез Монголию в 1820 и 1821 годах», у передмові до якої писав: «Судьба украсила мою жизнь событием редким: я видел Китай». Через півстоліття у листі до Михайла Погодіна Максимович тепло згадав, як Єгор Тимківський заїхав до нього у Київ у 1834 р.: «На осень меня порадовал мой родной Егор Федорович Тимковский, известный своим путешествием в Китай, изданным 1821 года. Докончив свое консульство в Молдавии, он возвращался на отдых в осиротелую свою Тимковщину, и на перепутьи прогостил у меня в Киеве первую половину октября». Коли навесні 1872 року Максимович востаннє відвідав Москву, він радів з того, що застав живим престарілого Єгора Тимківського.

Чималий вплив на Максимовича мав і дядько Василь Тимківський, який у 1826–1828 рр. був губернатором Бесарабії. Максимович свідчив: «Его проезды через Москву из Оренбурга, в Грузию и обратно, воодушевили меня новою силою. Я строго следовал совету его не пускаться в ремесло уроков и не тратить на то золотого времени студентства. Весь досуг мой от лекций я посвящал любимой своей науке. Неумимо обходил я Воробьевы горы и другие окрестности Москвы, собирая себе московскую флору». Максимович називав «солодким відпочинком» і канікули, проведені в Ботанічному саду за Сухаревою вежею, у відомого професора Георга Франца Гофмана (1761–1826).

Бачимо, що потяг до ботаніки не зник у студента-словесника, який уже прислухався до пульсу московського життя і перебував під впливом професора Олексія Мерзлякова — той понад дванадцять років очолював кафедру словесності й славився блискучими лекціями-імпровізаціями. Цього професора російської красномовності Максимович називав «солов'єм старого часу». Мерзляков був відомим поетом (йому належали слова пісні «Среди долины ровная...»), теоретиком мистецтва, знавцем стародавніх мов, перекладачем античних авторів, а також Шіллера, Гете. Мерзляков був досвідченим музичним критиком. У 1830 р. у Москві було видано «Песни и романсы А. Мерзлякова», а Тарас Шевченко в листі до Бодяньського від 15 листопада 1852 року цитував рядки з популярної пісні Мерз-

лякова: «Все други, все приятели до чѣрного лишь дня». Симпатії Максимовича професор викликав і тим, що утримував пансіон для студентів, які поступали до університету.

Втім, на словесному відділенні Московського університету Максимович провчився два роки, а в серпні 1821 року перейшов на фізико-математичне відділення, остаточно визначившись з фахом — ботаніка. Ще через два роки — 30 червня 1823 року — його було удостоєно ступеня кандидата «за відмінні успіхи і зразкову поведінку». У серпні того ж року Максимович «для повноти природознавства» записався ще й на медичне відділення університету: «Было у меня в предмете и то, чтобы учёную степень доктора получить по отделению медицинскому...»

Водночас із студіюванням природничих наук дев'ятнадцятирічний Михайло Максимович відвідує лекції «оракула у відділенні словесному» — професора латинської філології та філософії, шеллінгознавця Івана Давидова, проникнутого офіційною ідеологією й імперським консерватизмом. На цих лекціях він познайомився зі Степаном Шевирьовим, який був на два роки молодшим за Максимовича.

У фаховій сфері науковим авторитетом для Максимовича став тоді професор М. Павлов, який очолював з 1822 р. Землеробську школу Московського товариства сільського господарства. Більшість її учнів були кріпосними, а сам Павлов також утримував пансіон для студентів, які поступали до університету. Він був автором цікавої статті «Про способи дослідження природи». У 1828–1830 рр. Павлов видавав популярний у Москві журнал «Атеней».

Університетська служба Максимовича йшла своєю чергою. Спочатку він був призначений у бібліотеку, а через рік йому було доручено займатися впорядкуванням університетських гербаріїв у професора Гофмана — першого директора Ботанічного саду Московського університету. У травні 1824 року Максимович надрукував свою працю з основ зоології. Захоплення зоологією було настільки серйозним і результативним, що знаменитий професор Г. Фішер запропонував двадцятирічному Максимовичу стати у нього ад'юнктом на кафедрі зоології: «Мне бы следовало принять это предложение. Зоология у меня шла постоянной спутницею ботаники, и я скорее стал бы профессором... но не профессором ботаники». Михайло Олександрович не міг зрадити науку, заради якої приїхав до Москви. Влітку 1824-го Максимович поїхав вивчати флору Московської губернії; зібрані ним рослини і досі зберігаються у Гербарії Московського університету.

У листопаді 1825 року М. Павлов запросив Максимовича викладати господарську ботаніку і садівництво в Землеробській школі, а в лютому наступного року Михайло Олександрович розпочав читати курс природничої історії в Університетському благородному пансіоні, який вирізняв-

ся серед навчальних закладів Москви як високим рівнем викладання, так і гуманними методами виховання. Російську словесність викладав тут Олексій Мерзляков, а інспектором пансіону свого часу був Іван Давидов.

У березні 1826 року помер професор Гофман, і Максимович став директором Ботанічного саду — першим вітчизняним його керівником. Якщо врахувати, що Гофмана було запрошено до університету із Німеччини, Максимович нарешті повноцінно заступив іноземного вченого. До речі, після Максимовича, який обіймав посаду директора до 1834 р., Ботанічним садом знову керували більш, як три десятиліття вихідці з німців. Максимович відстоював необхідність Ботанічного саду перед ректором університету і водночас керівником кафедри ботаніки Іваном Двигубським: «Ему и не говори, что сад нужен для науки и для профессора, который должен непрестанно уравнивать с современным состоянием науки!» Двигубський зневажливо поставився до виходу в світ першої частини книги «Основи ботаніки», автору якої йшов двадцять четвертий рік: «Рано вам ще писати ботаніки». — «Час усьому і всякій речі під небесами, Іване Олексійовичу», — вишукано-зухвало відповів Максимович і пішов у свій Ботанічний сад.

У червні 1827 року Максимович захистив магістерську дисертацію «Про системи рослинного царства», в якій, за словами сучасника, виявив «філософський підхід до осмислення природи». У 1828–1831 рр. молодий учений видав двотомну працю «Основи ботаніки», а також «Роздуми про природу» (1831), що дає підставу вважати його одним із основоположників вітчизняної ботаніки.

28 листопада 1827 року Максимович отримав ступінь магістра фізико-математичних наук. Про цей період в автобіографії написав так: «Отрекшись от предлагаемого ему путешествия вокруг света, довольный надеждою на близкое профессорство и пребыванием в ботаническом саду, он работал в нём, как украинский вол на подножном корму. Успех его лекций в университете, его писаний в литературном мире, окрылял его в трудах...»

У 1828 р. Максимович став магістром славістичного відділення Московського університету. Не випадково саме його — молодого ад'юнкта у січні 1830 року удостоїли честі сказати «тепле слово про участь Московського університету в просвіті Росії» на урочистостях з нагоди 75-річчя університету. На початку 1832 року Максимович прочитав в університеті ще одну промову — «Про російську освіту»: «Университет московский и просвещение русское были предметы близкие душе моей, и потому я добровольно вызвался на эти две речи».

У жовтні 1829 року Максимовича було затверджено ад'юнктом кафедри ботаніки, а на початку 1832 року відділення фізико-математичних наук,

ураховуючи його заслуги, представило кандидатуру ад'юнкта на посаду понадштатного екстраординарного професора. Проте міністр не затвердив подання. Між тим Максимовича відрядили до Кавказу для вивчення місцевої флори та лікування мінеральними водами. Він перебував там з травня до вересня 1832 року, а, повернувшись, прочитав блискучу лекцію в університеті: «Лекций я никогда не писал; написанная лекция меня связывала и сбивала... Я подбирал только содержание лекции, а обдумывал её изложение, идучи от Сухаревой на Моховую¹... И помню, что после четырехмесячной вакансии, со свежими впечатлениями Кавказа, ту первую лекцию сказал я так хорошо, что и сам ею остался вполне доволен. Видно было, что красноречивый президент Академии наук не ожидал такой ботаники от московского ад'юнкта...» Отже, Максимович сподобався Сергію Уварову. Більше того, пізніше Уваров сказав про це у присутності Пушкіна!².

¹ Максимович кілька років ходив цією дорогою — з Ботанічного саду до університету. Значна частина дороги пролягала Сретенською вулицею, про яку пізніший «Путеводитель по Москве и окрестностях» розповідає:

«Сретенская часть, не особенно удаленная от центра города, носит на себе особенную физиономию. Это вечно грязный, хотя вовсе не бедный, постоянно копошащийся уголок Москвы. Торговля здесь преимущественно мебелью и предметами первой необходимости. Тут же и мастерские. Обитает здесь в особенности зажиточное мещанство. Центр этой части города и вместе с тем главнейшая улица этой местности Сретенка, начинающаяся от Сухаревой башни. Гостиниц и меблированных комнат здесь чрезвычайно мало, но зато великое обилие всяких трактиров и кабаков средней и низшей пробы с органами и развеселыми девицами. Приезжему, собственно, здесь делать нечего. Но если с целью купить что-нибудь недорого вы уже забрели сюда, то прижмите покрепче карман».

Проте Максимовича це не бентежило. Він любив милуватися церквами, що зустрічалися дорогою, та заходити до них.

На вулиці Сретенка праворуч його незмінно приваблювала церква **«Троицы Живоначальной, что на Листах»**. Назва пояснювалася тим, що печатники (друкарі), які жили неподалік у XVII—XVIII століттях, кустарно виготовляли «на листах» лубкові картинки й продавали їх біля церкви. На тій же вулиці, але ліворуч — храм **«Спаса Преображения, что в Пушкарях на ул. Сретенке»**. Неподалік від Сретенських воріт Максимовича привітно зустрічала ще одна церква — **«Успения Пресвятой Богородицы, что в Печатниках, и при ней часовня, на ул. Сретенке»**. Допитливий ад'юнкт Московського університету давно дізнався, що в її ризниці зберігається єврейська монета (срібняк), за переказом, — одна з тих, якими заплатили Іуді за зраду Христа Спасителя. Принаймні, монета ця, на думку археологів, датувалася часами кесаря Августа.

На Луб'янській вулиці Максимович проминав **Сретенський чоловічий монастир**, а на розі з вулицею Кузнецкий міст — церкву **«Введения во храм Пресвятой Богородицы»**, що належала вже до М'ясницької дільниці міста. Максимовичу було відомо, що в цій церкві знаходилася ополченська ікона Божої Матері Казанської, яку Дмитро Пожарський пізніше переніс до Казанського собору на Красній площі. В Охотному ряду Максимович проходив повз **церкву Параскеви П'ятниці**.

² Це сталося наприкінці вересня 1832 року, коли Сергій Уваров, який винаймав квартиру на початку Малої Дмитрівки (буд. № 1), запросив до себе на обід Олександра Пушкіна, професора Московського університету Івана Давидова і молодого ад'юнкта Михайла Максимовича.

У вересні 1833 року Максимовича нарешті було затверджено ординарним професором університету, і він очолив кафедру ботаніки: «Я став, наконец, тем, к чему стремился, едуци в Москву, за 14 лет...»

Отже, рівно через чотирнадцять років після прибуття до Москви, мрія Максимовича «стати московським професором ботаніки» здійснилася. Йому було лише 29 років! Він досягнув високої мети своїм талантом і працьовитістю, наполегливістю й зосередженістю, залюбленістю в ботаніку й самовідданістю в науці.

Окремо скажу про те, що у жовтні 1832 року до помешкання Максимовича у Ботанічному саду приходив Гоголь. Їхня московська зустріч належно не оцінена у гоголезнавстві. Скажімо, Юрій Манн пише, що серед нових московських друзів «Іван Киреевський посів одне з перших місць — слідом за Погодіним». Справді, в листі до Погодіна у вересні 1833 року Гоголь писав: «Кланяйся особенно Киреевскому, вспоминает ли он обо мне? Скажи ему, что я очень часто об нём думаю, и эти мысли мне почти так же приятны, как о тебе и о родине». Анітрохи не применшуючи важливість зустрічі Гоголя з відомим слов'янофілом Киреевським, приверну особливу увагу читача до знайомства Гоголя з Максимовичем, яке мало значно помітніше значення в житті письменника.

До речі, у тому ж листі до Погодіна Гоголь двічі згадував Максимовича. Відразу після привітання Киреевському він написав: «Любезному земляку Максимовичу поклон». Через місяць Гоголь сам писав Максимовичу: «Прощайте, милый, дышащий прежним временем земляк, не забывайте меня, как я не забываю вас».

Важливо зазначити, що Гоголь сам відшукав московське помешкання Максимовича, з яким познайомився в Петербурзі у 1829-му. Тоді Михайло Олександрович зустрівся з Гоголем за чаєм у когось із земляків, і москвич Максимович не втримав у пам'яті навіть його зовнішності. Проте Максимович, якого Гоголь не застав удома, навідав автора «Вечорів на хуторі» в готелі, а той зустрів його як старого знайомого. Пантелеймон Куліш писав: «Оба они заняты были в то время Малороссией: Гоголь готовился писать историю этой страны, а Максимович собирался печатать свои „Украинские народные песни“, и потому они нашли друг друга очень интересными людьми». Нам уже відомо, що саме з Максимовичем Гоголь збирався круто змінити лінію своєї долі, переїхавши до Києва, а його листи до професора вражають ширістю й довірливістю.

У Максимовича молодий письменник познайомився ще з одним земляком — студентом Московського університету Бодянським, якому професор дав притулок у своєму домі. Певно, що Гоголь, не заставши Максимовича, розговорився з його жильцем, тим більше, що Бодянський був усього на півроку старший за Миколу Васильовича, збирав українські народні пісні, цікавився історією України. Ця зустріч запам'яталася Гоголю, і, повернувшись

до Петербурга, він писав Максимовичу: «Посылаю поклон также земляку, живущему с вами, и желаю ему успехов в трудах, так интересных для нас».

Таким чином, у 1832 р. московські українці Щепкін, Максимович і Бодянський познайомилися з Гоголем. Якщо виокремити й укрупнити цей історичний факт із біографії Гоголя, то зрозуміємо, що він явно недооцінювався. Тоді як Микола Васильович саме у Москві, може й несподівано для себе, одержав особливо сильний заряд української енергетики від своїх земляків. У Михайла Щепкіна, який вже майже десять років панував у театральній Москві, можна було безкінечно черпати полтавські спогади, розповіді та малоросійські анекдоти, бо його таланти мав українське коріння. Зустріч із московським ад'юнктом кафедри ботаніки Михайлом Максимовичем перевершила всі сподівання Гоголя. Сам собою молодий автор двотомного видання «Основи ботаніки» і книги «Роздумів про природу» привертав увагу та викликав повагу. Пізніше Гоголь написав Пушкіну про Максимовича: «Я его люблю. У него в „Естественной истории“ есть много хорошего, по крайней мере, ничего похожего на галиматью Надеждина»¹. Та, найголовніше, Гоголь особисто переконався, наскільки глибоко й докладно знає Максимович — автор збірника «Малороссийских песен» — дорогі серцю Миколи Васильовича рідні пісні. Це йому — Максимовичу — Гоголь невдовзі писав: «Я очень порадовался, услышав от вас о богатом присовокуплении песен... Как бы я желал теперь быть с вами и пересмотреть их вместе, при трепетной свече, между стенами, убитыми книгами и книжной пылью, с радостью жида, считающего червонцы. Моя радость, жизнь моя! песни! Как я вас люблю!»². Погодьтеся, що таке безпосереднє гаряче звернення Гоголя до Максимовича вартує більшого, ніж палке вітання Киреевському, передане ним через Погодіна. Бодянський також одразу привернув увагу Гоголя саме збиранням пісень.

Гоголь високо цінував українські пісні, зібрані Максимовичем. У листопаді 1833 року він писав йому про спільне захоплення: «Я сам теперь получил много новых, и какие есть между ними прелести. Я вам их спешу. Не так скоро, потому что их очень много. Да, я вас прошу, сделайте милость, дайте списать все находящиеся у вас песни, выключая печатных и сообщенных вам мною. Сделайте милость и пришлите этот экземпляр мне. Я не могу жить без песен». Між іншим, Максимович надсилав Гоголю сторінки збірника «Украинские народные песни» в міру того як вони друкувалися, і Микола Васильович писав приятелю: «Отпечатанные листки меня очень порадовали. Издание хорошо. Примечания с большим толком. О переводах я тебе замечу вот что. Иногда нужно отдаляться от слов подлинника нарочно для того, чтобы быть к нему ближе...

¹ Йшлося про природознавчі статті Миколи Надеждина в журналі «Телескоп».

² Зі свого боку, Максимович писав: «Если бы всех украинских певцов прошедшего и нынешнего столетия сложить в одного человека, и тот не знал бы... больше Гоголя народных песен».

В переводе более всего нужно привязываться к мысли и менее всего к словам, хотя последние чрезвычайно соблазнительны, и, признаюсь, я сам, который теперь рассуждаю об этом с таким хладнокровным беспристрастием, вряд ли бы уберегся от того, чтобы не вклеить звонкое словцо в русскую речь, в простодушной уверенности, что его и другие так же поймут... Ты каждое слово так удачно и хорошо растолковал, что кладешь его в рот всякому, кто захочет понять песню».

Гоголь передав Максимовичу близько 150 пісень, зібраних ним, і той, видавши у 1834 р. другу збірку «Украинские народные песни» (вона знаходилася у власній бібліотеці Тараса Шевченка з написом автора), у передмові згадав Гоголя: «нового историка Малороссии и автора „Вечеров близ Диканьки“». На титульному листі іншої книги — «Голоса украинских песен», виданої також у 1834 р., (ноти 25 українських наспівів)¹, Максимович поставив епіграф із статті Гоголя «О малороссийских песнях» (1833): «Ничто не может быть сильнее народной музыки, если только народ имел поэтическое расположение, разнообразие и деятельность жизни».

Гоголь цікавився підготовкою до видання Максимовичем другої збірки малоросійських пісень. У листі до Погодіна від 8 травня 1833 року запитував: «Что, Максимович печатает точно „Наума“ и песни или только нас надувает?» На відміну від Гоголя, який лише обіцяв тоді «огромные творения» — багатотомні історію України та всесвітню історію, Максимович скромно видав обидві згадані Гоголем книги. Зокрема, «Книга Наума о великом божием мире» — науково-популярне видання для народу — побачило світ у 1833 р. і протягом чотирьох десятиліть перевидавалася одинадцять разів. Книга містила розповіді про будову Землі, сонячної системи, Галактики. Досі невідомою була оцінка цієї книги знаменитим Денисом Давидовим, який у листі до Максимовича написав: «Точно правда, что кн. Наума заслужила от меня особенное уважение она... не маяк, освещающий горные пределы, но смиренная лучина, вспыхнувшая в курной избе поселянина»².

На початку 1834 року Гоголь нетерпляче запитував у Максимовича: «Когда же погляжу я на песни?» У передмові до видання «Украинских

¹ Про ці три видання сам автор свідчив так: «Первое издание я напечатал в Москве, 1827 года, под названием „Малороссийские песни“; а второе напечатано там же, 1834 года, под названием „Украинские народные песни“. В первом было помещено 150 песен мужских и женских; во втором 115 песен мужских. Кроме того, в 1834 году я издал в Москве „Голоса украинских песен“ (25 песен с музыкой А. А. Алябьева)».

Це написано Максимовичем у передмові до «Сборника украинских песен», виданого в Києві у 1849 р. Його вихід у світ зафіксовано у вже згаданій нами московській книзі «Хроноскоп. Летопись фактов и событий отечественной истории за два тысячелетия от рождения Христова» (2003): «Ректор Киевского университета Михаил Александрович Максимович издал „Сборник украинских песен“». Максимович уже не був тоді ректором, але найбільше дивує, що непоміченими для «Хроноскопа» залишилися найперші — московські — видання Максимовича.

² РДАЛІМ, ф. 314, оп. 1, од. зб. 12, арк.

народных песен» у 1834 р. Максимович знову наголосив: «Это надгробные памятники¹ и вместе живые свидетели отжитой старины. Другие народы в память важных происшествий своих чеканят медали, по которым история часто разгадывает минувшее, события козацкой жизни отливались в звонкие песни, и потому они должны составить самую верную и вразумительную летопись для нового бытописателя Малороссии».

Церква Афанасія і Кирила на Сивцевому Вражку

(Філіпповський провулок, 3;
Великий Афанасьєвський провулок, 16–18)

Церква апостола Філіппа (Воскресіння Словущего) на Арбаті

(Філіпповський провулок, 20)

«Кожне слово проходить через душу»

Ці дві церкви цікаві нам тим, що в них, очевидно, бували великі українці Микола Гоголь, Осип Бодянський, Михайло Максимович. Річ у тому, що між цими храмами у 1849–1851 рр. жив у Філіпповському провулку, 9 (назва — від церкви Філіппа) Сергій Аксаков, до якого наші земляки приходили.

Та про все по чину. Церква Афанасія і Кирила відома з XVI століття. У 1657 р. була дерев'яною. У 1812 р. зруйнована, відновлена у 1815 р. У 1837–1856 рр. церкву було перебудовано наново у стилістиці ампіру, тоді ж звели нову дзвіницю й трапезну. Парафіянином церкви був Сергій Аксаков.

Церква Афанасія і Кирила була однією з перших, побачених Гоголем у Москві. Влітку 1832 року Михайло Погодін привів у Великий Афанасьєвський провулок, де жив тоді Аксаков, молодого Гоголя. «Ефект був сильний», — згадував Аксаков. Він повів Гоголя до московської знаменитості, автора «Юрія Милославського» Михайла Загоскіна, який також жив на Арбаті в особняку по Денежному провулку. Таким чином, у той день Гоголь у супроводі Аксакова вперше пройшов від церкви Афанасія і Кирила Великим Афанасьєвським провулком до Арбатської вулиці й, повернувши ліворуч, відразу побачив на розі з Серебряним провулком церкву Миколи Явленого, а далі — церкву Миколи у Плотниках. Наприкінці Арбатської

¹ Це — повтор визначення Гоголя з його статті «О малороссийских песнях» (1833): «Они — надгробный памятник былого, более нежели надгробный памятник...»

вулиці вони повернули ліворуч у Денежний провулок і відразу побачили на протилежному боці церкву Живоначальної Трійці.

Через п'ять років після цієї прогулянки — у 1837-му — побудовано дзвіницю та трапезну церкви Афанасія і Кирила. Освячення новобудови відбулося у вересні 1856 року. Церкву було закрито у 1932 р. З другої половини 70-х рр. XX століття будівля охоронялася державою, як архітектурний пам'ятник. У 1992 р. її повернено Російській православної церкві.

Церква апостола Філіппа вперше згадується у 1631 р. Кам'яною була освячена у 1688 р. Тоді ж було зведено шатрову дзвіницю. Церква сильно постраждала під час пожежі у 1812 р. У 1817–1822 рр. була капітально перебудована. У лютому 1818 року храм став представництвом Ієрусалимського Патріархату. У 1852 р. митрополит Московський Філарет освятив у церкві новий вівтар із рідкісним у Росії подвійним присвяченням: в ім'я святителя Миколая та Ієрусалимської ікони Божої Матері.

У 1918 р. представництво було закрито, але храм за радянських часів діяв. З листопада 1989 р. відновлено представництво Ієрусалимського Патріархату.

Тепер — про гостей Аксакова. З початку 1850 року Гоголь, Бодянський і Максимович неодноразово приходили до його сім'ї на вечори з українськими «варениками і піснями». У щоденнику Бодянского читаємо: «Под варениками разумеется обед у С. Т. Аксакова, по воскресеньям, где непременно блюдом были всегда вареники для трех хохлов: Гоголя, М. А. Максимовича и меня, а после обеда спустя час, другой, песни малороссийские под фортепьяно, распеваемые второю дочерью хозяина, Надеждою Сергеевною, голос которой очень мелодический. Обыкновенно при этом Максимович подпевал. Песни пелись по „Голосам малороссийских песен“, изданным Максимовичем, и кой-каким другим сборникам Вацлава из Олеска, где голоса на фортепьяно положены известным музыкантом Липинским¹, принесенным мною».

Про ці «малоросійські вечори» свідчать і документи, відсутні в багатому документальному виданні Вікентія Вересаєва «Гоголь в жизни» та фундаментальній праці Юрія Манна. Скажімо 10 лютого 1850 року Сергій Аксаков писав сину Івану Аксакову: «По воскресеньям три хохла у нас обедают и дают безденежно такое представление, за которое не грех и заплатить деньги. Они поют с большим выражением малороссийские песни

¹ Вацлав Залеський із Олеска у співпраці з композитором К. Липинським видав у 1833 р. у Львові збірник «Польские и русские песни галицийского народа». Гоголь зацікавився цією книгою відразу після виходу в світ, і 7 січня 1834 року писав Максимовичу: «Знаешь ли ты собрание галицких песен, вышедших в прошлом году... Очень замечательная вещь! Между ними есть множество настоящих малороссийских, так хороших, с такими свежими красками и мыслями...» Про збірник Вацлава Залеського Гоголь згадував і в листі до Максимовича від 26 березня 1834 року.

и почти пляшут. Мы никого в этот день не зовем, чтоб им не мешать». Зі свого боку Віра Аксакова також розповідала Івану Аксакову:

«У нас часто поют малороссийские песни¹, Гоголь почти всякий раз просит Надиньку петь, а Максимович даже вместе поет и учит... В воскресенье опять соберутся на вареники и песни... Надинька очень мило поет, Максимович приносил списки малороссийских чудесных песен...

Любопытно видеть, какое сильное производят на них впечатление родные звуки. Они совершенно забываются и притоптывают ногами и будь одни непременно, кажется, заплясали б»².

Іншим разом Віра Аксакова так писала про виконання «трьома хохлами» рідних пісень:

«Гоголь, в самом деле, с таким увлечением, с таким внутренним чувством поёт их, разумеется, не умея петь, но для того только, чтоб передать напев и характер песни, что в эту минуту весь проникается своей народностью и выражает ее всеми средствами — и жестами, и голосом, и лицом, а Максимович перед ним стоит и также забывает все вокруг себя, поёт и топчет ногами и разводит руками, но только выражая нежную сторону Малороссии. Бодянский же было припрыгнул с самого начала пения, но потом сконфузился и держал себя смирно, но тоже пел...» Це — досить точна й доброзичлива замальовка, проте було б наївно сподіватися, що всі відвідувачі аксаківського дому щиро й беззастережно захоплювалися малоросійськими посиденьками з піснями та варениками. Скажімо, 19 березня 1850 року, коли коло гостей було розширено у зв'язку з відзначенням дня народження Гоголя, в декого з них мала місце неспівчутлива чи й презирлива реакція. Наступного дня Сергій Аксаков писав сину Івану:

«Трое хохлов были очаровательны: пели даже без музыки и Гоголь зачитал меня какими-то думами хохлатского Гомера³. Гоголь декламировал, а остальные хохлы делали жесты и гикали, чего были свидетелями и Хомяков, и Софья (Софія Олександрівна — невістка Сергія Аксакова, дружина його сина Григорія. — В. М.), хотя присутствие последней видимо мешало Гоголю, и как только она ушла, то начались прежние гримасы и выверты рукою; я, Хомяков и Соловьев (мова йде про професора Московського університету історика Сергія Соловйова — В. М.) любовались проявлениями национальности, но без большого сочувствия: в улыбке Соловьева проглядывало презрение⁴, в сме-

¹ У шоденнику Віри Аксакової знаходимо підтвердження й подальшої ширшої прихильності її сім'ї до малоросійських пісень: «...Сегодня утром читал Иван (Иван Аксаков. — В. М.) малороссийские песни. Прелесть, как хороши некоторые!» (20 листопада 1854 року).

² Інститут російської літератури (Пушкінський дім) Російської Академії наук, ф. 3 оп. 3, од. зб. 13, арк. 78 зв.; од. зб. 28, арк. 64–65.

³ Очевидно, йшлося про анонімні, народні думи.

⁴ Пантелеймон Куліш писав, що «спізнався із сим великим істориком у С. Т. Аксакова, найліберальнішого чоловіка в Москві. Бував у нього яко ліберал і Соловйов, дарма, що Костянтин Аксаков оголосив тоді ж таки печатно гірку йому правду: „Соловьѣв — не историк“».

хе Хомякова — добродушная насмешка, а мне просто было смешно и весело смотреть на них, как на чуваш или черемис... и не больше. Бодянский был неистово великолепен, а Максимович таял, как молочная, медовая сосулька...»¹.

До речі, коли у 1936 р. ці рядки вперше опубліковано, в коментарі було по-радянськи категорично зазначено, що вони написані «в характерному шовіністичному тоні». Принаймні, вершки російської інтелігенції в особі Сергія Аксакова, Сергія Соловйова й Олексія Хомякова на побутовому рівні виявили звичне ставлення до «малоросів» як органічної частини російського народу, що розчинюється в середовищі російської культури й літератури.

Взагалі маємо пам'ятати, що, говорячи словами Шевченка, щиросердне ставлення родини Аксакових до України, її пісень і поезії, не виходило за межі слов'янофільсько-імперського мислення. Це можна переконливо продемонструвати на прикладі оцінки творчості Гоголя Костянтином Аксаковим 1842 р.:

«Еще одно важное обстоятельство сопряжено с явлением Гоголя: он из Малороссии. Глубоко в ней лежащий, художественный ее характер высказывается в ее многочисленных, мягких звуками песнях, живых и нежных, округленных в своих размерах; не таков характер великорусской песни. Но Малороссия — живая часть России, созданной могущественным великорусским духом; под его сенью может она явить свой характер и войти как живой элемент в общую жизнь Руси, объемлющей равно все свои составы и не называющейся Великоруссией (так бы она удержалась в своей односторонности и прочие части относились бы к ней, как побежденные к победителю), но уже Россией. Разумеется, единство вытекло из великорусского элемента; им дан общий характер; за ним честь создания; при широком его размере свободно может развиваться все, всякая сторона, — и он сохранил свое законное господство, как законно господство головы в живом человеческом теле, но все тело носит название человека, а не головы, как и Россия зовется Россией, а не Великоруссией. Разумеется, только пишучи по-русски (то есть по-великорусски), может явиться поэт из Малороссии; только русским может и должен явиться он, будучи таким же гражданином общей всем России, с собой принося ей свой собственный элемент и новую жизнь вливая в ее члены. Теперь, с Гоголем, обозначился художественный характер Малороссии, из ее прекрасных малороссийских песен, ее прекрасного художественного начала, возник наконец уже русский гений, когда общая жизнь государства обняла все свои члены и дала ему обнаружиться в колоссальном объеме; новый элемент искусства втек широко в жизнь искусства в России. Гоголь, принеший нам этот новый элемент, который возник

¹ Гоголь Н. В. Материалы и исследования. — М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1936. С. 217.

из страны, важнейшей составной части многообъемлющего отечества, и, следовательно, так много выразивший, оправдавший (не в смысле: извинивший, но объяснивший) эту страну. Гоголь — русский, вполне русский...»

Не станемо заперечувати, що «Мертві душі», про які щойно йшлося у Костянтина Аксакова, написав російський письменник Микола Гоголь, як і те, що він — український геній — передав у творчості свою країну — Україну. Стосовно того, що «только пишучи по-русски (то есть по-великорусски) может явиться поэт из Малороссии», то задовго до написання цитованих рядків Аксаковим, Шевченко відповів йому й таким, як він, своїм «Кобзарем».

Привертає увагу й суперечлива оцінка Надією Аксаковою українських і російських пісень, яку зустрічаємо в її листі до брата Івана в січні 1850 року: «Гоголю я пела, по его просьбе, малороссийские песни, данные Константину (Аксакову. — В. М.) Максимовичем, которые и теперь звучат в ушах моих. Как они не отвязны! Мотив в них так ярко обозначен, так легок и жив, что легко запоминается, и по тем же причинам скоро и надоедает. Как сравнить с русской песней! — Ее и схватить трудно, а если остается в памяти, то раздается в ушах отдельными протяжными звуками или выдающимися вперед музыкальными фразами. Как успокаиваешься и отдыхаешь, когда споешь русскую после малороссийской»¹.

Немає сенсу заглиблюватися в ці суб'єктивні роздуми виконавиці, досить буде ще раз нагадати слова Гоголя, солідарного з Максимовичем, із його статті «О малороссийских песнях»: «Русская заунывная музыка выражает, как справедливо заметил М. Максимович, забвение жизни: она стремится уйти от нее и заглушить вседневные нужды и заботы; но в малороссийских песнях она слилась с жизнью: звуки ее так живы, что, кажется, не звучат, а говорят, — говорят словами, выговаривают речи, и каждое слово этой яркой речи проходит душу». Михайло Щепкін якось зауважив, що сум українських пісень «отличается от грусти русских песен какою-то мощной энергией и переходом к широкому раздолью, смеюшемуся над тяжелой бедой».

Відзначимо, що в першу чергу саме згадані обіди та післяобідні співання малоросійських народних пісень мав на увазі Пантелеймон Куліш, який писав, що в Москві проживало кілька родин, де Гоголь почував себе комфортно:

«За столом в приятельских домах он находил любимые свои кушанья, и, между прочим, вареники, которые он очень любил² и за которыми не раз

¹ Литературное наследство. Т. 58. С. 722.

² Павло Анненков згадував, що в перші роки перебування в Петербурзі Гоголь зі своїми приятелями влаштовував обіди у складку, «где Гоголь сам приготавливал вареники, галушки и другие малороссийские блюда». Пристрасть до вареників залишилася на все життя. В. Шенрок писав зі слів Олександра Данилевського: «Даже в последнее посещение Данилевским Гоголя в Васильевке, уже не более, как за полгода до смерти последнего, по поводу поданных на стол любимых Гоголем малороссийских вареников приятели затеяли шумный спор о том, от чего было бы отказаться на всю жизнь, — от вареников или от наслаждения пением соловьев?»

рассказывал, что один из его знакомых, на родине, всякий раз, как подавались на стол вареники, непременно произносил к ним следующее воззвание: „Вареники — побиденыки! сыром боки позапыханы, маслом очи позаплываны — вареники...“

Это обстоятельство, между прочим, показывает, до какой степени Гоголь чувствовал себя своим в домах московских друзей. Он мог ребячиться там так же, как и в родной Васильевке, мог распевать украинские песни своим, как он называл, «козлиным» голосом, мог молчать, сколько ему угодно, и находил всегда не только внимательных слушателей в те минуты, когда ему приходила охота читать свои произведения, но и строгих критиков»¹.

Максимович згадував про останні рядки Гоголя, написані йому в квітні 1850 року на Пасху: «Христос воскрес! Всеконечно у Аксаковых сегодня... Твой весь Н. Г.». Не буде перебільшенням сказати, що з апетитною думкою про аксаківські вареники Гоголь із Максимовичем у червні 1850 року від'їжджали з Москви в Україну. Відомою є безхитрісна записка Гоголя до Сергія Аксакова (13 червня), в якій повідомлялося, що дорогою вони зайдуть до них чого-небудь перехопити: однієї страви, не більше, або котлет, або, мабуть, вареників і запити бульйончиком. Це виглядає як замовлення в рідній сім'ї або у добре відомому пансіоні.

Після від'їзду Гоголя з Максимовичем в Україну вечори з «варениками і піснями» припинилися. Проте Гоголь й надалі користувався можливістю послухати рідні пісні у виконанні Надії Сергіївни та й поспівати з нею. Сергій Аксаков згадував, як на початку 1851 року він заїхав до нього в Абрамцеве дорогою до Москви: «Гоголь поразвеселився, а вечером сделался очень весел. Наденька пела малороссийские песни, и он сам пел с живостью и очень забавно». Віра Аксакова розповідала, що Гоголь завітав до них 3 лютого 1852 року, тобто незадовго до смерті, й між ними зайшла мова про влаштування традиційного вечора з малоросійськими піснями. Гоголь сказав, що зробити це «уже лучше на маслянице»². Та не сталося, як гадалося...

Щепкін також умів ласувати варениками. Якось приїхавши в Спаське-Лутовиново до Івана Тургенєва, найперше запитав: «„Что, вареники будут?“ — „Будут“ — „Чтобы 130 штук было, меньше не ем“».

Вареники полюбляв і Шевченко. У січні 1843 року писав Якову Кухаренку: «Як будете ви мені розказувати про вареники та проче, то я вас так вилаю, як батька рідного не лаяв. Бо проклятуша ота страва, що ви розказували, неділь зо три снилась. Тільки що очі заплющу, вареник так, так тобі і лізе в очі, перехрестишся, заплющишся, а він знову». Після заслання, в Петербурзі 9 лютого 1859 року М. Я. Макаров запросив Шевченка до себе такою запискою: «Дядьку! Приходите лишень у четвер вареників їсти»; 20 лютого Н. Б. Суханова просила Шевченка запискою «приехать завтра вечером, т. е. в субботу на вареники».

Який же українець не любить вареників!

¹ Кулиш П. А. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. — М.: ИМЛИ РАН, 2003. С. 588–589.

² Аксакова В. С. Дневник. — М.: Московские учебники и картография, 2004. С. 149.

Свято-Введенський монастир Оптина Пустинь

(Калужька обл., м. Козельськ)

«Я заїжджав дорогою в Оптинську пустинь»

Оптина Пустинь відіграла помітну роль в останньому — московському — періоді життя Миколи Гоголя. Вперше в Оптину Пустинь Гоголь заїхав по дорозі з Москви в Україну влітку 1850 року разом із Михайлом Максимовичем. Той згадував:

«По дороге Гоголь любил заезжать в монастыри и молиться в них Богу. Особенно понравилась ему Оптина Пустынь, на реке Жиздре, за Калугою. Гоголь, приближаясь к ней, прошел с своим спутником до самой обители, версты две, пешком. На дороге встретили они девочку с мисочкой земляники и хотели купить у нее землянику; но девочка, видя, что они люди дорожные, не захотела взять от них денег и отдала им свои ягоды даром, отговариваясь тем, что „как можно брать с странных людей деньги?“ „Пустынь эта распространяет благочестие в народе, — заметил Гоголь, умиленный этим, конечно, редким явлением. — И я не раз замечал подобное влияние таких обителей“».

10 липня 1850 року Гоголь писав Олександрю Толстому: «Я заезжал на дороге в Оптинскую пустынь и навсегда унес о ней воспоминание. Благодать видимо там присутствует. Это слышится в самом наружном служении, хотя и не можем объяснить себе, почему. Нигде я не видал таких монахов. С каждым из них, мне казалось, беседует все небесное»¹. Відзначу душевну проникливість Гоголя, бо справді дух світу Христового, знайдений через святе старецтво, гостро відчувався віруючими, які відвідували монастир: усіх охоплювала особлива атмосфера духовної зосередженості та небесного спокою. Мабуть, за всю історію Росії не було іншої обителі, в якій монахи настільки наблизилися до ідеалу християнських відносин, незважаючи на випробування, помилки, скорботи, і де святе монастирське братство мало б такий значний вплив на свій народ. Серед великих старців Оптиної Пустині був і преподобний Макарій, з яким спілкувався Гоголь.

¹ Гоголь відіслав листа ієромонаху Оптиної Пустині Філарету, в якому просив:

«Ради самого Христа, молитесь обо мне, отец Филарет. Просите вашего достойного настоятеля, просите всю братию, просите всех, кто у вас усерднее молится. Путь мой труден; дело мое такого рода, что без ежеминутной, ежечасной и без явной помощи Божией не может двинуться мое перо, и силы мои не только ничтожны, но их нет без освежения свыше. Говорю вам об этом нележно. Покажите эту записку мою отцу игумену и умолите его вознести свою мольбу обо мне, грешном, чтобы удостоил Бог меня, недостойного, поведать славу имени Его. Мне нужно ежеминутно, говорю вам, быть мыслями выше житейского дрязгу и на всяком месте своего странствования быть в Оптиной пустыни».

Запам'яталася Оптина Пустинь і Максимовичу. У неопублікованому листі до дружини Марії Васиївни від 10 жовтня 1858 року зустрів я розповідь про те, як Максимович заїхав до монастиря на початку жовтня дорогою до Москви:

«...Ночевал я в Козельске, откуда рано утром поспешил в Оптину Пустынь, где прослушал раннюю обедню в Скиту и заходил к о. Макарию... навестил несравненного старца Андроника, от которого у меня образок Св. Николая с 1850 г.,¹ — и отслужил позднюю обедню, был на закуске у архимандрита Моисея, который пригласил меня и на обед, где был и о. Макарий... Вечером опять виделся с батюшкою Макарием... и чем больше сближался с этим святым и разумным старцем, тем более приставала к нему душа; и он полюбил меня тоже, так что на следующее утро еще навестил его в скиту, и взял на себя труд напечатать ему в Москве новую книжку им издаваемую (Учение Св. отца [Орсисия])»².

Повертаючись до Гоголя, нагадаю, що через рік після першого відвідання Оптиної Пустині з ним трапився дивний і знаковий епізод, пов'язаний з обителлю. Йдеться про його поїздки з Москви до рідної Васиївки, точніше, про останній неприїзд його в Україну.

22 вересня 1851 року Микола Васильович виїхав із міста: він нібито збирався відвідати хвору матір на день її народження — 1 жовтня — і бути присутнім на весіллі сестри Єлизавети. Але в той день матері написав:

«Я решил ехать: но вы никак не останавливайтесь с днем свадьбы и меня не ждите. Мне нельзя скоро ехать. Нервы мои так расколебались, от нерешительности, ехать или не ехать, что езда моя будет нескорая: даже опасаясь, чтобы она не расстроила меня еще более. Притом я на вас только взгляну, и поскорее в Крым, а потому вы, пожалуйста, меня не удерживайте».

У цьому «и меня не ждите» вже було закладено неприїзд Гоголя додому. 23 вересня він добрався до Калуги, а наступного дня — до Оптиної Пустині. Відвідав у скиту пустельника Макарія і, як писала Олександра Смирнова, «так измучил своею нерешительностью, что старец грозил ему отказать его принимать». Йшлося про те, їхати чи не їхати далі — в Україну. Гоголезнавець Юрій Манн уточнює, що Макарій не міг відмовити йому в прийомі, але він ухилився від відповіді на важливе для Гоголя питання: «Отчего вы, прощаясь со мной, сказали: „В последний раз?“ Втім, прочитаємо документи, що залишилися.

24 вересня Гоголь написав листа Макарію:

«Еще одно слово, душе и сердцу близкий отец Макарий. После первого решения, которое имел я в душе, подъезжая к обители, было на серд-

¹ Немає сумніву, що такий образок було подаровано і Гоголю.

² Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 32, № 2, арк. 1–1 зв.

це спокойно и тишина. После второго как-то неловко, и смутно, и душа неспокойна. Отчего вы, прощаясь со мной, сказали: „В последний раз“? Может быть, все это происходит от того, что нервы мои взволнованы; в таком случае боюсь сильно, чтобы дорога меня не расколебала. Очутиться больным посреди далекой дороги — меня несколько страшит. Особенно когда будет съедать мысль, что оставил Москву, где бы меня не оставили в хандре. Ваш весь».

На звороті гоголівського листа ієромонах Макарій написав:

«Мне очень жаль вас, что вы находитесь в такой нерешимости и волнении. Конечно, когда бы знать это, то лучше бы не выезжать из Москвы. Вчерашнее слово о мире при взгляде на Москву было мне по сердцу, и я мирно вам сказал о обращении туда, но как вы паки волновались, то уж и недоумевал о сем. Теперь вы должны сами решить свой вояж, при мысли о возвращении в Москву, когда ощутите спокойствие, то будет знаком воли божией на сие. Примите от меня образок ныне празднуемого угодника божия Сергия; молитвами его да подаст Господь вам здравие и мир. Многогрешный иєромонах Макарий. 25 сент. 1851 г.»

Того ж дня Гоголь повернувся до Москви і відразу поспішив до свого земляка Бодянського. На його щире здивування з приводу причини повернення відповів непевно: «Так: мне сделалось как-то грустно». Й більше — ні слова. Сергій Аксаков, який 30 вересня забрав Гоголя з Москви в Абрамцеве, писав: «Заметно было, что Гоголь смущался своим возвращением без достаточной причины, по-видимому, и ещё более тем, что мать и сёстры будут огорчены, обманувшись в надежде его увидеть. 1 октября, день рождения своей матери и день назначенной свадьбы сестры, поутру Гоголь был невесел. Он поехал к обеду в Троицко-Сергиевскую лавру».

Напередодні, 30 вересня, Гоголь написав у листі до Шевирьова рядки, які наводить Вересаєв, але обходять інші гоголезнавці: «Я еду к Троице с тем, чтобы там помолиться о здоровье моей матушки, которая завтра именинница. Дух мой крайне изнемог; нервы расколеблены сильно. Чувствую, что нужно развлечение, а какое, — не найду сил придумать»¹. Така «розвага», точніше духовний перепочинок, знайшовся вже наступного дня. Читаємо у Сергія Аксакова: «На обратном пути из Троицкой лавры Гоголь заехал за Ольгой Семёновной» (Дружина Аксакова. — В. М.) в Хотьковский монастырь и сам заходил за ней к игуменье. За обедом (в Абрамцеве) мы пили за здоровье его матери и молодых; Гоголь поразвеселился, а вечером сделался очень весел. Наденька (Донька Аксакова. — В. М.) пела малороссийские песни, и он

¹ Вересаев В. Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников. — М., 1990. С. 518.

сам пел с живостью и очень забавно». Віра Аксакова теж відзначала: «У нас он порассеялся и праздновал день именин своей матери, которую он очень любил».

Отже, Гоголева душа ненадовго відтанула, занурившись в українські пісні, і 3 жовтня він зміг хоч і вельми непевно, але все-таки пояснити матері неприїзд у Василівку:

«Не удалось мне с вами повидаться, добрейшая моя матушка и мои милые сестры, нынешней осенью. Уже было выехал из Москвы, но, добравшись до Калуги, заболел и должен был возвратиться. Нервы мои от всяких тревог и колебаний дошли до такой раздражительности, что дорога, которая всегда для меня полезна, теперь стала даже вредоносна.

Видно, уж так следует и угодно Богу, чтобы эту зиму остался я в Москве».

Ось так Гоголь назавжди залишився у Москві.

У цьому епізоді відображено духовні незлагоди Гоголя, пов'язані з роздвоєністю його душі між Україною і Росією.

Свідченням того, що рідна земля могла тоді врятувати Гоголя, є його лист до матері, написаний смертного лютого 1852 року.

«Мне все кажется, что здоровье мое только тогда может совершенно как следует во мне восстановиться с надлежащей свежестью, когда вы все помолитесь обо мне как следует...» Останній лист Гоголя був відправлений в Україну матері. «Благодарю вас, бесценная моя матушка, что вы обо мне молитесь. Мне так бывает сладко в те минуты, когда вы обо мне молитесь! О, как много делает молитва матери!.. О, как нужны нам молитвы ваши! как они нужны нам для устройства внутреннего!..

Ваш весь, вас любящий сын Николай».

Пам'ятаєте волення гоголівського Поприщина? «Спасите меня! Возьмите меня!.. Дом ли то мой синеет вдаль? Мать ли моя сидит перед окном? Матушка, спаси твоего бедного сына!..»

Оптина Пустинь — один із стародавніх монастирів Росії, розташований на березі річки Жіздри недалеко від міста Козельська. Його заснування датується кінцем XIV — початком XV століть. Відомо, що вже у 1629 р. в Оптиній Пустині діяв дерев'яний храм Введення Пресвятої Богородиці, а 1750 р. на його місці було закладено кам'яну церкву. У 1769 р. на місці старої дерев'яної дзвіниці було побудовано невелику кам'яну, а у 1804 р. зведено триярусну дзвіницю з кам'яними братськими келіями з обох боків. У 1811 р. було завершено будівництво Казанського собору та лікарняної Володимирської церкви з шістьма келіями. Все це бачив Гоголь.

Офіційно монастир було закрито у січні 1918 року, навесні 1923 року його було названо «Музей Оптина Пустинь». Тоді ж було закрито останній діючий храм — Казанський собор. 17 листопада 1987 року Оптину Пустинь було повернуто Російській православній церкві. Нині у монастирі шість діючих храмів.

Тут особливо гостро сприймаються слова Святителя Миколи Сербського:

«Наш Бог есть Бог Всемогуший. Каким бы ни было наше положение на земле, каковым бы ни было наше состояние, каковы бы ни были обстоятельства, Он, Всемогуший, может нас спасти. Но не просто может — Он этого и хочет. Но только поторопимся, пока смерть не постучала в наши двери и не сказала: „Поздно!“».

Церква преподобного Савви Освяченого на Дівочому полі

(знесена у 1930 р.)

«Просив відслужити молебень»

Була єдиною у Москві церквою преподобного Савви Освяченого. 5 лютого 1852 року Микола Гоголь приїхав сюди до свого духівника отця Іоанна Нікольського, повідомив його, що говіє і попросив призначити день для причастя. Священик порадив дочекатися початку посту та врешті-решт погодився і призначив четвер, 7 лютого¹. У цей день, тобто за два тижні до смерті, Гоголь з'явився у церкві Святого Савви ще до початку заутрені, щоб сповідатися. Потім перед прийняттям святих дарів упав долілиць і довго плавав. Перший біограф письменника Пантелеймон Куліш писав: «В движениях его заметна была чрезвычайная слабость; он едва держался на ногах. Несмотря на то, вечером он опять приехал к тому же священнику и просил отслужить благодарственный молебен, упрекая себя, что забыл исполнить это поутру».

Отже, Гоголь, який жив на Нікітському бульварі за два кроки від церкви Симеона Столпника не пішов до її настоятеля, добре знайомого йому протоієрея Олексія Соколова, до якого не раз звертався у складних ситуаціях, сповідався і причащався. Він поїхав аж у Хамовники до Нікольського з церкви Савви Освяченого. Річ у тому, що Гоголь, приїжджаючи до Москви, з осені 1839 р. до осені 1848 р. поселявся у Михайла Погодіна². В «Ал-

¹ Соколов П. В. Гоголь. Энциклопедия. — М.: Алгоритм, Эксмо, Око, 2007. С. 725.

² Погодін Михайло Петрович (1800–1875) — російський історик, письменник, знаковий представник і теоретик «офіційної народності». У 24 роки Погодін вже читав у Московському університеті лекції з «політичної історії», у 1825–1844 рр. — професор університету, його учнями були Сергій Соловйов і Осип Бодяньський. Погодін і Степан Шевирьов, які у 1831–1856 рр. разом видавали друкований орган слов'янофілів філософсько-літературний журнал «Москвитянин», неодноразово віртуально перетиналися з Шевченком. Зокрема, вони сприяли публікації в «Москвитянині» (1843, № 11) схвальної рецензії Федора Кітченка на Шевченкових «Гайда-

фавитном указателе к плану Хамовнической части» церква числилася під № 427: «Саввы Освященного в пер. Саввинском¹», а будинок Погодіна на Дівочому полі² — під № 435, тобто неподалік від неї. Зараз від церкви не залишилося й сліду, а знаменита дерев'яна «Погодінська хата» збудована архітектором М. Нікітіним у 1856 р. у «російському стилі» у дворі чималої садиби професора, збереглася (вул. Погодінська, 12а). Це — реконструйований високий блакитний зруб зі світлицею, прикрашений узорчатою різьбою, з двосхилим різьбленим дахом. Шедевр дерев'яної архітектури! Сюди, в гості до господаря приходили найвідоміші письменники, артисти, вчені. Втім, Гоголь помер задовго до побудови «Погодінської хати», зате він був частим гостем у будинку, придбаному Погодіним у 1836 р. Уперше Микола Васильович поселився тут 26 вересня 1839 року, коли, вже будучи автором «Ревізора», повернувся після мандрів Європою до Москви. Вже наступного дня він зустрівся тут із Щепкіним. Щасливий Михайло Семенович написав Аксаковим:

«Почтеннейший Сергей Тимофеевич, спешу уведомить вас, что М. П. Погодин приехал, и не один; ожидания наши исполнились: с ним приехал Н. В. Гоголь. Последний просил никому не сказывать, что он здесь; он очень похорошел, хотя сомнение о здоровье у него беспрес-

маків», а в 1855 р. Погодін сам позитивно писав про цей твір у «Москвитянине». Через Бодяньського Погодін передавав «мешканцеві Мангишлаку літопис Величка», сподіваючись, що поет буде надсилати матеріали до «Москвитянина». У 1850 р. в журналі було опубліковано комедію Олександра Островського «Свої люди — поквітаємось», яку в Новопетровському укріпленні прочитав Шевченко. Нарешті, в історичному відділі «Москвитянина» співпрацював Бодяньський. Погодін дружив з Гоголем. В одному з листів у 1839 р. Гоголь назвав Погодіна «жизнечок мой». Вихований на Карамзині, Погодін усе життя був його послідовником. У 1856 р. Погодін полемізував з Максимовичем, висунувши теорію великорусизму дотатарської України. Шевченко познайомився з Погодіним у березні 1858 року.

Значною заслугою Погодіна стало збирання документальних джерел з історії Росії, що розпочалося ще з 1825 р. Його будинок у Москві на Дівочому полі фактично перетворився у сховище стародавніх рукописних і друкованих книг, літописів, актів, ікон і монет. Всього Погодін зібрав близько 2 тисяч рукописів, 800 стародрукованих книг, 5 тисяч автентичних грамот, 2 тисячі монет і медалей. Це рідкісне зібрання користувалося великою популярністю, зокрема, серед учених, які досліджували історію і літературу.

¹ Саввинський провулок одержав назву від церкви святого Савви, як і Саввинська слобода, що виникла у XV столітті на південному заході від Земляного міста, на лівому березі Москви-ріки та існувала до XVII століття. У 1638 р. у слободі нараховувалося 35 дворів.

² Урочище Дівоче поле знаходилося біля закруту річки Москви і підступало до Новодівочого монастиря, звідки й назва. У XVII столітті тут вирощували лікарські трави для московських аптек. У 1765–1771 рр. на цьому полі знаходилася дерев'яна будівля казенного театру. У XIX столітті Дівоче поле стало одним із улюблених місць гулянь москвичів. У 1864 р. сюди перенесли знамениті Підновинські гуляння. У той час, коли Михайло Погодін мав тут власний будинок, очевидець так описав це місце: «Летом под Девичьем полем для нас был чистый рай. Слободка наша отделена была от Москвы незастроенным еще тогда длинным и широким полем (от монастыря до Zubovского бульвара)... В описываемое время Девичье поле было еще покрыто травой, и там ходило стадо. Местами поле было изрыто выемками для добывания песка. В стороне, к Хамовническим казармам, происходили солдатские учения».

танно проглядывает. Я до того обрадовался его приезду, что совершенно обезумел, даже до того, что едва ли не сухо его встретил; вчера просидел целый вечер у них и, кажется, путного слова не сказал: такое волнение его приезд во мне произвел, что я нынешнюю ночь почти не спал. Не утерпел, чтобы не известить вас о таком для нас сюрпризе: ибо, помнится, мы совсем уже его не ожидали. Прощайте, сегодня, к несчастью, играю и потому не увижу его. Ваш покорнейший слуга Михаил Щепкин. От 28-го сентября 1839 года».

Навівши цей текст у праці «История моего знакомства с Гоголем» Сергій Аксаков писав: «Я помещаю эту записку для того, чтоб показать, что значил приезд Гоголя в Москву для его почитателей. Мы все обрадовались чрезвычайно. Константин, прочитавши записку прежде всех, поднял от радости такой крик, что всех перепугал...» Погодін писав Шевирьову: «Гоголю обрадовались в Москве без памяти».

26 жовтня 1839 року Гоголь разом із Аксаковим виїхав до Петербурга, а повернувся до Москви 21 грудня того ж року з сестрами. Зупинився звично у Погодіна. Цього разу він зустрівся з Василем Боткіним, Тимофієм Грановським. Особливий інтерес викликає у нас зустріч Гоголя з Миколою Маркевичем, який був знайомий з Пушкіним і Шевченком. Гоголю було цікаво поговорити з поетом, який добре знав український фольклор і вже видав «Украинские мелодии» та готував до друку нову працю «Украинские напевы, положенные на фортепиано», що вийшла у світ у 1840 р. З щоденника Маркевича видно, що 23 січня вони зустрічалися з Верстовським: «Знакомство с Верстовским... Разговор с Гоголем». Микола Васильович близько зійшовся з Павлом Нашокіним, з яким познайомився ще у 1830-х рр. Той жив у Воротницькому провулку, недалеко від храму Старого Пимена. Тут у нього бував Пушкін, з яким Нашокін дружив. Гоголю про це розповіли, більше того Нашокін подарував Гоголю пушкінський годинник. Будинок Нашокіна знаходився недалеко від будинку, де згодом поселився Щепкін, а в березні 1858 року гостював Шевченко. Гоголь неодноразово бував у Нашокіна, і Воротницький провулок став у Москві тим місцем, де життєві шляхи двох українських геніїв найближче перетнулися віртуально.

Наступного разу Гоголь приїхав у Москву 17 жовтня 1841 року й поселився у Погодіна. У цей приїзд відразу стало ясно, що він не залишиться в місті надовго. Вже 23 жовтня Гоголь писав Миколі Языкову: «Я не знаю сам, как это делается, — но это справедливо, что если человек созрел для уединённой жизни, то в его лице, в речи, в поступках есть что-то такое, что отдаляет его от всего, что ежедневно, — и невольно отступаются от него люди, занятые ежедневными толками и страстями». Перебування Гоголя в Москві було пов'язане, передусім, з друкуванням «Мертвих душ». У Погодіна Гоголь до 1 листопада прочитав останні п'ять глав першого тому

Сергію та Костянтину Аксаковим. Крім них на цей раз він свій твір більше нікому не довірив. «Это чудо!» — писав Костянтин своєму братові Івану. 15–17 травня 1842 року друкування «Мертвих душ» було завершено, і Гоголь через матір, яка з початку травня з дочкою Ганною знаходилася в Москві, передав примірник в Україну для Михайла Максимовича. 23 травня 1842 року Гоголь виїхав із Москви, хоча обіцяв назавжди поселитися в Першопрестольній: «Я был болен и очень расстроен и, признаюсь, не в мочь было говорить ни о чём... Меня всё тяготит: и здешние пересуды, и толки, и сплетни. Я чувствую, что разорвались последние узы, связывающие меня со светом».

Може було б інакше, коли б у цей приїзд йому довелося провести більше часу зі Щепкіним або зустрітися з іншими своїми земляками — героями нашої книги? До речі, Щепкін із старшим сином Дмитром разом із Аксаковими проводжав Гоголя із Москви до Петербурга аж до Хімок¹.

Зазначу мимохідь, що на час від'їзду Гоголя, його стосунки з Погодиним, у якого він жив у Москві, стали вкрай напруженими. Пізніше, коли Гоголь перебував за кордоном, 12 вересня 1843 року Погодін зізнався Гоголю: «Когда ты затворил дверь, я перекрестился и вздохнул свободно, как будто гора свалилась у меня тогда с плеч... ты являлся, кроме святых и высоких минут своих, отвратительным существом...» А Гоголь у відповідь 21 жовтня писав із Дюссельдорфа: «Как из многолетнего мрачного заключения, вырвался я из домика на Девичьем поле. Ты был мне страшен. Мне казалось, что в тебя поселился дух тьмы, отрицания, смущения, сомнения, боязни»².

¹ Сергій Аксаков згадував: «Гоголь внутренне был чрезвычайно рад, что уезжает из Москвы, но глубоко скрывал свою радость. Он чувствовал в то же время, что обманул наши ожидания и уезжает слишком рано и поспешно, тогда как обещал навсегда оставаться в Москве. Он чувствовал, что мы, для которых было закрыто внутреннее состояние его души, его мучительное положение в доме Погодина, которого оставит он не мог без огласки, — имели полное право обвинять его в причудливости, непостоянстве, капризности, пристрастии к Италии и в холодности к Москве и России. Он читал в моей душе, а также в душе Константина, что, после тех писем, какие он писал ко мне, его настоящий поступок, делаемый без искренних объяснений, мог показаться мне весьма двусмысленным, а сам Гоголь — человеком фальшивым. Последнего мы не думали, но, конечно, с неприятным изумлением и некоторою холодностью, в сравнении с прежним, смотрели на отъезжающего Гоголя».

² Немає потреби занурюватися у стосунки Гоголя й Погодіна, втім познайомлю читача з розповіддю очевидця — Сергія Аксакова:

«В это время, то есть в конце 1841 и в начале 1842 года, начали возникать неудовольствия между Гоголем и Погодиным. Гоголь молчал, но казался расстроенным, и Погодин начал сильно жаловаться на Гоголя: на его капризность, скрытность, неискренность, даже ложь, холодность и невнимание к хозяевам, то есть к нему, к его жене, к матери и к теще, которые будто бы ничем не могли угодить. Я должен признаться, к сожалению, что жалобы и обвинения Погодина казались так правдоподобными, что сильно смущали мое семейство и отчасти меня самого, а также и Шевырева... Я тогда еще не вполне понимал Погодина и потому не

Втім, далеко від Москви неприязнь пом'якшувалася. У записній книжці Миколи Гоголя за 1846-1850 рр. зустрічаємо помітку: «Чи имена вспомнить у Гроба Святого». У невеликому переліку прізвищ відразу після Шевирьова записано: «Михаила Петровича Погодина».

Тож, приїхавши до Москви 13 жовтня 1848 року, Гоголь звично поселився у Погодіна. Маючи намір назавжди залишитися в місті. Власне, так і сталося. Микола Васильович ще багато разів виїжджав із Москви: ненадовго до Калуги й Абрамцевого, на тривалий час до Одеси й Василівки. Проте кожного разу повертався додому — в місто, де свого дому не мав. Як і раніше, відрадом для Гоголя були зустрічі з Щепкіним, який навмисне приходив до Погодіна. Та навіть у щирому земляцькому спілкуванні з артистом траплялися характерні для Миколи Васильовича чудності. Скажімо, зі слів Щепкіна історик літератури Олексій Галахов записав таку дивну історію: «Гоголь жил у Погодина, занимаясь, как он говорил, вторым томом „Мертвых душ“. Щепкин почти ежедневно отправлялся на беседу с ним. „Раз, — говорит он, — прихожу к нему и вижу, что он сидит за письменным столом такой веселый. — „Как ваше здравие? Заметно, что вы в хорошем расположении духа“. — „Ты угадал; поздравь меня: кончил работу“. Щепкин от удовольствия чуть не пустился в пляс и на все лады начал поздравлять автора. Прощаясь, Гоголь спрашивает Щепкина: „Ты где сегодня обедаешь?“ — „У Аксаковых“. — „Прекрасно, и я там же“. Когда они сошлись в доме Аксакова, Щепкин, перед обедом, обращаясь к присутствовавшим, говорит: „Поздравьте Николая Васильевича. Он кончил вторую часть „Мертвых душ““. Гоголь вдруг вскакивает: „Что за вздор! От кого ты это слышал?“ Щепкин пришел в изумление. — „Да от вас самих; сегодня утром вы мне сказали“. — „Что ты, любезный, перекрестись; ты, верно, белены объелся или видел во сне“»¹.

догадувався, що главнішою причиною его неудовольствия было то, что Гоголь ничего не давал ему в журнал, чего он постоянно и грубо требовал... После объяснилось, что Погодин пилил, мучил Гоголя не только словами, но даже записками, требуя статей себе в журнал и укоряя его в неблагодарности, которые посылал ежедневно к нему снизу наверх (Гоголь жив у верхній частині будинку Погодіна. — *В. М.*). Такая жизнь сделалась мученьем для Гоголя и была единственною причиною скорого его отъезда за границу. Теперь для меня ясно, что грубая, черствая, топорная натура Погодина, лишенная от природы или от воспитания всех нерв, передающих чувства деликатности, разборчивости, нежности, не могла иначе поступать с натурою Гоголя, самою поэтическою, восприимчивою и по преимуществу нежною. Погодин сделал много добра Гоголю, хлопотал за него горячо всегда и везде, передавал ему много денег (не имея почти никакого состояния и имея на руках большое семейство), содержал его с сестрами и с матерью у себя в доме и по всему этому считал, что он имеет полное право распоряжаться в свою пользу талантом Гоголя и заставлять его писать в издаваемый им журнал».

¹ Відомо, що ще в серпні 1849 року Гоголь сказав Івану Кирєєвському, що другий том «Мертвих душ» уже завершено, але на обробку його потрібен ще цілий рік. Очевидно, в цій двоїстості ховалися перепади Гоголевого настрою щодо завершення «Мертвих душ».

Стосунки Гоголя з Погодіним залишалися напруженими. 2 листопада Погодін записав у щоденнику: «Гоголь по два дня не показується: хоть бы спросил: чем ты кормишь двадцать пять человек?» Наприкінці 1848 року Гоголь переїхав до графа Олександра Толстого, якого називав «закадычным приятелем», на Нікитський бульвар у дім Талізіна, де й мешкав до самої смерті. В одному з листів до Олександра Іванова Гоголь повідомляв: «Адресуйте ко мне в Москву, или на имя Шевырева в университет, или на квартиру мою в доме Талызина на Никитском бульваре». Хай там як, але Москва Гоголю подобалася. Тому ж Іванову писав: «Пора вам в Москву. Здесь так много открывается древностей и преимущественно по вашей части, что вы не обсмотрите и в целые годы». У квітні 1849 року зваблював і Василя Жуковського: «Я всю зиму прожил в Москве. Лето полагаю проведу также если не в самой Москве, то по крайней мере в окружности ее. Мне все кажется, что хорошо бы тебе завести подмосковную. В деревне подле Москвы можно жить еще лучше, нежели в Москве, и еще уединеннее, чем где либо... Мой адрес: Москва. На Никитском бульваре в доме Талызина».

Кам'яну церкву Савви Освяченого було зведено на місці дерев'яної у 1592 р. на території Саввинського монастиря, перша письмова згадка про який датується 1454 р. Якраз тоді боярин Петро Добринський склав духовний заповіт, згідно з яким заповідав «своему господину **Ионе митрополиту Киевскому и всея Руси монастырь святого Савы, на Москве, на посаде, и со всем тем, что к тому монастырю из старины потягло, и земель, и лугов, и Собакинская пустошь... А то есмь дал... на поминоков своих прародителей и родителей, и по своей души, и по всему своему роду**» (Виділено мною. — В. М.). Отже, монастир було споконвічно зорієнтовано на Київську митрополію. Він вважався спочатку митрополічним, а з 1589 р. — патріаршим. Важливим моментом в історії монастиря став 1654 р., коли у ньому **поселилися монахині-киянки**, і монастир став не чоловічим, а жіночим: «**Ново-Саввинский Киевский, что под Девичьим полем**». У 1678 р. його було приписано до Новодівочого монастиря. Наприкінці XVII століття Ново-Саввинський монастир перестав існувати, а гроші на утримання з того часу одержувала приходська церква Савви Освяченого. Вона проіснувала з переробками майже три з половиною століття.

Після знесення церкви на її місці у 30-х рр. XIX століття було зведено триповерхову будівлю Московського економіко-статистичного інституту (Великий Саввинський провулок, 14). Як розповідають старожили, будинок тричі горів, і є легенда, що це сталося «на покарання» за знищення храму.

Данилов монастир (Данилівський вал, 22)

«Гірким словом моїм посміюся»

1 травня 1854 року в листі з Новопетровського укріплення Тарас Шевченко попросив Осипа Бодяньського: «Як матимеш гулящий час, то піди в Симонов монастир¹ і помолися Богу на могилі Гоголя за його праведную душу». Насправді Гоголя було поховано в Даниловому монастирі, заснованому наприкінці XIII століття московським князем Данилом Олександровичем. Це був перший монастир, заснований у Москві. З часом він прийшов у запустіння: «Данилов монастырь пребывал в запустении до 1560 г., когда был возобновлён Иоанном Грозным»². У 1872 р. монастир святкував своє 600-річчя. У другій половині XIX століття став місцем поховання багатьох письменників, художників і вчених, прах яких пізніше було перенесено на інші кладовища.

Через півстоліття після смерті Гоголя на його могилі у Даниловому монастирі пройшла заупокійна літургія, яку провів старший вікарій московської митрополії, преосвященний Парфеній. В інформації про цю подію читаємо: «Кстати, отметим, что преосвященный Парфений — уроженец г. Гадяча Полтавской губ., и богослужение совершал по Н. В. Гоголю, как его земляк³; в качестве земляков же принимали участие в богослужении уроженцы Полтавской губернии священник В. Г. Субботин и иеромонах Авель»⁴ (Виділено мною. — В. М.). Єпископ Парфеній, зокрема, сказав на могилі Гоголя:

¹ Чоловічий монастир у південно-східній частині міста на лівому березі Москви-ріки. У Симоновому монастирі у 1859 р. було поховано Шевченкового знайомого Сергія Аксакова.

² Денисов Л. И. Православные монастыри Российской империи. — М., 1908. С. 407–411.

³ За часів Гоголя його малоросійське, українське походження наголошувалося в імперському контексті: «...он из Малороссии... Но Малороссия — живая часть России... Разумеется только пишучи по-русски (то есть по-великорусски), может явиться поэт из Малороссии; только русским может и должен явиться он...» (Костянтин Аксаков). Таким — російським письменником — і явлений світові український геній Микола Гоголь. Це стало зовсім ясно вже до 100-річчя з дня його народження, коли з усіх кінців Росії і світу були надіслані до Москви привітання «Товариству аматорів російської словесності», яке їх організувало. У них Гоголь розглядався виключно як російський письменник. І лише один лист лапідарно й блискуче виражав його генну та творчу належність до України й української культури. Він надійшов від Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові, очолюваного Михайлом Грушевським:

«Наукове товариство імені Шевченка у Львові шле свій привіт на святкування пам'яті Великого Сина України, якого творчість стояла в тісній зв'язку з історичними традиціями української суспільності і глибоко вплинула на розвій української національної свідомості.

Українська суспільність має в живій пам'яті міцні і нерозривні зв'язки, які лучили геніального письменника з його рідним народом і які він живо відчував, його глибоку любов до поетичної спадщини старої України і сотворені ним блискучі образи українського життя тогочасного минулого. Слава Великому Письменнику!»

⁴ Николай Васильевич Гоголь. Материалы, собранные А. А. Бахрушиным. 1893–1912. В трёх томах. Том первый. — М.-С.Пб; ООО «Вита Нова», 2009. С. 577.

«Крестьяне, жившие на родине Николая Васильевича и любившие его, после его кончины не хотели верить, что умер добрый благодетель их и составили сказание о том, что похоронен в гроб другой, а Гоголь уехал в Иерусалим молиться за них.

В вашем сказании была и правда, добрые земляки Николая Васильевича! Хотя прах его во гробе, но духом бессмертен он и долго будет жить в своих творениях и в благодарной памяти России о лучшем ее сыне»¹.

Нагадаю, що віко Гоголевої домовини закрив його щирий друг і земляк Щепкін, саме його ми бачимо й на першому зображенні могили письменника в Даниловому монастирі, що належить художникові М. Голованову (1852). Про ці два духовні знаки нам, українцям, треба пам'ятати.

Тарас Шевченко, звичайно, дізнався про смерть Гоголя значно пізніше. Майже водночас із Шевченком згадував про Гоголя його друг Максимович. Написавши у квітні 1854 року свою автобіографію для Біографічного словника професорів і викладачів Московського університету, Михайло Олександрович раптом дописав до неї невеликий «Помянник», на третину присвячений Гоголеві: «...вижу во сне Гоголя, будто пришел ко мне и говорит: послушай какую спою тебе песню! И, ставши среди комнаты, начинает выпевать сквозь зубы, с своими жестами, такие глубокие и сильные звуки, и все crescendo, что я и пробудился от них с слезами на глазах... А через несколько дней опять вижу Гоголя, в Москве, и с ним все мы за круглым столом в веселой пирушке; и хлопчет он над вазой, готовя напиток, как бывало готовил именинную жженку... Странно: о кончине Гоголя пришла мне весть от сестры моей из Золотоноши, в день его рождения, и в тот день, как хоронила его Москва, здесь хоронил я мою любимую украинку, мать моей нынешней жены!...» Тожі ж — у квітні 1854-го — Максимович із докором писав Григорію Данилевському: «Не странно ли, что я так охотно послал две дюжины писем ко мне моего возлюбленного Гоголя, для его биографии, предпринятой в „Современнике“, — и знаю, что она уже напечатана давно, и не вижу ее доселе. Хоть бы из дефектного экземпляра вырвали те листки, где биография, и прислали мне!»

У той час, коли Щепкін відвідував Данилов монастир, Максимович тужив за Гоголем, а Бодянський виконував прохання Шевченка, над могилою письменника піднімався невисокий дерновий горбок, увінчаний хрестом (очевидно, дерев'яним). У 1880-х рр. біля узголів'я з'явилася брила дикого каменю, прислана Іваном Аксаковим із Криму (за іншими даними її привезли з Уралу); вона служила «голгофою» високому мідному хресту. На строгому масивному надгробку з чорного полірованого граніту було викарбовано тексти із Старого завіт². Огорожа на могилі з'явилася аж у 1909 р.

¹ Николай Васильевич Гоголь. Материалы, собранные А. А. Бахрушиным. 1893–1912. В трёх томах. Том второй. — М.-С.Пб; ООО «Вита Нова», 2009. С. 560.

² «Горьким словом моим посмеюся» (цей текст знаходився на передньому боці надгробку, тому саме він нині згадується найчастіше); «Истинным же уста исполнит смеха, устне же их исповедания»; «Муж разумивый престол чувствуя»; «Правда возвышает язык».

Готуючи до друку книгу «Українська душа Москви», що вийшла у 2010 р., я писав:

«У 1931 р. прах Гоголя було перепоховано на Новодівочому кладовищі. Гоголезнавець Ігорь Золотуський говорить, що при цьому труну пограбували. З того часу могила Гоголя увінчується офіційним бюстом від неіснуючого нині Радянського уряду на відміну від хреста, який стояв над прахом письменника в Даниловому монастирі. Хочеться вірити, що цю прикрість колись буде виправлено. Наші предки, хоронячи Гоголя, свято виконали його заповіт: „Завещаю не ставить надо мною никакого памятника и не помышлять о таком пустяке, христианина недостойном“. Виконаймо цей заповіт і ми».

Цей абзац я не встиг навіть вилучити з верстки, бо до 200-річчя Гоголя на його могилі було таки поставлено хрест із «голгофою» та відтворено первісний надгробок.

Данилов монастир було закрито найостаннішим у Москві — у 1930 р. У травні 1983 року радянська влада передала його Патріархії для влаштування офіційної резиденції. У даний час Данилов монастир відреставровано, його будівлі й територія постійно впорядковуються й поповнюються святинями¹.

Церква Великого (Старого) Вознесіння

(вул. Велика Нікітська, 36)

Церква Вознесіння Господнього (Малого Вознесіння)

(вул. Велика Нікітська, 18)

«У приході церкви Старого Вознесіння»

Тарас Шевченко неодноразово бачив церкву, названу на честь Вознесіння Господнього, у 1844 р. і 1845 р., коли бував у Осипа Бодяньського, який жив «в Арбатській дільниці, в приході церкви Старого (Великого) Вознесіння» («Адресный календарь жителей Москвы на 1846 год»). Взагалі Бо-

¹ Цікавий штрих. Після революції 1917 року 18 дзвонів Данилового монастиря, які в СРСР збиралися переплавити, були викуплені й потрапили до американського Гарварда, що їх і врятувало. До Росії дзвони повернулися через вісім десятиліть, уперше їх унікальний відновлений дзвін пролунав над Москвою 17 березня 2009 року, в день Святого Данила Московського, за два тижні до 200-річчя з дня народження Гоголя.

дяньський провів значну частину свого життя в арбатському куточку неподалік від церкви Великого Вознесіння. У 40-х рр. він винаймав квартиру у будинку Олени Діц у Столовому провулку, згодом у будинку Кузнєцова на Малій Никітській вулиці та, нарешті, у будинку Мещеринової на Великій Никітській вулиці. У цьому будинку Бодяньський і помер 6 вересня 1877 року. Його учень і земляк Олександр Кочубинський писав, що це сталося «в скромном, но многим памятном флигеле, в глубине двора Мещериновой у Никитских ворот, в Москве». На останній, сотій, книжці «Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских», що вийшла у 1877 році незадовго до смерті вченого, зазначено цю адресу: «Секретарь Осип Максимович Бодянский, у Никитских ворот, в доме Мещериновой».

Цей будинок знаходився саме навпроти церкви Великого Вознесіння, що, до речі, зафіксував Гоголь у записній книжці за 1845-1846 рр.: «На Никитской дом Мещеринова против церкви». І ще точніше: «У Никитских ворот в доме Мещерина против Вознесенья Большого».

Після смерті Бодяньського тут доживала вік і його вдова Марфа Микитівна. Книгопродавець Афанасій Астапов, який купив у неї бібліотеку славіста, згадував: «Поехали на Малую Никитскую против церкви Большого Вознесения, д. Мещерина во дворе». Тут допущено дві неточності (в назві вулиці й у прізвищі домовласника), проте немає сумніву, про який будинок ідеться. Ми вже говорили, що Бодяньському подобався цей арбатський куточок біля церкви Великого Вознесіння. Але будинок Мещеринової був особливим, адже Бодяньський жив у ньому двічі. Принаймні, Григорій Данилевський, який зустрічався з Осипом Максимовичем восени 1851 року, свідчив: «Бодянский тогда жил у Старого Вознесения на Арбате, на углу Мерзляковского переулка, в доме ныне Е. С. Мещерской, № 243... Теперь этот дом, № 314, принадлежит Н. А. Шереметевой. Он не перестроен, имеет, как и тогда, 16 окон во двор и 5 на улицу, в два этажа, с каменным балконом, на колоннах, во двор¹».

Все це — поруч із церквою Старого Вознесіння. Назва виникла, щоб відрізнити цю церкву від старовинного Вознесенського храму XVII століття, який знаходився на Великій Никітській («Малого Вознесіння»). Обидві церкви знаходилися й знаходяться на одній вулиці — Великій Никітській, але належали до різних діляниць міста. В «Алфавитном указателе к плану Арбатской части» читаємо: «Вознесения Господня, именуемая Большой на Большой и Малой Никитских ул.». Це було Земляне місто. Церква Малого Вознесіння знаходилася у Білому місті, у Тверській ділянці: «Вознесения Господня, именуемая Малым, на Большой Никитской ул.».

¹ Данилевський писав це у 1886 р. Згаданий будинок, у якому Бодяньський жив з 1849 р., не зберігся, на його місці — будинок № 31.

Церква Великого Вознесіння виходила й тепер виходить на Велику й Малу Никітські вулиці. Первісна дерев'яна церква на цьому місці відома з 1619 р. Кам'яну церкву зведено царицею Наталією Нарішкіною біля свого палацу в 1685 р. У 1830 рр. почали будувати нинішню ампірну церкву.

18 лютого 1831 року в одному з західних вівтарів вінчався з Наталією Гончаровою поет Олександр Пушкін: «По настоянию причта церкви Вознесения, в приходе которой находился дом невесты, венчание происходило 18 февраля в притворе нового храма, так как средняя часть его еще не была достроена».

Былое нельзя воротить... Выхожу я на улицу
И вдруг замечаю: у самых Никитских ворот
Извозчик стоит... Александр Сергеевич прогуливается...
Ах, что-нибудь нынче, наверное, произойдет!

Сталося! Пушкін одружився і був щасливий: «Я женат — и счастлив; одно желание мое, чтоб ничего в жизни моей не изменилось — лучшего не дождусь. Это состояние для меня так ново, что, кажется, я переродился». Слова ці взято з листа до Петра Плетньова, написаного через тиждень після вінчання, і цей пушкінський лист, мабуть, був найщасливішим у поетовому житті. «Ах, душа моя, какую женку я себе завел!» Після весілля Пушкін з Наталі прожив на Арбаті ще майже три місяці — до 15 травня. «Светлое существование», — так Олександр Сергійович назвав перший період свого подружнього життя. І пов'язане це світле існування саме з Арбатом...

Цікаво, що у 1999 р. — напередодні 200-річного ювілею з дня народження Пушкіна — московська мерія організувала в церкві Великого Вознесіння вінчання семи молодих пар, які, вишикувавшись перед вівтарем, терпляче переносили тодішню духоту від спеки, метушню своєї й чужої рідні та ще штовханину зівак. Злі язики говорили, що в такій атмосфері Наталія Гончарова напевне втекла б з-під вінця. Затим молодих відвезли в каретах до... теперішнього Музею-квартири Пушкіна, де вони розписувалися в присутності представників московських властей. Насамкінець напроти музею на згадку про весілля було закладено пам'ятні плитки, які Булат Окуджава влучно назвав якимось «туалетними». Цікаво, що робити з ними, якщо щасливі пари з часом розійдуться? Взагалі в усьому цьому відчувалося щось претензійно вульгарне. Втім, цілком у дусі сучасного Старого Арбату...

До 200-річчя з дня народження поета з'явилася ще одна скульптурна пара Пушкіна і Гончарової в контексті фонтану — неподалік від церкви, де вони вінчалися. В одному з путівників по Москві говориться: «Перед церквою — рідкісної потворності фонтан «Пушкін і Наталі», проте його полюбили москвичі».

Взагалі Пушкіну, мені здається, з пам'ятниками на Арбаті не поталанило. У 1993 р., до 500-річчя Старого Арбату статуя поета (скульптор

Юрій Дінес) була встановлена у скверіку Старопісковської площі біля церкви Спаса Преображення на Пісках. Місце було вибрано не випадково, бо саме тут на початку 70-х рр. XIX століття було створено «Громадський Пушкінський сад». Здається, що гучна й офіційна назва в затишній і теплій місцевості, позбавленої помпезності, не прижилася. Проте дух Пушкіна тут незмінно присутній, правда, пам'ятник йому, на мою думку, статичний, малоцікавий. Втім, зведено його було на кошти професора Віденського університету Герхардта Ягшіда, а подарунок, як відомо, не хають, а хвалять...

У церкві часто бував Олександр Суворов, який жив поруч. У москвознавця Михайла Пиляєва читаємо: «Он тут... в церкви Вознесения служивал то молебны, то панахиды. Московские старожилы, жившие в пятидесятых годах (XIX століття. — В. М.), еще помнили, как Александр Васильевич сам, сделав три земные поклона перед каждою местною иконою, ставил свечку, как он служивал молебны, стоя на коленях, и как он благоговейно подходил под благословение священника».

Церква Великого Вознесіння є однією із кращих пам'яток тодішньої церковної архітектури, вона уособлює перехід від класичних форм до витонченого ампіру. У серйозній книзі «Москва златоглавая» (2008) зустрів твердження про те, що «у 1863 р. у „Великому Вознесінні“ відспівували прославленого театрального діяча М. С. Щепкіна». Це — помилка, повторена й у новітній енциклопедичній книзі «Храмы Москвы» (2010). Насправді панахида над Щепкіним відбулася у храмі Філіппа Митрополита. Церква Великого Вознесіння оновлялася у 1901 р. У 1920 р. на вінчанні своєї доньки у храмі співав Федор Шаляпін. Відомо, що за два дні до смерті — 5 квітня 1925 р. — у церкві провів свою останню службу патріарх Тихон. Тут ще встигли відспівати у 1928-му Марію Єрмолову, але вже у 1931 р. церкву закрито. 23 вересня 1990 р. відбувся перший за роки радянської влади хресний хід до храму Великого Вознесіння з Успенського собору Кремля. Його очолив Патріарх Алексій II. З цього дня відновилося богослужіння. Церква Малого Вознесіння відома дерев'яною з 1548 р. Є свідчення, що побудована у камені у 1584 р. царем Федором Івановичем на честь свого коронування. Двоярусна шатрова дзвіниця Малого Вознесіння, зведена у XVI столітті, є найбільш ранньою у Москві¹. Перебудовувалася у 1680-х рр. і у 1739 р. Із старого Синодального довідника дізнаємося, що на початку XIX століття «у зв'язку з будівництвом нової великої будівлі церкви Вознесіння біля Нікітських воріт, храм став називатися Малим Вознесінням». За радянських часів діяв аж до 1937 р. Повернуто віруючим у 1992 р. В останні роки дзвоном храму Малого Вознесіння відкривається Міжнародний конкурс імені П. І. Чайковського.

¹ Москва златоглавая. — М.: АСТ: Астрель, 2008. С. 87.

Церква Тетяни Мучениці при Московському університеті

(вул. Велика Нікітська, 1)

«Присягу вчинив професор Московського університету Осип Бодянський»

У XIX столітті ця церква входила до Тверської дільниці Москви: **«Татьяны Великомученицы, что при Университете на Моховой»**. Вперше освячена 5 квітня 1791 року на честь затвердження університетського статуту у квітні 1755 року. Церква згоріла у 1812 р., а нову побудовано у 1833–1836 рр. архітектором Є. Тюріним, освячена 12 вересня 1837 року митрополитом Московським Філаретом. У 1918 р. церкву закрили й перетворили в читальний зал університету, а у 1958 р. тут було відкрито Студентський театр. 25 січня 1991 року патріарх Алексій уперше відслужив у церкві молебен, віруючим передано її у 1995 р.

24 лютого 1852 року в церкві відправили похорон за Миколою Гоголем. Очевидець писав: «24 февраля 1852 г. в университетской церкви отпевали Н. В. Гоголя как почетного профессора Московского университета. Из церкви профессора университета вынесли гроб на руках. Студенты и другие лица несли гроб на руках до Даниловского монастыря. За ним шло неслетное число лиц всех сословий, которым не видно было конца». Пізніше у церкві Тетяни Мучениці відправляли похорон за професорами Московського університету Тимофієм Грановським, Сергієм Соловйовим, Василем Ключевським. У ній хрестили Марину Цветаєву.

Менше відомо, що церква пов'язана з іменем Шевченкового приятеля Осипа Бодянського. На відміну від свого геніального друга той був абсолютно законослухняним університетським професором, який у той час, коли Шевченко томився у Новопетровському укріпленні, а Герцен у Лондоні почав видавати альманах «Полярная звезда», одержав від царя орден Святої Анни 2-го ступеня та інші знаки монаршої милості. В архівному «Формулярном списке о службе исполняющего должность ординарного профессора Императорского Московского университета Осипа Максимовича Бодянского» збереглося офіційне «Клятвенное обещание», підписане ним в університетській церкві Тетяни Мучениці. З цим документом вельми цікаво познайомитися:

«Я, нижеименованный, обещаюсь и клянусь Всемогущим Богом, пред Святым Его Евангелием, в том, что хочу и должен ЕГО ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЕЛИЧЕСТВУ, своему истинному и природному ВСЕМИЛОСТИВЕЙШЕМУ ВЕЛИКОМУ ГОСУДАРЮ ИМПЕРАТОРУ НИКОЛАЮ

ПАВЛОВИЧУ, САМОДЕРЖЦЮ ВСЕРОССИЙСКОМУ и ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА Всероссийского Престола Наследнику, ЕГО ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЫСОЧЕСТВУ, ЦЕСАРЕВИЧУ, ВЕЛИКОМУ КНЯЗЮ АЛЕКСАНДРУ НИКОЛАЕВИЧУ верно и нелицемерно служить, и во всём повиноваться, не щадя живота своего, до последней капли крови и все в высокому ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА Самодержавству, сил и власти принадлежавшие права и преимущества, узаконенные и впредь узаконяемые, по крайнему разумению, сил и важности предостерегать и оборонять, и при том по крайней мере стараться сноспешествовать всё, что в ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА верной службе и пользе Государственной во всяких случаях касаться может. О ущербе же ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА интереса, вред и убытки, как скоро о том уведая, не токмо благовременно объявлять, но и всякими мерами отвращать и не допускать тщаться и всякую вверенную тайность крепко хранить буду, и поверенный и положенный на меня Чин... надлежащим образом по совести своей исправлять, и для своей корысти, свойства, дружбы и вражды, противно должности своей и присяги, не поступать, и, таким образом себя вести и поступать, как верному ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА подданому бласпристойно есть и надлежит; и как и пред Богом и судом ЕГО страшным, в том всегда ответ дать могу, как суще мне Господь Бог душевно и телесно да поможет. В заключение же сей моей клятвы целую слова и Крест Спасителя моего. Аминь».

Погодьмося, читачу, документ серйозний. Клятвена обіцянка за своїм змістом не змінювалася з XVIII століття (вставлялося тільки ім'я нового імператора), і покоління чиновників давали її усно з одночасним підписуванням друкованого тексту. Відбувалося це не де-небудь, а в храмі, з цілуванням хреста, при свідках. До присяги приводив священнослужитель, який потім скріплював її текст храмовою печаткою. У Центральному історичному архіві Москви зберігається клятвена обіцянка, підписана Бодянським у 1846 році, коли йому присвоїли чин надвірного радника. На ній від руки записано: «По сему клятвенному обещанию присягу учинил экстраординарный профессор Московского университета надворный советник Осип Максимович сын Бодянских 2-го декабря 1846 г. К присяге привёл протоиерей Пётр Терновский. Свидетелем был ректор А. Альфонский»¹.

Сама присяга повністю відповідала тодішній національній ідеї «православ'я, самодержавства і народності». Православний, віруючий, законослухняний царевий підданий і патріот Росії Осип Максимович Бодянський усе життя був вірний клятвеній обіцянці. Тож не станемо шукати в ньому того, що суперечило самій його людській і громадянській сутності. Адже цього не робив і Шевченко. У щоденнику Бодянського є запис від

¹ Центральный исторический архив Москви, ф. 418, оп. 15, спр. 50, арк. 11, 13.

20 лютого 1856 року про прийняття присяги новому імператору Олександрові II: «В два часа пополудни (воскресенье) получено приглашение из университета явиться в университетскую церковь в половине 4-го, в мундирах. Пришедши, совершенно было молебствие с многолетием новому Государю, Александру Николаевичу II, вместе с наследником его Государем Цесаревичем и великим князем Николаем Александровичем, в 10 минут 5-го, а затем тотчас присяга и подписи»¹ (Виділено мною. — В. М.).

Пам'ятаймо, що Бодянський не був ідейним борцем проти царя та самодержавства, навіть у щоденнику він жодного разу не сказав критичного слова про Миколу I та його майже тридцятирічне правління. Тоді як, скажімо, його сучасник Борис Чичерін писав: «В Николае I воплотилось старое русское самодержавие во всей чистоте и во всей своей неприглядной крайности... Он был деспот и по натуре, и по привычке, деспот в полном смысле слова. Он не терпел никакой независимости и ненавидел всякое превосходство».

Добре відомо, що після смерті Миколи I в лютому 1855 року в атмосфері Росії були розлиті сподівання на кращі часи. Той же Чичерін згадував з цього приводу: «Вдруг пришла из Петербурга громовая весть: император Николай скончался!.. Впечатление было потрясающее. Казалось, что рухнул колосс, который всё давил и никому не давал вздохнуть... Почувствовалось внезапное облегчение, как будто гора свалилась с плеч, и дышать стало свободнее».

Щостосується Бодянського, то він сприйняв смерть царя по-християнськи і злорадності собі не дозволив.

¹ Бодянський зафіксував у щоденнику 20 і 21 лютого прикру історію, що сталася в день присяги зі дзвоном Івана Великого і сколошкала всю Москву: «... в Кремле, на Ивановской колокольне, во время звону по случаю присяги и потом к вечерне, вылетел Царь-колокол в окно со всего размаху и убил множество народа. Что за несчастье в такую пору! Дай Бог, чтобы без всякого предзнаменования!.. Колокол, упавший с Ивана Великого, называется Реут, в 2500 пудов. Несчастье случилось тотчас после присяги, в то самое время, когда митрополит сел в карету и ему захлопнули дверцу». 24 лютого він знову звертається до цієї події: «Бывши в Соборной Успенской палате, ходил смотреть из Гостунской церкви (идеться про церкву Миколи Чудотворця Гостунського на Іванівській площі в Кремлі. — В. М.) на упавший колокол. Он пробил три потолка каменных и два деревянных. Колокол этот — воскресный, Реут, в 2400 пудов; упал в то время, когда уже кончилась присяга дворянства, а началась пониже, часов в 5...»

Про що неприємну для всіх москвичів подію записала в щоденнику і знайома Бодянського Віра Аксакова: «Падение колокола в Москве произвело сильное смущение в народе... В самое время присяги новому государю упал колокол в 2000 пуд с Ивана Великого, продавил три этажа и остановился на земле... Как должно смутить это известие нового государя и всех в Петербурге!» Не виключено, що хто-небудь, скажімо, той же Бодянський або Щепкін розповів Шевченкові про цей епізод.

Сучасні джерела свідчать, що дзвін важив 1200 пудів, але Бодянський правильно зафіксував його назву — Реут (у просторіччі — Ревун). Його відлив у 1622 році майстер Андрій Чохов, який створив і Цар-пушку. Падіння дзвону визнали поганою прикметою.

Коли на початку вересня 1855 року новий імператор Олександр II з сім'єю приїхав до Москви, Бодянський не пішов 3 вересня на церемонію представлення йому всіх московських властей з абсолютно буденної причини: «...я, не успев сшить себе нового мундира (казакина) и не желая платить портному втридорога за работу на скорую руку, не пошёл, удовольствовавшись тем, что видел Его и Государыню¹ со всеми прибывшими на выход 2-го, из дворца в собор» (йшлося про традиційне відвідання царем Успенського собору, Кремлівського палацу тощо). Але й тут знавець кремлівських пам'яток Осип Максимович зробив по-своєму: «...сперва пошёл было в народ, но, по причине страшной давки, отправился на колокольню... где у окна все было прекрасно видно, словно на ладони».

У щоденнику Бодянського зустрічаємо записи, що відображають його помірно-ліберальні погляди у зв'язку з деякими надіями на нового царя. Передусім, це підтримка відомої промови Олександра II 30 березня 1856 року, зверненої до предводителів дворянства Московської губернії, про потребу відміни кріпосного права: «Дай-то, Боже чтобы хоть на этот раз и в добрый час!». У січні 1858 року в листі до брата Федора професор виразно висловив своє задоволення у зв'язку з назріваючим у близькому майбутньому скасуванням кріпацтва. 15 серпня 1857 року, розмірковуючи з приводу виходу в світ книги історика, барона Модеста Корфа «Восшествие на престол Николая II», Бодянський захоплювався тим, що в ній цензура нічого не викреслювала стосовно царської сім'ї, очевидно, що така публікація стала можливою лише з дозволу нового імператора: «В добрый час с таким началом гласности! По мне, это ведёт к чему-нибудь особенному». Бодянський акцентував увагу на вміщеному в книзі Корфа листі імператора Олександра I (у бутність його наступником престолу) до державного канцлера В. П. Кочубея від 10 травня 1796 року, в якому йшлося про неможливість одній людині управляти державою:

«Не хочет ли Александр II ввести у нас областное общественное управление? Давай Бог! По мне, ничего лучше нельзя этого средства для искоренения тех зол, которые и теперь, как за 60 лет, царят у нас, особливо, если к тому гласность во всём, что может и должно быть гласно...»².

Ну як? Московський українець Осип Бодянський, як ідейний провісник горбачовської гласності?

Після розповіді про щирі присягу цареві хочу нагадати абсолютно протилежні вчинки Бодянського, а саме: в роки поетового заслання московський професор Осип Бодянський переписав з якогось джерела початок

¹ Бодянський розчулено записував у щоденнику розповіді про часті відвідини жіночого Воскресенського монастиря в Петербурзі «царствующей Государыней, которая преусердно молится, особливо на всенощной. Когда поют „Слава о вышних Богу“ и пр., она падает на колена и не встаёт до самого окончания».

² Бодянський О. М. Дневник. 1852–1857. С. 157–160, 168–169, 203, 251–253.

невиданої тоді ще Шевченкової містерії «Великий льох» (рядки 1 — 174), тобто розділ «Три душі». Згадаймо, які саме рядки переписував потай за-
конослухняний і вкрай обережний Осип Максимович. Три пташки — три
людські душі розповідали про те, за що їх «в Рай не пускають».

Перша:

...Дивлюсь — гетьман з старшиною.
Я води набрала
Та вповні шлях і перейшла;
А того й не знала,
Що він їхав в Переяслав
Москві присягати!

Друга душа:

А мене, мої сестрички,
За те не впустили,
Що цареві московському
Коня напоїла
В Батурині, як він їхав
В Москву із Полтави.
Я була ще недолітком,

Як Батурин славний
Москва вночі запалила,
Чечеля убила,
І малого, і старого
В Сейму потопила...

Третя душа каралася за те, що маленькою всміхнулася Катерині II:

Чи я знала, ще сповита,
Що тая цариця —
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця!..

Професор університету, який присягнув цареві й служив йому, затаму-
вавши подих, переписував антицаристські, осердні поетичні рядки велико-
го українця Тараса Шевченка про митарство душ, покараних Богом за ми-
мовільні, несвідомі, але страшні гріхи перед Україною. Три болісні душі,
які уособлювали в Шевченковій містерії високу національну свідомість і
духовність трьох зламних періодів української історії — за Богдана Хмель-
ницького, Івана Мазепи та царювання Катерини II — злилися з професор-
ською душею й назавжди поселилися в ній. Уже чую пуританські голоси
тих, які мені рішуче заперечують, упевнено звинувачуючи Бодянського в
тому, що насправді він і не збирався нести хрест, який узяв на свої плечі
наш національний геній. Але у кожного — свій хрест. І не судить, то й не
судимі будете.

На моє переконання, ніким досі не акцентоване переписування рядків із Шевченкового «Великого льоху», було тихим і високим духовним подвигом підданого Російської імперії, українця Осипа Бодянського, бо наодинці з Тарасом Шевченком він грішною душею своєю все-таки приєднався до поетової незламної віри в те, що

Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

Пам'ятатимемо, що рукою Бодянського були також переписані невидані в ті часи поема «Кавказ», послання «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...», вірші «Гоголю», «Холодний яр», «Як умру, то поховайте...» та інші поетові твори.

Церква Успіння Божої Матері на Успенському вражку

(Газетний провулок, 15)

«Відбулося вінчання моє в церкві Успіння на Вражку»

Тарас Шевченко бачив цю церкву, коли 18 березня 1858 року відвідав Осипа Бодянського вдома. Саме у зв'язку з цим поетовим візитом, розшукав я адресу Бодянського — спочатку у щоденнику професора від 12 червня 1853 року: «В доме Игнатьева, в Старом Газетном переулке близ Никитского монастыря¹, № 6, в здании прямо против ворот и колодца...» Проте, чи жив він там і пізніше? Скажімо, в «Книге адресов жителей Москвы» за 1855 р. читаємо: «Бодянский Иосиф Макс., Ст. Сов., (Испр. долж.)², Твер. ч., в Газетн. пер., д. Игнатьева». Отже: Бодянський Йосип Максимович, статський радник, (обіймає посаду), Тверська дільниця, в Газетному провулку, будинок Ігнат'єва. В «Книге адресов жителей Москвы» за 1858 рік, коли Шевченко відвідав Бодянського, ця адреса підтверджується. На той час будинок належав статській радниці Софії Ігнат'євій³.

¹ Нікітський монастир, який і дав назву Великій Нікітській вулиці, було знесено у 1933 р. (знаходився на місці нинішнього № 7). У ньому бував Олександр Пушкін.

² «Исправлять должность» — обіймати посаду.

³ Відомий москвознавець Віктор Сорокін, описуючи помітні й важливі в історичному контексті будинки у Газетному провулку, на жаль, не згадував про довголітнє помешкання професора Бодянського.

Назва провулку з'явилася у 1780-х рр. і пов'язана з тим, що в ньому знаходилася друкарня Московського університету¹, в якій друкувалася в 1756–1811 рр. газета «Московские ведомости». Вона продавалася тут же, в «газетній лавці», а поскільки доставки газети додому в той час не було, то передплатники забирали тут свій примірник. У москвознавця Михайла Пиляєва читаємо: «Впоследствии там, где была книжная лавка, существовала церковь университетского благородного пансиона».

У ньому навчалися Жуковський, Грибоєдов, Лермонтов. Тепер на місці друкарні та лавки стоїть будівля Центрального телеграфу. Газетний провулок знаходиться між Тверською і Великою Нікітською вулицями. Через Нікітську він примикає до Великого Кисловського провулку, що виходить на Воздвиженку неподалік від Арбатської площі.

У березні 1858 року Шевченко зустрічався з Бодянським один раз і наодинці. Проте значення цієї вечірньої зустрічі важко переоцінити. Шевченко напевне подякував професору, який не забув його у важкі роки заслання. Та найголовніше поет, як і в попередні зустрічі, отримав від історика в акумульованому вигляді величезний обсяг інформації, такий потрібний для нього, роками відірваного від України. Бодянський занурив Шевченка в новітні публікації з історичної тематики, розповів про свою дослідницьку роботу в україністиці².

Ніхто інший, навіть Максимович, не був заряджений українським духом так, як Осип Максимович. Якщо у Олександра й Олени Станкевичів Шевченко міг «весело, попросту побалакати про Малоросію», а в родині Сергія Аксакова відчуті «ширу сердечність у ставленні до Малоросії», то тільки з Бодянським поет міг «наговоритися досхочу про слов'ян і про земляків особливо».

Не забудьмо, що серед земляків, які пішли з життя, вони обидва ставили на перше місце незабутнього Миколу Гоголя. У сприйнятті Шевченка саме Бодянський був живою пов'язуючою ланкою між ним і Гоголем. Тому можна не сумніватися, що ім'я Гоголя прозвучало того вечора. Адже лише шість років промайнуло з часу смерті письменника. Шевченко пам'ятав про це і цілком імовірно міг розпитати очевидця трагічних подій. Та й сам Бодянський, скоріше за все, згадав про Гоголя. Тож через зустріч із Бодянським у Москві український геній Шевченко доторкнувся до пам'яті про іншого українського генія — Гоголя.

Бодянський жив у Газетному провулку в 1852–1859 рр. і добре знав її священиків. Улітку 1857 року Бодянський вінчався у церкві «з діви-

¹ У 1858 р. будинок Університетської друкарні з книжковою лавкою знаходився на Страсному бульварі.

² Докладніше див. Мельниченко В. «„На славу нашої преславної України“ (Тарас Шевченко і Осип Бодянський)». — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008. С. 333–408.

цею Марфою Артем'евою». Того дня, 17 липня 1857 року, Шевченко записав у щоденнику, що на горизонті несподівано з'явився пароплав, і ця неабияка подія сполошила все населення Новопетровського укріплення:

«В укреплении засуетились, увидя это неожиданное явление, а в особенностях капитан Косарев с своим почетным караулом и с ординарцами. Но кого несет пароход? Никому положительно не известно, но все, даже самые умеренные фантазеры, догадывались, что ежели не великого князя Константина Николаевича, то непременно адмирала Васильева, губернатора астраханского... Прискакал казак с пристани и донес коменданту, что на пароходе, кроме его командира лейтенанта Поскочина, никого не имеется. Гора мышь родила.

Комендант послал тарантас за командиром парохода и велел его просить к себе на огород. А я, чтобы мой поход в укрепление не втуне совершился, зашел в казармы и побрился».

Після такого «потрясіння» Тарас Григорович бачив уві сні Куліша, Костомарова і Гулака-Артемовського. Якщо судити з щоденника, Бодянський поетові не снився ніколи. Шевченко навіть і подумати не міг, що в той день у житті його друга сталася надзвичайна подія, про яку він докладно занотував у щоденнику:

«17 / VII. Середа. Совершенно венчание мое в церкви Успения на Овражке, в Газетном переулке, в Москве, с девицей Марфой Никитичной Артемьевой, 36-ти лет, первоначально вольноотпущенной, за 21 год тому назад (в мае 1836 года) Марьей Дембинской, помещицей Бахмутского уезда, Екатеринославской губернии, а 3 июля текущего года приписанной в купчихи 3-й гильдии города Подольска. Брак совершал священник означенной церкви магистр Василий Михайлович Сперанский, с 40 минут 9-го по 27 минут 10-го утром. Жениху было 47 лет (с 3 ноября 1808 года)¹. Это потому все так, что она была первая и самая горячая моя любовь, испытанная целыми годами привязанность ее ко мне; ей я обязан был дважды спасением жизни в самое опасное время болезни моей, в 1843 и 1853 годах, в январе и июне и июле (с 19 июня по половину июля)². Подобные жертвы и заслуги чем же можно наградить, как не жертвой же? А впрочем, и душою и видом она стоит того. В свое время была красивейшей девушкой, сколько я знаю; да и теперь, 36-ти лет, сохранила еще большую половину своих телесных прелестей; о душевных уже не говорю, потому что без них женщина — не женщина, и никогда бы не заставила бы меня на подобное пожертвование.

¹ Насправді, Бодянському йшов 49-й рік.

² Бодянський стежив за своїм здоров'ям, регулярно відправлявся на прогулянки, цілорічно щоранку приймав водні процедури, записував і знав різні рецепти народної медицини, зокрема, з використанням лікувальних трав. Цей інтерес до медицини простежувався, принаймні, з духовної семінарії.

Да благословит Бог нас надолго и долго, во славу Своего имени! Дождик шел с утра, часов в 7, и днем около половины 5-го, довольно сильный. Народ говорит, что добрая примета. Дай-то Бог!»¹.

Впадає у вічі, що Бодянський розглядав вінчання з Артем'євою, як жертву з свого боку. Хай жінка вона вродлива, приваблива тілом і, головне, красива душею, все-таки — пожертва. Була Марфа першим і гарячим коханням Осипа Максимовича, та сплило багато часу, страшно подумати — понад двадцять років! Отож молоде, палке кохання переплавалося в зрілу чоловічу вдячність і прив'язаність до вірної і відданої жінки, яка незмінно була поруч і, принаймні, двічі врятувала його під час тяжкої хвороби. Бодянському таки не хотілося будь-як оформлювати їхні стосунки, адже вони й без цього непогано жили довгі роки, але він розумів Марфу Микитівну, яка прагнула «законного шлюбу», і щиросердно погодився на вінчання. У відповідності з існуючими на той час вимогами Бодянський отримав дозвіл на одруження, про що в архіві відклалася справа². Осип Максимович вірив у Бога, і знав, що робить правильно, по-християнськи: «Да благословит Бог нас надолго и долго, во славу Своего имени!»

В архіві зберігся документ про вінчання Бодянського: «В метрической книге Никитского сорока, Успенской, что на Вражке церкви за 1857 год во второй части о бракосочетавшихся под № 11-м значится так: июля семнадцатого дня, живущий в доме госпожи Игнатъевой, Императорского Московского университета ординарный профессор, статский советник Иосиф Максимович Бодянский, православного вероисповедания, сочетался первым браком Московской губернии города Подольска с купчихой 3-й гильдии девицею Марфой Никитичной Артемьевой, православного же вероисповедания»³.

Зазираючи в історію церкви в Газетному провулку, побачимо, що в сиву давнину між вулицями Нікітською і Тверською пролягав глибокий і довгий яр, над яким здавна височів храм на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Це сусідство дало назву місцевості — Успенський вражек. Церква впродовж століть називалася Успіння Божої Матері на Успенському вражку. У XVII — на початку XVIII століть і провулок називався Успенським і Успенським вражком.

Дослідники вважають, що церква існувала вже у 1531 р., бо в Никоновському літописі цим роком згадується Успенський вражек. Перша письмова згадка про саму церкву датується 1601 р. Вона була дерев'яною, однопрестольною, згоріла у 1629 р., відбудована у 1634-му. Кам'яний храм з вівтарями Миколи Чудотворця та Іоанна Предтечі побудував у 1647 р. Гри-

¹ Бодянский О. М. Дневник. 1852–1857. С. 242–243.

² Центральний історичний архів Москви, ф. 459, оп. 2, спр. 2171.

³ Центральний історичний архів Москви, ф. 418, оп. 26, спр. 75, арк. 1.

горій Горихвостів. 1775 р. замість першого вівтаря була побудована церква Миколи Чудотворця. Наприкінці XVIII століття храм обновили.

У 1857–1860-х рр., тобто у часи приїздів Шевченка до Москви, храм був увесь перебудований заново на кошти купця Сергія Живаго (на жаль, була зламана огорожа з написом про Горихвостова). Церква була освячена 20 вересня 1860 року митрополитом Московським Філаретом (Дроздовим). У церкві три престоли — Успіння, преподобного Сергія та Усікновення голови Іоанна Предтечі.

Церква була закрита у 1924 р. Община зареєстрована у 1992 р., з 2000 р. в основному храмі відбуваються богослужіння. Настоятель храму (з 1996 р.) — священник Володимир Лапшин.

6 квітня 1861 року, на сороковини смерті Тараса Шевченка, Бодянський організував у церкві Успіння Божої Матері панахиду за поетом. З квітня 2007 року в церкві щороку відбуваються молебні, організовані Національним культурним центром України в Москві. Започатковано нову традицію, яку треба продовжувати.

З 1767 р. до Жовтневої революції 1917 р. у дворі церкви Успіння Божої Матері знаходилася **церква Миколи Чудотворця**, що іноді вважалася вівтарною.

Церква Бориса і Гліба біля Арбатських воріт

(знесена у 1930 р.)

«До тебе, Господи, озвуся...»

На початку жовтня 1858 року Михайло Максимович приїхав до Москви¹ й поселився у номерах на Арбатській площі, що знаходилися у будинку Макарова на Знаменці. Перед вікнами було дві церкви: «**Тихона Чудотвор-**

¹ Максимович надовго приїжджав до Москви наприкінці 1857 року й повернувся в Україну у травні 1858 року. Цього року він приїхав один і писав Шевченку: «Здоров був, коханий земляче! Я в октябрі вернувся з України, де погуляв добре, зложивши з себе, іще в маї, тяжке беремя редакції журнальної; і тепер тут остаюся вольним козаком, неначе на Запорожжі, бо жінка зосталась там на Михайловій Горі на хазяйстві...»

Втім, до любові Марії Василівни професор писав ніжні й зворушливі листи, в тому числі з поетичними зізнаннями:

Туман Москву накриває,
Печаль-тоску наганяє;
А мені тоска й без того,
Бо нема кохання мого.
Марусенька на Вкраїні,
А я собі на чужині.

ца, что на Арбатской площади» та «Бориса и Глеба, что у Арбатских ворот». 8 жовтня Максимович відправився на Поварську до Олексія Кошелева, бо з дружиною — Марією Василівною, яка залишалася в Україні на Михайловій горі, домовився, що листи вона відправлятиме на його адресу. Ввечорі Михайло Олександрович побував у Бодянського в Газетному провулку. Про візити наступного дня писав у листі до дружини: «На другой день (в четверг 9 окт.) поехал я к Погодину, от него к Ивану Сергеевичу (Аксакову. — В. М.), который уже поместился на Никитской с конторою „Беседы“ и „Паруса“»¹; от него к Аксаковым, которые уже переехали на новую квартиру очень красивую, между Никитскою и Кисловкою²»³. Кожен із цих візитів обумовлював обов'язкову зустріч Максимовича з приходськими церквами тих чи інших районів Москви. Скажімо, відвідавши Михайла Погодіна, гість із України побачив церкву Савви Освяченого на Дівочому полі, а, йдучи до Осипа Бодянського, проминув церкву Успіння Божої Матері на Успенському Вражку. Про них, як і про церкву Великого Вознесіння, ми вже розповідали, а інформацію про церкву Малого Вознесіння на Нікітській вулиці читач знайде у четвертому розділі книги. Тут розповімо про церкву Бориса і Гліба біля Арбатських воріт, яка відкривала дорогу на Кисловку.

У дореволюційному путівнику по Москві читаємо: «Огибаем с левой стороны дом, замыкающий Никитский бульвар, и выходим на Арбатскую площадь. Слева на скрещении Воздвиженки, Нижне-Кисловского переулка и Никитского бульвара, стоит большая церковь Бориса и Глеба, выстроенная на месте древнего храма XVI в. графом А. П. Бестужевым-Рюминым в 1763–67 годах. Окрашенная в темно-серый цвет, на фоне которого красиво выделяется белая орнаментировка, церковь очень характерна как отражение увлечения западноевропейским барокко. Этот стиль, пышный и торжественный, хорошо выражен не только в общих массах, но и в деталях: очень типичны наличники окон и над ними маленькие белые ангелочки...»

Церква на ім'я двох перших руських мучеників — Святих Бориса і Гліба вперше згадується в літопису під 1493 р., ймовірно, тоді вона була дерев'яною. На початку XVI століття зведено кам'яну Борисоглібську церкву. Збереглося літописне свідчення від 21 травня 1562 року про те, що цар Іван Грозний прибув з хресним ходом до храму Святих Бориса і Гліба на Арбатській площі і отримував у ньому напутнє благословення

¹ Йшлося про редакції газет «Русская беседа» і «Парус».

² У сучасній енциклопедії «Москва» (1998) та новітній «Московской энциклопедии» (2007) сказано, що «за місяць до смерті Аксаков жив у Малому Кисловському провулку, 6». Насправді, за свідченням Максимовича, письменник, який помер у квітні 1859 року, поселився в останній своїй квартирі ще восени 1858 року.

³ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 32, № 2, арк. 1.

перед початком військового походу: «...царь и великий князь Иван Васильевич всеа Руси шел на свое дело Литовское, а стояти ему в Можайску. А шел царь и великий князь к Борису и Глебу на Арбат... И слушал царь и великий князь обедню у Бориса и Глеба на Арбате». У тому ж році, 30 листопада перед новим походом на «безбожну Литву» цар, уже після моління в кремлівських соборах, знову відправився хресним ходом до церкви Святих Бориса і Гліба. У 1563 р. після взяття Полоцька цар урочисто повернувся до Москви. Іван Забелін писав: «В городе государя встретил с крестным ходом митрополит с собором у Бориса и Глеба на Арбате...» Здається, востаннє тут відзначали переможну війну в 1709 році, коли Петро I салютував з нагоди розгрому шведських військ під Полтавою.

У 1764 р. церкву Бориса і Гліба було розібрано, на її місці збудовано нову, з величезним куполом; освячену наприкінці 1768 року. Михайло Пилляєв писав, що це будівництво здійснив державний канцлер, граф Олексій Бестужев-Рюмін, який володів будинком неподалік: «У цій церкві був поставлений його портрет, як відновлювачу древнього храму». Храм зі стрункою дзвіницею довгий час був найпомітнішою спорудою на Арбатській площі. Його підновлювали у ХІХ столітті.

Храм Бориса і Гліба до свого знищення на початку 30-х рр. ХХ століття залишався одним із улюблених серед москвичів. Борис Пастернак написав пронизливі рядки:

Город. Зимнее небо.
Тьма. Пролёты ворот.
У Бориса и Глеба
Свет, и служба идет.

Церкву знесено у 1930 р. У 1997 р. неподалік від місця, де вона стояла, споруджено за проектом Юрія Вилегжаніна невелику Борисоглібську каплицю.

Храм Бориса і Гліба знаходився поруч із церквою Тихона Амафунтського біля Арбатських воріт; у якій 27–28 квітня 1861 року перебувала труна з прахом Шевченка. Поет неодноразово торкався пам'яті святих Бориса і Гліба; церква їх імені знаходилася неподалік на Арбатській площі. Місце над річкою Альтою в Україні, де «бешеный честолубец, окаянный Святополк, зарезал родного праведного брата своего Глеба» згадано в повістях Шевченка «Капитанша» й «Близнецы». В «Археологічних нотатках» він зазначав, що в Переяславі «на месте, где по преданию убит князь Борис, построена недавно церковь...»

У цитованому вище листі Максимовича до дружини так розповідалося про візит до сім'ї Аксакових: «Меня встретила Ольга Семёновна (Дружина Сергия Аксакова. — В. М.) и повела к Сергею Тимофеевичу, который

всё лежит, хоть с лица и лучше прежнего, ему вручил я от тебя шапочку,.. которую он и надевал на себя... Об тебе расспрашивали с любовью, особенно Ольга Семёновна, которая тебя очень любит, и все кланяются тебе»¹. Здається, Сергій Тимофійович добре розумів серйозність своєї недуги. Принаймні, кажуть, що коли вони в'їхали в нову квартиру, то перші його слова були: «**Яка у нас приходська церква?**» Йому відповіли: «**Бориса і Гліба на Арбатській площі**». Сергій Тимофійович сказав: «В цьому будинку я й помру. В цьому приході відспівували Писарєва, тут і мене будуть відспівувати»².

О тій порі і Куліш був у Москві, Максимович описав Марії Василівні епізод, який додає цікавий штрих до його характеру:

«Был в Москве Кулиш, который был на часок у Аксаковых и позван был на вечер, но спросил у человека: „Кто есть“ и узнав, что там я — не пошел и уже не был; не был ни у Бодянского, ни у Щепкина... такой чудак!»³ А жена его осталась, говорят, в Мотроновке; и мы с Ольгою Семеновной говорили, что если бы ты написала ей и пригласила ее к себе на Михайлову гору на всю зиму и весну!.. Вот право не дурно бы было»⁴.

Справді, сім'я Максимовичів по-доброму ставилася до Кулішевої дружини Олександри Михайлівни, і та якось писала їм: «Марью Васильевну я полюбила от души, да я не сомневаюсь и в искренности чувств, которые она мне в письмах несколько раз выражала... Марья Васильевна писала, что у неё так хорошо, как в раю»⁵. Пізніше Максимовичі навіть запропонували Кулішисі стати хрещеною їх сина Олексійка. Та відповідала згодою, хоча приїхати з Петербурга не могла: «Я с величайшим бы удовольствием назвала Ваше дитя своим, запишите меня Вашей кумой, а за меня поставьте кого-нибудь другого, потому что у меня нет надежды приехать к тому времени. Как надежды мои обманчивы, как желания мои неудобоисполнимы! Я горю от нетерпения быть опять в Малороссии... Обнимите же за меня моего будущего сына или будущую дочку. При крещении надетьте мой крестик, который вышлю с этой почтой. Если же вы меня и не запишите, то во всяком случае Ваше дитя для меня мило». Цікаво, що в цьому листі дружина Куліша передала

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 32, № 2, арк. 2.

² Сергія Аксакова, як і його друга Миколу Гоголя, відспівували у церкві Тетяни Мучениці при Московському університеті.

³ На цей час, очевидно, Куліш уже прочитав критичну рецензію Максимовича на роман «Чорна Рада» в першому номері «Русской беседы» за 1858 р. Після цього їхні шляхи розійшлися..

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 32, 2, арк. 3.

⁵ РДАЛІМ, ф. 314, оп. 1, од. зб. 29, арк. 1.

Максимовичам вітання від Шевченка, досі ще ніде не зафіксоване: «Тарас Григорович вам очень кланяется...»¹.

Звичайно, що Максимович побував і у Щепкіна. До речі, про цей візит не знав навіть Теодор Гріц, який у літописі життя та творчості артиста за 9 жовтня відзначив тільки те, що Щепкін у цей день зіграв роль Мерсьє у французькій комедії «Честь і гроші». Максимович писав: «Был я у Щепкина, который дуже тебе кланяется. Он подал уже в отставку». Останнє було значним перебільшенням, адже Щепкін продовжував активно працювати на театрі. З того часу й до кінця 1858 р. він виходив на сцену понад десять разів, у тому числі в «Ревізорі» й «Москалі-чарівнику». Можливо, Максимович мав на увазі, що тоді Щепкін збирався на гастролі до Іркутська і Кяхти, розраховані на півроку, проте цього не сталося.

Не міг не зустрітися Максимович і з Бодянським. На початку листопада 1859 року писав йому з Михайлової гори: «Мне жаль, что на эту зиму я должен был остаться на Михайловой горе, отлагая приезд в Москву до осени 1860 г. Если мебель моя не в тягость вам, то пусть у вас пробудет до того времени»². Після цього Максимович не міг потрапити до Москви понад десять років, але випадок із меблями свідчив, що він у Москві покладався на земляка Бодянського.

Листи Максимовича до дружини свідчать про коло давніх друзів, які радо його приймали: «Вечером вчера побывал у Шевырёва, который тебе кланяется и даже целует ручку: вы равно друг другу полюбились!» (10 жовтня); «Я в воскресенье по обыкновению отправился в 4 часа обедать к Аксаковым, у которых пробыл до 10-ти: они очень рады твоим письмам, и мы много об тебе говорили» (25 листопада); «Вчера обедал у Аксаковых. Сегодня буду у Кошелевых... Приедут и Хомяков, и Черкасский на Святки, а Самарин Ю. уже давно приехал...» (23 грудня).

Максимович не забув і про пошуки постійної квартири, бо в номерах біля Арбатських воріт виявилось вкрай незручно. Уже 10 жовтня розповідав дружині: «Отправился искать себе квартиру на Тверской или на Никитской; ибо вчера не удалось найти удобней, а у Василия (в номерах. — В. М.) не выгодно, потому что на 3 этаже; накладно будет ногам моим». Максимович писав, що відвідав 20 (!) помешкань, і нарешті в листі від 21 жовтня повідомляв Марії Василівні: «25-й номер, из которого пишу теперь, высоко — на 3-м этаже; всякий раз 40 ступенек считают накладно для моих ног; и потому я завтра переезжаю отсюда в тот дом и в ту квартиру у Мебиуса, которую занимал Ив. Серг. Аксаков». Справді, наступного дня професор переїхав у постійне помешкання й написав дружині: «Наконец я сегодня уже переночевал на своей новой квартире у Мебиуса и остался ею

¹ РДАЛІМ, ф. 314, оп. 1, од. зб. 47, арк. 7–7зв.

² Максимович М. Листи. С. 51–52.

доволен...» Шевченкові повідомляв: «Пиши до мене: на Тверском бульваре, в доме Юсуповой, у фотографа Мебиуса». Поет добре знав цей будинок, адже в березні 1858 року в ньому жила сім'я Сергія Аксакова, і Тарас Григорович був там тричі.

У Москві Максимович перекладав псалми українською мовою й більше, ніж десять років потому, в березні 1869-го, з гордістю згадував у листі до Петра В'яземського: «В Москве, в 1857 году, вы видели и одобрили мой опыт переложения псалмов на украинское наречие».

У листі до Марії Васиївни від 23 грудня 1858 року записав Псалом № 141¹, частину якого наведемо дослівно за перекладачем:

Моим голосом я ныне
К Господу озвуся;
Моим голосом я ныне
Ёму помолюся.
Пред лицом Ёго — моленья
Мое выливаю;
Пред лицом Ёго — печали
Мои выявляю.
В тую тяжкую годину,
Як дух знемагає,
Увесь путь мой Господь Вышний
Ведає и знає.
По пути, которым шов я,
Розставлены сетки;
Гляжу вправо — всем чужой я,
Привету низвитки;
Пристановища для меня
Ни в кого немає;
Нихто в душу мою смутку
Нихто не загляне.

Немало часу віддав Максимович редагуванню зібрання творів відомого слов'янофіла Івана Кирєєвського, з яким дружив і якого поважав. Ще на під'їзді до Москви писав дружині: «Зашёл на могилу Ивана и Петра Кириевских, поклонился им с глубокой грустью и любовью моею». 25 листопада повідомляв: «Я начал уже издание сочинений Кириевского Ивана в новооткрытой типографии Бахметьева, и вчера читал уже корректуру первого листа».

У тому ж листі читаємо про деякі московські заняття й плани Максимовича: «Издам к новому году малороссийскую Игореву песнь, которой корректуру держал еще весной; издам после нового года букварь краткий...

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 32, № 1, арк. 2 зв; № 2, арк. 2; № 3, арк. 1; № 4, арк. 4.

да ещё Игореву песнь с русским переводом и примечаниями»¹. Бачимо, що Максимович вважав «Слово о полку Ігоря» українським твором².

Ще з травня 1858 року Максимович брав активну участь у відновленні Товариства аматорів російської словесності, робота якого після 30-х рр. практично припинилася. Про свого секретаря члени Товариства говорили: «Вы воздвигли из гроба нового Лазаря». У 1858 р. Максимовича було також обрано дійсним членом комітетів акліматизації тварин та акліматизації рослин, що працювали при Московському товаристві сільського господарства.

Церква Спаса Преображення на Пісках

(Спасопісковський провулок, 4а)

«Московський дворик»

Знаходиться недалеко від Національного культурного центру України в Москві. Восени 2009 року в ній проходив молебень за льотчиком-космонавтом, двічі Героєм Радянського Союзу, великим українцем, другом Національного культурного центру Павлом Поповичем.

Документально відома з 1642 р. У 1690 р. зазначена: «На Песках за Смоленскими воротами». Була однією з двох десятків церков, побудованих стрільцями в їх слободах. У даному випадку — стрільцями полку Тимофія Полтева. Ще у 1657 р. записана так: «Что в Стрелецкой слободе в Тимофееве приказе Полтева». У 1698 р. стрілецьке військо було скасовано, кам'яна церква побудована вже після цього. У 1763 р. у трапезній було влаштовано вівтар архангела Михаїла. У 1812 р. церква постраждала від пожежі, її пограбували французи. Відновлена у 1814 р. Огорожу з воротами побудували у 1849 р., останнє оновлення церкви було у 1892 р. Закрита на початку 1930-х рр. З 1979 р. до 1990 р. у ній знаходився «Союзмультфільм». Повернута віруючим у 1990 р. Знову освячена 18 серпня 1993 року.

Церкву Спаса Преображення на Пісках зображено на відомому полотні російського художника Василя Полєнова «Московский дворик» (1844–1927), на якому зображено патріархальну Москву за часів Шевченка та Гоголя, і яка заслуговує на окрему розповідь.

¹ Там само, ф. 32, № 2, арк. 1; № 8, арк. 2.

² Після Максимовича до перекладу знаменитого твору зверталися Юрій Федькович, Іван Франко, Панас Мирний, Максим Рильський та ін. На початку ХХІ століття «переспів із староруського на сучасну українську мову» зробив український поет Микола Кондратенко.

Коли Василь Поленов вирішив поселитися в Москві, то вибрав Арбат. У Трубниковському провулку натрапив на квартиру, з якої відкривався краєвид, що зачарував художника. «Я ходив шукати квартиру, — розповідав Поленов. — Побачив на дверях записку (Про те, що квартира здається. — *В. М.*), зайшов подивитися, і прямо з вікна мені відкрився цей краєвид. Я тут же сів і написав його...» За два дні етюд було закінчено, але Поленов відклав його, зайнявшись іншими справами. Пізніше він відбув на російсько-турецьку війну.

У 1878 р. Поленов повернувся з театру воєнних дій до Москви, у квартиру в Трубниковському. Одного дня він, як і вперше, підійшов до вікна в кухні й знову побачив той скромний дворик з білою церквою над дахами будинків. І знову схвилювано забилося серце художника. Нестерпно захотілося продовжити роботу. Він дістав прихований минулорічний етюд, розпакував фарби, поставив мольберт, взяв пензель... Поленов працював без перепочинку. Відомо, що лише по суботах ввечері він дозволяв собі ходити на симфонічні концерти. Художник був щасливий і насолоджувався тим радісним і млосним почуттям, яке охоплює митця, коли він відчуває й бачить, що його творіння вдається. Дійсно, вдається!

Так було створено одну з найсонячніших картин російського малярства. Зовсім невеликого розміру (64,5 x 80,1 см) вона мала величезний успіх і нині прикрашає Третяковську галерею.

На першому етюді Поленова виднівся бік невеликого, старого, білого будинку з двома вікнами, що виходили в зелений двір. Тепер художник щедріше відкрив глядачу будівлю, вивищив її й зробив справді панським двоповерховим особняком, який раніше напевне претендував на розкіш і представницький вигляд, про що свідчить зовнішній вигляд будинку, зокрема фасад, постарілі колони й недешевий залізний дах. Поленов залишив густий сад, який наполовину закриває будинок і, здається, напирас на старий паркан. Приземкуватий, непоказний, підкошений часом, дерев'яний сарай у самому центрі полотна також залишився на місці. Так само — ще якісь прибудови, колодязь. Зате в етюді 1877 р. не було жодної живої істоти, а в цьому московському дворикі бавляться білоголові дітки, жінка несе відро з водою, зігрівшись на сонечку терпляче чекає господаря кінь, запряжений до воза, порпаються у траві кури, сохне на шворці білизна...

Тиша, спокій, літня млосність. Арбатський дворик, вкритий зеленою травою й нехитрими квіточками, помережений жовтими стежинами, живе своїм повсякденним патріархальним життям, яке й не присниться нині в Москві, тим більше на Арбаті. А все ж цей давній дворик і сьогодні здається близьким і рідним, ніби закладеним у людському генотипі, проте не реалізованим у сучасному божевільному світі.

Сяючий, життєрадісний пейзаж перетворює буденний дворик, залитий світлом, повітрям, сонцем, на поетичну і значну місцину, в якій, здається, не можна жити не щасливо. Таким може бути соціальне сприйняття полотна. У мальовничому плані «Московський дворик» чи не вперше надавав можливість говорити про блискуче розв'язання пленеристичних завдань у російському пейзажі. Поленов приніс у картину живу безпосередність етюда. Тіні в «Московському дворику» не різкі й умовні, а набули багатства відтінків і значної м'якості, що завжди бувають на яскравому сонці. Звичайно, це ще не імпресіоністична трактовка пленера, проте полєнівська картина стала справжнім одкровенням для російських художників. Учень Полєнова Василь Бакшеев писав у своїх спогадах: «Коли „Московський дворик“ було вперше виставлено, поруч з ним всі етюди й пейзажі інших художників здавалися чорними, як клейонка, настільки багато світла, повітря, життєрадісності й правди було в цій невеликій за розміром, але глибокій за змістом картині...»

Радянські мистецтвознавці зауважували, що в цьому полотні «художник нічого не виділив, не підкреслив». Це не зовсім так. Точніше, зовсім не так. На задньому плані магнетично притягує увагу дивовижної архітектури світло-повітряна церква Спаса на Пісках зі струнким, золотим п'ятибанним четвериком; поруч неземної краси ажурна дзвіниця стрімко підіймає в лазурове з білими хмарками небо своє невелике, але високе сонечко шатра. Варто наголосити, що в етюді Спас на Пісках був наближений до глядача та укрупнений — художник акцентував на святому храмі увагу! В остаточному варіанті «Московського дворика» Полєнов дещо розширив обрій; це не збільшує масштаб самого дворика, зате тепер на картині з'явилась ще одна арбатська святиня — церква Миколи Плотника, що ніби повисла в прозорому мареві. Полєнов, безумовно, знав, як багато важать ці два храми для арбатців, і саме вони в картині постають всевишніми знаками Арбату. Без них «Московський дворик» втратив би свою духовну наповненість і божественну доцільність. Звичайно, за радянських часів ці моменти не могли позитивно акцентуватися. Більше того, у 30-х рр. минулого століття Полєнову приписували «відхід від суспільно-загостреної тематики передвижників, служіння „мистецтву заради мистецтва“ і, нарешті, ідеалізацію, прикрашування реакційного минулого...»

У «Московському дворику» є ще один, якщо хочете, соціальний акцент, — хлопчик з білою копичкою волосся, якого художник розмістив найближче до глядача. Взагалі поява дітей на картині, яких не було в етюді, не випадкова. Вона вирішувала не лише малярські завдання. Діти — живе уособлення спокійного, тихого, радісного земного життя. Полєновський хлопчик, мабуть, одноліток чи погодок Буніна і Леніна, дійшов до нас і назавжди залишиться безтурботно щасливим. А як було

насправді? Коли поталанить й виживе він у перипетіях початку ХІХ століття й особливо Першої світової війни, то потрапить у вир Жовтневої революції й, знову ж таки, якщо залишиться живим у громадянській війні, може стати радянським арбатцем, хранителем старовинного духу арбатського. Після громадянської йому саме виповниться п'ятдесят. А якщо поталанить прожити поленовському хлопчині, скільки прожив сам художник (83 роки!), і не потрапити до сталінських таборів, то залишиться за його старечою спиною Велика Вітчизняна війна, й він, навіть, може дочекатись смерті Сталіна. Тоді йому доведеться також спостерігати й занепад Старого Арбату, зникнення сонцесейних арбатських двориків...

Тепер Трубниковський провулок, у якому жив Полєнов, розірвано на дві частини проспектом Нового Арбату й під ним поховано навіть тіні старих арбатських двориків і особнячків, у тому числі й поленовських, які ще бачив Тарас Шевченко. Уже понад сім десятиліть, як стерто з обличчя Арбату церкву Миколи Плотника. Проте — о чудо! — збереглася в усій красі церква Спаса на Пісках, яку так поетично зобразив Полєнов. Якраз вона й дає можливість досить точно уявити собі, де саме знаходився століття з чвертю тому московський дворик Полєнова. І ще одне диво! Саме в безпосередній географічній близькості до колишнього поленовського дворика знаходиться нині одна з найбільш арбатських за духом серед усіх старовинних площ, що збереглися, — Спасопісковська площа. Її назва походить від храму Спаса Преображення на Пісках і розташована вона між ним і Трубниковським провулком.

Виокремленість, затишність і привабливість Спасопісковської площі відзначали ще дореволюційні путівники по Москві. В одному з них читаємо:

«Спасопесковскую особенно хорошо смотреть, идя к ней со стороны М. Толстовского переулка, от Смоленского рынка. Площадь, со сквером посередине, обставлена по большей части особняками барского типа; есть и деревянный причтовый дом, есть деревянный дом с антресолями; с общим духом гармонирует церковь Спаса Преображения (XVII в.), не утратившая древнего облика от поздних реставраций. Недавно построенный в левом углу площади дом в стиле Empire посылно пытается не нарушить общего духа площади...»

Василь Полєнов не дуже високо цінував свій «Московський дворик», навіть довго вагався — віддавати чи не віддавати його на Виставку передвижників. У листі до Івана Крамського художник писав, ніби вибачаючись: «На жаль, я не мав часу зробити більш значну річ — а мені хотілося б виступити на Передвижній виставці з чим-небудь неабияким; надіюся в майбутньому заробити втрачений для мистецтва час...»

Несподівано для художника успіх «Московського дворика» був величезним. Мати Полєнова — художниця — у травні 1878 року писала синові, що, за відгуками, «картина „Дворик“ і Спас-піски просто чарівна... етюд дуже хороший, але картина значно краща...»

Газети вмістили захоплені відгуки. Василя Полєнова було одностайно обрано членом Товариства передвижників. Павло Третьяков придбав «Московський дворик» для своєї галереї, що за словами самого Полєнова, написаними Третьякову з іншого приводу, «не є випадкова фантазія чи примха аматора, воно дорівнюється оцінці вибагливого й тонко розуміючого знавця».

«Московський дворик» Василя Полєнова і тепер є окрасою Третьяковки. Він залишається художнім символом Старого Арбату, чарівним уособленням затишку, тепла й доброї надії.

Новодівочий монастир

(Новодівочий проїзд, 1)

«Бодянський Осип Максимович 1808–1877»

У цьому знаковому для російської історії монастирі вже з середини XVII століття співав хор українських монахинь. На території монастиря було поховано Шевченкового друга, професора Московського університету Осипа Бодянського.

Новодівочий (Богородице-Смоленський) монастир засновано у 1524 р. за обітницею великого князя Василя III в пам'ять взяття у 1514 р. Смоленська. У 1524–1525 рр. у центрі монастиря було зведено чотирьохстовпний, п'ятиверхий собор ікони Смоленської Богоматері (Смоленський собор), який і став історичним ядром монастирського кладовища¹. На авансцену російської історії Новодівочий монастир вийшов у лютому 1598 року, коли в ньому відбулося всенародне обрання Бориса Годунова на царство, описане Пушкінін:

...Смотри; ограда, кровли
Все яруса соборной колокольни
Главы церквей и самые кресты
Унизаны народом.

¹ У крипті (підземній усипальниці) були поховані царівна Анна Іванівна (1547–1550) — маленька донька Івана Грозного і Анастасії Романової, доньки царя Олексія Михайловича і Марії Милославської, царівни Софія Олексіївна (1657–1704), Євдокія Олексіївна (1560–1712) та Катерина Олексіївна (1658–1718), інші члени царської сім'ї.

Монастир став місцем постригу жінок царської сім'ї: в ньому жила вдова старшого сина Івана Грозного царевича Івана, а також насильно пострижена в монахині сестра Петра I царівна Софія, яка правила Росією у 1682–1689 рр. Гробницю царівни-черниці можна побачити у південно-західному кутку Смоленського собору. Цікаво, що в іконостасі Софії **знаходиться раритетна, дивовижної краси невелика ікона «Успіння Богородиці» (XVI-XVII століття), очевидно, написана у Києво-Печерській лаврі.** Ікона обрамована широкою рамою з поясними фігурами святих Київської лаври, виготовленою в роки правління Софії в Оружейній палаті. Насильно постриженою в черниці була і перша дружина Петра I Євдокія Лопухіна. Поховання Лопухіної у 1731 р. було останнім серед «царських гробниць». Затим на кладовищі монастиря ховали представників вищого дворянства, а з XIX століття — багатих купців і промисловців, діячів науки і культури.

На території Новодівочого монастиря¹ створився некрополь, який на раховує нині близько ста поховань, серед них чимало відомих в Україні та Росії прізвищ. Скажімо, ще задовго до Бодянського тут було поховано знаменитого поета, генерал-лейтенанта, командувача партизанського загону в Вітчизняній війні 1812 р. Дениса Давидова (1784–1839), учасників цієї війни письменника Михайла Загоскіна (1789–1852), письменника Івана Лажечникова (1792–1869), князя, драматурга, академіка Олександра Шаховського (1777–1846), учасників Вітчизняної війни 1812 р., декабристів генерал-майора Михайла Орлова (1788–1842), який приймав капітуляцію Парижа, князя Сергія Трубецького (1790–1860), якого було обрано диктатором повстання, але на Сенатську площу не з'явився... У 70-х рр. XIX століття на території Новодівочого монастиря знайшли довічне пристановище друзі Бодянського літератор Микола Сушков (1796–1871) і письменник, історик, академік Михайло Погодін (1800–1875).

Після Бодянського в некрополі були поховані історик, академік Сергій Соловйов (1820–1879), письменник Олександр Писемський (1821–1881), поет, перекладач Шевченкових віршів Олексій Плещесв (1825–1893), релігійний філософ, поет Володимир Соловйов (1853–1900), математик, професор Московського університету, батько Андрія Белого Микола Бугаєв (1837–1903), письменник Антон Чехов (1860–1904)² та ін.

¹ У 1922 р. монастир було закрито, у 1926 р. утворено історико-побутовий і художній музей, з 1934 р. — філіал Історичного музею. З 1980 р. у Новодівочому монастирі знаходилася резиденція митрополита Крутицького і Коломенського. У 1994 р. знову засновано жіночий монастир. Смоленський собор і багато інших корпусів знаходяться у віданні музею. З 1995 р. у Смоленському соборі поновилися служби, але лише у престольні свята. Втім, у 2010 р., зі слів Прем'єр-міністра РФ Володимира Путіна, Новодівочий монастир буде повністю передано православної церкві.

² Прах Чехова було перенесено на Новодівоче кладовище у 1933 р.

Могила Бодянського знаходиться за південним фасадом п'ятивікового Смоленського собору. Від неї до древнього собору три десятки кроків, а до витонченої красуні, дзвіниці Новодівочого монастиря (1689–1690) — сотня кроків. Так само — до монастирської стіни, за якою розташовано Новодівоче кладовище, де перепоховані видатні друзі Бодянського — Микола Гоголь і Сергій Аксаков.

Бодянського поховано поруч із Михайлом Погодіним, який помер за два роки до нього. У «Русских ведомостях» (1895), які розповідали про «могили російських письменників у Москві», читаємо:

«М. П. Погодин. Продолжая путь по... дороге, огибающей кладбище, расположенное вокруг храма во имя Смоленской Божьей Матери, против южной стороны последнего, на краю дороги увидим... 4 больших тополя и ряд памятников, в том числе — Погодина... неправильной формы каменная глыба, на ней — четырехконечный черного гранита крест¹...

О. М. Бодянский. Почти рядом с памятником Погодина... находится белая мраморная четырёхгранная колонна с херувимами».

Книгопродавець Астапов, який викупив домашню бібліотеку Бодянського, згадував, як він відвідав його могилу на самому початку ХХ століття: «В 1902 году, в день двадцатипятилетия кончины Осипа Максимовича, 6 сентября я поехал в Новодевичий монастырь к поздней обедне, отстоял обедню и панахиду. Священник по своему вдохновению предложил мне пойти на его могилу литию пропеть. „Да ты знаешь ли, где его могила?“ — спрашивает он меня — „К нему никто не ходит!“ — Я говорю, что знаю; он отслужил литию и меня спрашивает: „Что же ты ученик что ли его“ — Я говорю, нет, я только после его смерти книги купил. — „Да, это честь тебе делает, что ты добро помнишь“. Вероятно вдова Марфа Никитична вклад сделала по простоте своего сердца², но могила запущена, некому обратить внимание...»

Нині могила Бодянського доглянута, проте відвідують її мало, бо в сучасних спеціальних виданнях³ про могилу славіста не сказано жодного слова. Певно, це пояснюється незнанням постаті відомого вченого і небажанням поцікавитися, хто він був, чим заслужив посмертної шани.

¹ Хрест до нашого часу не дійшов, а брилоподібний надгробок можна побачити й сьогодні.

² Йдеться про гроші, які заплатила вдова за поховання Бодянського на території Новодівочого монастиря.

³ Дельнов А. Новодевичий некрополь и монастырь. — М., 2006; Рябинин Ю. Жизнь московских кладбищ. История и современность. — М., 2006.

У цих та інших книгах містяться біографічні довідки практично про всіх людей, які поховані на території Новодівочого монастиря, але Бодянский навіть не згадується. Це стоїть у фундаментального видання «Сорок сороков» (2004), в якому історія Новодівочого монастиря займає значне місце, або популярного сучасного путівника «Москва: все музеи» (2007).

Ми ж пам'ятатимемо, що друг Тараса Шевченка, українець Осип Бодянський похований на території Новодівочого монастиря, і про його могилу тепер знатимуть в його неньці Україні. Мармурової надмогильної колони з херувімами вже давно немає, але надгробок — гранітна стела¹ з написом — прекрасно збереглася:

«Бодянский
Осип Максимович
1808–1877
профессор Московского университета
историк».

Я частенько бував біля могили Бодянського, але особливо красиво там, коли під монастирськими намоленими хрестами і лагідним сонцем відцвітає бузок, сумовито схиляють листя старі берези й молоді липи, щемливо пахне свіжоскошена трава, а нескошена росте по-сільському вільно, поцяткована сивими круглячками пухнастих кульбаб... Міський гул за стінами монастиря здається чужим і другорядним, а тут — тихо, спокійно, вітер шумить лише у густих верховіттях старих і високих лип і кленів...

Сидячи на монастирській лавочці часто згадував поетичні рядки арбатця Андрія Белого, який відвідував тут могилу свого батька й іноді зустрічався з професором Б. Фохтом:

..Новодевичий монастырь
Блещет ясными крестами.

Здесь мы встречаемся... Сидим
На лавочке, впевнивши взоры
В полях зазеленевший дым,
Глядим на Воробьевы горы.
«Жизнь, — шепчет он, остановясь
Средь зеленеющих могилок, —
Метафизическая связь
Трансцендентальных предпосылок.
Рассеется она, как дым:
Она не жизнь, а тень суждений...»

Втім, можна тільки мріяти про те, щоб спочивати вічним сном у такому місці й серед таких небіжчиків.

¹ Висота стели — 105 см, ширина — 80 см, товщина — 12 і 17 см. Вона стоїть на постаменті висотою 15 см, шириною 25 см і довжиною 85 см.

Церква Живоначальної Трійці на Арбаті

(знесена на початку 30-х рр. XX століття)

Церква Миколи Чудотворця у Плотниках на Арбаті

(знесена у 1932 р.)

«Між двома церквами»

Михайло Грушевський точно зафіксував духовне розташування будинку № 55 на Арбаті, в якому поселився у вересні 1916 року — **«старосвіцької кам'яниці на розі „Денежного переулка“, між двома церквами...»** Про які храми йде мова? Ближчою була церква Живоначальної Трійці на Арбаті, що знаходилася на перетині Арбату і Денежного провулку, тобто зовсім поруч з будинком № 55. У книзі москвознавця XIX століття Івана Кондратьєва «Седая старина Москвы», відомою короткими довідками про московські храми, читаємо:

«Троица, что на Арбате. У Смоленского рынка. Первоначально построена в 1650 году стрельцами с приделами Тихвинской Божьей Матери и Св. Николая Чудотворца. Потом, когда церковь обветшала, то по указу императрицы Анны Ивановны в мае 1739 года начала перестраиваться и по окончании освящена 23 августа 1741 года тверским епископом Митрофаном».

Додамо до цього, що трапезну церкви було освячено у 1750 р. Серединою XVIII століття датуються також дзвіниця й огорожа з прекрасною кованою решіткою. У 1812 р. церква сильно постраждала — французи влаштували у ній конюшню. Відновлення тривало до 1818 р., коли було замінено головний іконостас. У 1831 р. церква була приходською для молодят Олександра і Наталі Пушкіних, які жили на Арбаті.

Кілька ремінісценцій з цього приводу. Коли поет вирішив улаштувати своє сімейне життя, він зняв арбатську квартиру на другому поверсі нинішнього будинку № 53, відомому тоді як «будинок Хитрової». Будинок належав губернському секретарю Никонору Хитрову і його дружині Катерині Хитровій. Господарів у цей час у Москві не було. Пушкін давав друзям свою нову адресу: «На Арбате дом Хитровой»; «Пиши мне на Арбат в дом Хитровой».

І тут впливає з історії такий факт! У XVIII столітті територія цього — «пушкінського» — будинку була одним володінням з територією нинішнього будинку № 55, у якому поселився у 1916 р. Михайло Грушевський. Як несподівано переплітаються людські долі і як важливо на-

решті про це розповісти, тим паче, що йдеться про національних велетнів України і Росії.

Тепер у будинку № 53 Музей-квартира Пушкіна.

Сватання Пушкіна також відбулося неподалік звідси. На місці нинішнього будинку № 50 на розі Великої Нікітської й Скарятинського провулку стояв будинок Прозоровської, який вона у 1825 р. здала Гончарову — тестеві Пушкіна. Сюди й приходив поет просити руки Наталії Гончарової. **Пам'ятатимемо, що вона походила за материнською лінією зі старого козацького роду гетьмана Петра Дорошенка, який боровся за державну незалежність та територіальну єдність України.** Останні роки життя Дорошенко провів під Москвою, де й похований. До речі, дядя матері Наталії Гончарової був одружений на Наталії Розумовській, дочці українського гетьмана Кирила Розумовського.

Здається, що українські мотиви невичерпні на Арбаті...

Про церкву Живоначальної Трійці писав Андрій Бєлий:

«Тут и Троице-Арбатская церковь, с церковным двором, даже садиком, вытянутым дорожкой в Денежный; там — и ворота; в воротах — крылатый Спаситель; колодезь и домики; домик дячковский, поповский и дяконский».

Сергій Соловйов також згадував:

«Церковный двор... был целым поселком. Дом батюшки с мезонином был окружен тенистым садом... Кругом храма был большой сад...»

Та ще докладно писав про службу в церкві Святої Трійці.

«По Богородичным праздникам служили в серебряных ризах с розами и зелеными листьями... По воскресеньям служили в золотых, несколько поношенных ризах. На Рождество — в светло-золотых, сиявших на солнце; на Николин день — в темно-золотых, отливавших апельсиновым цветом. В канун Рождества надевали серебряные ризы, блестящие, как снег, и сверкавшие голубыми искрами; в Крещение — литые серебряные ризы, сиявшие, как зеркало; в царские дни — красные бархатные; в праздники Креста — синие, в воскресенье Великого поста — зеленые...»

Друга церква — **Миколи у Плотниках** — знаходилася безпосередньо на Арбаті, на тому ж непарному боці вулиці, за сотню кроків від будинку Грушевського. Кондратьєв писав, що церква на цьому місці була з початку XVI століття, проте дерев'яна. В інших джерелах говориться, що попередній храм відомий з 1625 р., не раз горів. Церква Миколи Чудотворця побудована у 1670 р. У 1771 р. зведена нова триярусна дзвіниця. У 1812 р. вона була повністю розграбована французами, але швидко відновила діяльність, у 1852–1856 рр. перебудована її трапезна. Наприкінці XIX століття Миколу в Плотниках обновили.

Щодо назви Кондратьєв писав:

«Относительно названия „в Плотниках“ есть два предположения.

Первое: здесь, между улицами Никитской и Арбатской, жили царские плотники. Второе: здесь при Иване III были поселены новгородские жители Плотницкого конца или слободы. Последнее предположение достовернее, так как подтверждается некоторыми историческими данными». Втім ясно, що назва цієї церкви Святого Миколи — «в Плотниках» — пішла від професії (теслярів), які тут жили слободою.

Після знесення церкви на цьому місці було зведено у середині 30-х рр. п'ятиповерховий елітний будинок № 45 з відомим усій Москві магазином «Дієта». Поет Станіслав Куняєв у вірші «Дети Арбата» писав:

Помнишь, Арбат, социальные страсти,
Хмель беззаконья, агонию власти,
Храм, что взорвали детишки твои,
Чтоб для сотрудника и для поэта
Выстроить дом с магазином «Диета» —
Вот уж поистине храм на крови...

Хоча на перший погляд здається, що наведені у назві цієї статті слова про дві церкви, між якими знаходився будинок № 55, написані Грушевським мимохідь, насправді він з дитинства запам'ятовував намолені місця. У «Споминах» кілька десятків років потому згадував у подробицях «новий міський собор» у Ставрополі: «Собор був побудований солідно, не шкодуючи коштів. Дзвіниця була висока й доволі гарна, хоч в іншій стилі, ніж собор». Але найголовніше те, що Грушевський відразу відчув Арбат з його неповторною духовною аурую¹. У Москві тоді нараховувалося сотні храмів, соборів і монастирів.

Проте мало де в іншому місці можна було поселитися саме «між двома церквами».

Напевно, для Грушевського це було небайдуже. Варто прочитати його щоденникові записи, зроблені з 22 до 28 років² аби переконатися, що тоді молодий і талановитий учений шукав опору життя й роботи в релігії. Гру-

¹ Російські письменники відобразили особливу притягальність арбатських церков для гостей Москви і жителів інших районів міста. Скажімо, в бунінському оповіданні «Казимір Станіславович» (1916) збіднілий дворянин із Києва, який давно зпився й погубив своє життя, навесні приїжджає до Москви й відвідує старовинну церкву на Молчанівці:

«За церковной оградой мелкой зеленью зеленело развесистое дерево... трещало воробьями, воздух был мягок, — совсем, совсем летний, даже пылью пахло по-летнему, — и нежно золотилось вдали за домами небо над закатом. И чувствовалось, что в мире есть где-то радость, молодость, счастье».

Тасмно побувавши на вінчанні своєї дочки, Казимір Станіславович довго блукав арбатськими провулками, виходив на Новинський бульвар, у готелі гірко й ясно плакав, але не став, як задумав, покінчувати життя самогубством...

² Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894). — К., 1997.

шевський сам говорив, що студентські роки пройшли під тиском «підвищеної релігійності», а «гостру полосу релігійності», пережиту на третьому десятку років, пов'язував з успадкованими від матері рисами характеру — «неврівноваженість, потреба постійного відчуття якоїсь мети», котрій треба повністю віддаватися, «потреба в якихось сильних відчуженнях, не стільки радісних, скільки болісних».

Смуга високої релігійності й аскетичного оцепеніння з часом пройшла, проте запальне прагнення молодого Грушевського до Бога, не викреслиш з його життя. Глибока релігійність дуже вплинула на світогляд майбутнього вченого і громадського діяча. Християнські норми моралі стали першоосновною його людської сутності.

Перечитуючи Грушевського, звертаєш увагу на те, яке велике значення надавав він дослідженню історії релігії та церкви в Україні, а також історії різних конфесій, релігійним обрядам, духовним віршам. На початку 90-х рр. минулого століття в Києві видано збірку творів Грушевського, до складу якої увійшли популярні й наукові праці вченого з духовних питань, і яка висвітлює концепцію їх розвитку від стародавніх часів до початку ХХ століття¹. Зокрема, у збірці вміщено ґрунтовну науково-популярну працю Грушевського «З історії релігійної думки на Україні» та вибрані сюжети про історію церкви і релігійне життя з «Історії України-Руси». Крім того, збірник доповнений дуже цікавою науковою розвідкою Ігоря Гирича й Василя Ульяновського «Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського», в якій уперше було досліджено проблему релігійності великого українця та його ставлення до різних конфесій. Вчені вважають, що Михайло Грушевський був людиною внутрішньо глибоко релігійною, якщо розуміти під релігією, окрім сакральності-конфесійного змісту, духовність, високі моральні якості, самоорганізованість і самодисципліну, ідеалізм душі у поєднанні з раціоналістичним розумом та віру у вселюдський поступ. До того ж, Грушевський оцінював релігію як духовний феномен, який здійснює передусім культурно-моральну функцію, а церква, як організація, має сприяти розвитку національної ідеї.

«21 лютого 1892. В ім'я Боже! Амінь. Се прихожу ко Господу і що скажу єму? Я прихожу каятись б то, але доброго каяття не почуваю. Мині тяжко — се правда, тяжко — так що й світ немилий часом і я готовий впасти в розпуку, й міні хтілося добути од Господа просвітлення й заспокоєння!

Правда, я почуваю винним себе за те, що не можу зречися самолюблення, що міні хочецця особистого щасття на сім світі, що я вдаюся надто в світову діяльність, колотнечу, покриваючи се (правдиво чи ні?) наче б

¹ Грушевський М. С. Духовна Україна (Збірка творів). — К.: Либідь, 1994.

працею, загля народу сього, загля освіти і правди; що я холодний до діла святого надмирного, що я заздротливий, славолюбний, строптивий, скверними думками спокушаюся, празднословний і таке інше — се я почуваю... Але — я не почуваю так цієї вини, як своє нещастя, тяготу свого життя. Окаянний!..

Боже, прости! Як той казав — вірую, поможи моєму невіррю; так я кажу — каюся в своєму окаянстві, поможи моєму непокаянню. Але не отвержи мене — як сказано: і молитва його будет в грех — сего да не буде зо мною. Уповаю на милость твою, прошу — прости й помилуй мене й моїх!»

Яка покаянна щирість і чистота! Який молитовний крик душі! Здається, ці слова закарбовані у свідомості чи підсвідомості Михайла Грушевського на все подальше життя, і є щось містичне в тому, що вони були записані в щоденнику під час його приїзду до Москви.

У цьому щоденнику молодого дослідника зустрічаємо такий запис: «Попереду усього дяка Богові милосердному й святому Миколаю...» Знову ж таки присутня певна містика в тому, що в Москві Михайло Сергійович поселився саме на Миколиній вулиці, він бачив усі три арбатські церкви Святого Миколи. Хто ж міг тоді подумати, що жити їм — великому українцю і стародавнім Святомиколиним храмам залишалося однаково — трохи більше півтора десятиліття. З різних причин, але рішуче й однозначно їх не прийняла Радянська влада.

Ми маємо змогу своїми очима розглянути ділянку арбатської землі поруч з будинком № 55 та арбатського простору, що міг охопити поглядом Михайло Грушевський з вікна квартири, яку він винаймав. Таку можливість дають дві маловідомі й унікальні фотографії, здобуті в Музеї архітектури імені О. Щусєва.

Подивимось спочатку офіційну картку, що свого часу широко продавалася під назвою «Москва. Общий вид от Смоленского рынка», вміщену в книзі. Перед нами справді чудова панорама міста, майстерно зроблена на початку ХХ століття. Світлина дає уявлення про те, як стрімко змінювався зовнішній вигляд патріархальної Москви. Закриваючи горизонт, встають прикмети нового часу — багатоповерхові доходні будинки. Проте головними висотними домінантами залишаються Кремль і кремлівські собори, які добре видно на обрії, та храм Христа Спасителя. На першому плані Арбат, але найголовніше для нас у тому, що в самому центрі цієї величної панорами знаходиться будинок № 55 (!), в якому через кілька років поселився Михайло Грушевський. Взагалі обидві фотографії зроблені так, ніби хтось підсвідомо прагнув зафіксувати саме той куточок Арбату, в якому жив український учений.

Але найголовніше, що на передньому плані праворуч ми повністю бачимо церкву Живоначальної Трійці.

Навіть на згаданій панорамній фотографії видно рекламу лавки Староносова («по чорному золоту»), про якого писав Андрій Бєлий: «До Староносова дилися Арбат...» Втім, у поета Староносов з його лавкою був, скоріше, символом Арбату, ніж реальним підприємцем і торговельним закладом. Адже насправді Старий Арбат продовжувався й далі. На одній з фотографій відразу за лавкою Староносова бачимо магазин шпалер М. Колесникової, м'ясну лавку братів Смирнових, а в кінці вулиці знаходилося підприємство І. Титова і К^о, навіть не згадувані Бєлим.

Тепер уважно розгляньмо світлину, на якій будинок № 55 з характерною вежею фактично відкриває краєвид на Старий Арбат: «...у Денежного — дом Рахманова, белый, балконный, украшенный лепкой карнизов, приподнятый круглым подобием башенки, три этажа». У рахманівському будинку здавна розміщувалась аптека¹: «Дом каменный, серо-оливковый с «нашей аптекой» с цветными шарами, зеленым и розовым...» Крізь лупу побачимо чималеньку вивіску біля входу в будинок з Арбату: «Зубной врач». Ця фотографія зроблена наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття, проте, як і попередня, не пізніше 1904 р., коли Арбатом вже ходив трамвай. Поки-що по вулиці прокладено колію конки, стоять дерев'яні стовпи.

Добре видно кілька невід'ємних від Арбату романтичних прольоток, що їх описав Борис Зайцев й увічнив Андрій Бєлий:

И на Арбате мчатся в вечность
Пролеток черных быстротечность...

Одна з прольоток стоїть прямо біля входу в будинок Рахманова, інша — навпроти. Від будинку № 55 у напрямку до Смоленського ринку з непарного боку видно магазин Воронцова і вхід з боку Арбату до церкви Живоначальної Трійці. Ліворуч від нас з парного боку — частина лавки Староносова і останні три букви вивіски на ній. Далі кілька магазинів і описаний Андрієм Бєлим будинок Івана Старицького, генерала: «Двухэтажный, оранжево-розовый, с кремом карнизных бордюров и с колониальным магазином «Выгодчиков» (после «Когтев», а после него — «Шафоростов»)...

У бік до Арбатської площі відразу за будинком Рахманова видніється особняк, в якому жив Олександр Пушкін, а далі... Втім, знову можна сказати знайомими вже нам словами Белого: «цветистая линия вдаль убегающих зданий, в один, два и три этажа...»

Століття тому мить зупинилася і дійшла до нас. Арбат живе своїм життям. Усе це — за кілька кроків від будинку, де квартирував Грушевський, і від церкви Живоначальної Трійці.

¹ Аптека знаходиться у будинку № 55 і сьогодні.

Церква Михайла Архангела на Дівочому полі

(вул. Погодінська, 1)

«Живу я підневільно в Москві»

Цей храм я побачив уперше 22 серпня 2003 року, коли на будинку по вул. Погодінській 2/3 ми відкрили меморіальну дошку: «У цьому будинку жив і працював видатний державний і політичний діяч Михайло Сергійович Грушевський 1866–1934». Велична церква Михайла Архангела стоїть навпроти. Здається, ніхто раніше не звертав на це уваги. Тоді як Михайло Грушевський жив поруч з березня 1931 року, і йому боліло серце за напівзруйнований на той час храм.

Його історія нерозривно пов'язана з Клінічним містечком медичного факультету Московського університету на Дівочому полі. Звідси і назва храму — Михайла Архангела при Клініках, або на Дівочому полі. Храм — сучасник будівництва Клінічного містечка. Комплекс урочисто заклали 22 вересня 1887 року, а освятили у 1897 р., коли було завершено будівництво церкви, яка за старовинною традицією була частиною богоугодного закладу — лікарняної клініки. Унікальний комплекс медичних установ із красивою назвою «Клінічне містечко на Дівочому полі» під покровом церкви Михайла Архангела став одним із найбільших центрів теоретичної і практичної медицини в Москві.

Храм було закрито у 1931 р. і перебудовано до невпізнання. У ньому знаходилися спортзал, аптека, склад. У 90-х рр. ХХ століття у храмі Михайла Архангела знову зазвучала молитва, його було повністю відновлено, і нині він є справжньою окрасою Москви. Ми ж пам'ятаймо про те, що цей унікальний храм пов'язано з іменем Михайла Грушевського.

Мені пощастило написати книгу про перше московське заслання вченого з вересня 1916 року до березня 1917 року, коли він винаймав квартиру в будинку № 55 на Старому Арбаті¹. Хто цікавиться другим московським періодом біографії великого українця, пораджу книгу Руслана Пирога «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)». Хочу лише ознайомити читача з відчайдушним листом радянського засланця Михайла Грушевського до голови Радянського уряду В'ячеслава Молотова, написаним у квартирі поруч із колишнім храмом Михайла Архангела. Цей лист, датований 4 вересня 1934 року, тобто за два місяці до смерті вченого, фактично замикав у Москві життєве коло Грушевського.

¹ Мельниченко В. Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат, 55». — М.: ОЛМА ПРЕСС, 2005.

Лист було опубліковано Є. Нікітіним¹, але досі залишається практично невідомим як в Росії, так і в Україні. Вважаю своїм обов'язком ще раз опублікувати повністю лист Михайла Грушевського, бо необхідно з більшою пошаною та увагою поставитися до тексту великого українця, виключити пропуски, перекручення та невиправдані правки деяких його слів, що мали місце в попередній публікації. Наводжу текст згаданого листа за архівним автографом²:

«Глубокоуважаемый Вячеслав Михайлович!

Вот уже 4-ый год живу я подневольно в Москве, оторванный от Киева, в котором я наладил было свою научную работу³ — лишенный возможности ее вести, и подвергаясь всяким неудобствам и лишениям — морального и даже чисто материального характера. Мое киевское академическое содержание уходит на налоги и ремонт киевского домишки — остатков дома нашей семьи, сожженного во время наступления Муравьева: они были нам возвращены ВУЦИК-ом при моем возвращении из-за границы за научные заслуги, и теперь обратились в тяжкое бремя, поедающее мое содержание — и источник постоянных тревог ввиду всяких «уплотнений» новой столицы⁴. В этом киевском помещении, ценою больших для меня издержек, мне удалось устроить все-таки сравнительно сносную квартирку и собрать кое какую библиотечку (третью по счету потому что оставшаяся во Львове мне недоступна, а собранная в Киеве до революции погибла со всеми коллекциями в упомянутом пожаре дома). А теперь, тратя свое содержание на расходы по этому киевскому помещению, я принужден ютиться в Москве с женою и дочерью (старшим научным сотрудником Укр[аинской] Академии наук, помогающим мне — ввиду ослабления моего зрения) в двух маленьких комнатах — сырых, нездоровых, шумных, совершенно непригодных для научной работы, без мебели, без самых необходимых книг. Мое опальное положение

¹ Письмо историка М. С. Грушевского В. М. Молотову // Отечественные архивы. 1998. № 3. С. 94–98.

² Державний архів Російської Федерації, ф. 5446, оп. 82, спр. 27, арк. 174–176.

³ Після повернення до Києва у 1924 р., Михайло Грушевський працював у Всеукраїнській Академії наук, проводив велику науково-організаційну роботу, редагував засновані ним видання історичної секції ВУАН, працював над «Історією України-Руси» та «Історією української літератури». З 1929 р., коли розпочався наступ радянського режиму на українську науку, масштаби діяльності вченого різко звузилися. У вересні 1930 року була закрита Науково-дослідна кафедра історії України, заснована Грушевським. Наприкінці року партосередок ВУАН прийняв ухвалу про посилення ідеологічної боротьби з Грушевським і його теоретичними поглядами. Розпочалися арешти співробітників і учнів Грушевського. У березні 1931 року він переїхав до Москви, де був заарештований органами ГПУ. Після звільнення з-під арешту Грушевському не дозволили повернутися в Україну.

⁴ Київ став столицею України у 1934 р.

имело последствием, что связи с академ[ической] базой фактически отмерли — хотя звание академика за мною сохранено. Укр[аинская] Академия и Укр[аинское] Госуд[арственное] Изд[ательство] прекратили печатание моих работ и изданий; издания уже законченные не были выпущены в свет, или изъяты из обращения, начатые печатанием остановлены и разобраны — хотя прошли все инстанции и были одобрены к печати. Более того — даже за ранее выпущенные книги мне и дочери не выплачивают гонорара, за издательством «Пролетарий» Гос[ударственный] Изд[ательством] Украины уже четвертый год остается, по собственному его подсчету, на сегодня свыше 9 тыс. рублей. Раньше хоть по немногу и с перерывами выплачивали, а с прошлого года¹ совсем отказываются платить, что ставит меня в довольно таки стеснительное положение!

Едва-ли такие репрессии и лишения входят в виды правительства. Едва-ли соответствует видам социалистического строительства прекращение исследовательской работы. Я всю жизнь свою посвятил исследованию истории Украины. Большой курс ее доведен в печати до 1657 г. (девятый том вышел перед моим арестом зимою 1930/1 г.)²; история укр[аинской] литературы в связи с культурной и социальной историей оборвалась на VI томе — на первой полов[ине] XVIII в.³ В нынешних условиях я не могу вести систематической научной работы, — и вообще историческая работа фактически прекратилась за эти годы — я говорю об истории Украины: она остается в крайне неудовлетворительном состоянии, в особенности со второй половины XVII в. — XVIII и XIX не обследованы научно даже настолько, чтобы можно было написать обстоятельный учебник. Учащие и учащиеся лишены запаса научно проверенных фактов. Я слышал от президента Укр[аинской] Академии наук⁴, что в нынешнем году, в президии слушалось письмо начальника красноармейской части, расположенной на Украине, с сетованиями, что красноармейцы Укр[аинского] округа не имеют возможности ознакомиться с фактической историей наиболее интересных для них эпох истории Украины. Ведь для того, чтобы партийные популяризаторы могли составлять книги для широкого употребления, необходим критически проверенный запас фактов. Теперь обращено серьезное внимание на усвоение фактов истории и истории

¹ Последняя посылка моя была в сентябре 1933 (Прим. Грушевського).

² Я работал в это время над X-м (Томом. — В. М.), — посвященным наиболее интересным годам, 1654–1665, эпохе социального расслоения. Маркс переписывал в свои записные книжки то, что мог найти об ней из старой монографии Костомарова (Прим. Грушевського).

³ Так у текстів. Насправді VI том «Історії української літератури» закінчується XVII століттям.

⁴ З 1931 р. президентом Академії наук України був Олександр Богомолець.

литературы, рано или поздно почувствуется острая надобность в научно подготовленном материале — но сразу его не получить: нужно готовить заблаговременно, а теперь работа остановилась. Мне кончается 68 год, я уже не долго буду работоспособен, если и проживу; не имеет смысла устраниать меня от научной работы, пока я могу еще ее вести, потому что заменить меня будет не легко. Я выпустил под своей редакцией более 300 выпусков и томов научных публикаций из области украиноведения, перевернул груды архивных материалов. Считался самым большим знатоком в области укр[аинских] исторических дисциплин, пок[ойный]. Покровский¹ выдвинул мою кандидатуру в этой области и во Всесоюзную Академию наук² и в Международный Комитет (Comite International des Sciences Historiques)³; теперь укр[аинская] историография в этой организации не представлена никем, мои связи с учеными кругами разрушены, все это создает лишние поводы к разным нежелательным толкам.

Не решаюсь отнимать у Вас время длинным писанием. Если заинтересуетесь, мой двоюродный брат Георгий Ипполитович Ломов⁴ может осведомить Вас и о постигших меня злключениях, [и] о моей работе, и о моем положении. Я подавал через него записку также тов. Сталину. Опала, меня постигшая, является или ошибкою или «профилактической мерою» — целесообразность которой весьма сомнительна. Когда я возвращался из-за границы в 1924 г., по приглашению Укр[аинской] Академии наук, я ориентировался на национальную программу Ленина. В заграничной укр[аинской] прессе я мотивировал свое возвращение уверенностью в предстоящем подъеме укр[аинской] культуры в Советской Украине под руководством этой программы и набросал план своей научной деятельности: это навлекло на меня резкие осуждения и выпады националистических кругов, но я остался верен своим планам. Меня всегда знали за противника ориентаций на Польшу и на Германию, это доставило мне много неприятностей в прошлом; я решительно

¹ Покровський Михайло Миколайович (1868–1932) — історик, державний діяч, академік АН СРСР.

² 12 грудня 1928 року Відділення гуманітарних наук АН СРСР обрало Михайла Грушевського дійсним членом Академії, 12 січня 1929 року на загальних зборах АН СРСР це обрання було затверджено.

³ Міжнародний комітет історичних наук (МКІН) — міжнародна організація, що підтримувала контакти між істориками різних країн, організовувала міжнародні конгреси істориків. Установчий з'їзд МКІН відбувся у травні 1926 року в Женеві.

⁴ Ломов (Оппоків) Георгій Іполітович (1888–1937) — партійний і державний діяч, економіст, журналіст. З 1923 р. — голова Нафтосиндикату, з 1926 р. — голова Донвугілля. У 1929 році призначений головою Всесоюзного об'єднання нафтової промисловості. Пізніше — заступник голови Держплану СРСР, член бюро Комісії радянського контролю при Раднаркомі СРСР. У 1927–1929 рр. — член Політбюро ЦК КП(б)У.

отказался от каких-либо компромиссов с немецкой оккупацией в 1918 г., не согласился даже войти в украинскую академию — организовавшуюся тогда ставленниками гетмана под немецким протекторатом¹, и на этой позиции: не с Польшей и Германией, а с Социалистическим Советским союзом, — я остался и во все последующее время. Возвратившись в Советскую Украину в 1924 г., я немало поработал на ее культурном участке, и эта работа посодействовала тому тяготению к Советской Украине, какое стало замечаться среди зарубежной украинской интеллигенции в конце 1920-х гг. — до поворота, наступившего в украинской политике с 1929 г. (с дела Союза освобождения Украины). За эти годы, 1924–1930, под моей редакцией вышло свыше 80 книжек по истории, истории литературы, фольклора и ист[ории] культуры Украины — в том числе несколько томов моей «Истории Украины» и «Истории укр[аинской] литературы», и они считались ценным достижением советского строительства — в 1928–9 г. я по рекомендации общественных организаций УССР был избран членом Всесоюзной Академии наук. Деятельность моя вполне ориентировалась на социалистическое строительство Союза СССР, я был известен всем как сторонник этой ориентации. Ругань «критиков» не изменит этого представления обо мне, если же изменилась позиция правящих кругов или их тактика в укр[аинском] вопросе — что неизбежно в диалектике развития, за это не должны страдать люди, добросовестно ориентировавшиеся на интересы социалистического строительства — так как они ранее освещались. Быть в глазах националистов мучеником за украинство от советского правительства — в результате столь долгой и всем известной работы для украинского освобождения, не только мне обидно, и вообще нелепо — но и самому строительству, думаю, — не здорово.

Смею надеяться, что Вы, глубокоуважаемый Вячеслав Михайлович, как глава социалистического правительства, не откажете во внимании к моему обращению и не поставите в вину, если я что-нибудь сказал тут невпопад, в том убеждении, что исследовательская работа моя нужна, и напрасно пропадает мое время и силы — напрасно я мучусь

¹ Під час правління гетьмана Павла Скоропадського Грушевський знаходився на нелегальному становищі і відійшов від активної політичної діяльності. Брав участь в обговоренні питання про створення Української Академії наук (закон про заснування Академії і наказ про призначення першого складу академіків були підписані Скоропадським у листопаді 1918 року). Грушевський відмовився від пропозиції увійти до складу Української Академії наук, призначеного Скоропадським.

Володимир Вернадський, який очолив Комісію з організації Української Академії наук, задував, що зустрічався тоді з Грушевським: «Он убеждал меня отказаться от моего решения создать Академию... Он считал, что сейчас Украина не имеет настоящих ученых и неизбежно... это будет русская Академия на Украине... Он считал, что Украинская Академия должна быть создана позже...»

со своею семьею вместо производительной научной работы. Поэтому и обращаюсь к Вам — во имя «освоения прошлого!». С истинным почтением

*академик Михаил Грушевский
Москва, 4 сентября 1934
Погодинка 2/3 кв. 102
Тел. Г. 3.84.72.»*

Докладний аналіз цього листа не входить в наше завдання. Проте хочеться, щоб із емоційних слів самого Грушевського читач зрозумів, як тяжко і безнадійно почував він себе в Москві, «відірваний від Києва», як прагнув вирватися з неї...

Минають дні, минають ночі,
А щастя, долі не несуть...
Все жду чогось, чого — не знаю,
Мов замордований хожу.

Навряд чи Грушевський згадував у Москві ці свої екзальтовано-патетичні рядки, написані півстоліття тому. Але наприкінці життя вони наповнилися справжнім трагізмом і реальною бідою. Щастя й долі радянська Москва йому не принесла. За царизму Грушевському «московське показалося добром» і, незважаючи на нелегке й принизливе становище, врешті-решт, його московське заслання справді закінчилося на добре. Проте для московського заслання радянської влади світло надії не жевріло навіть у кінці тунелю, хоча Грушевський намагався переконати більшовицьких керівників у недоцільності, навіть безглуздості свого столичного ув'язнення. Замордований владою, Грушевський даремно сподівався, що вищі керівники Радянської держави зрозуміють важливість і потребу його наукової роботи. Запевнення Грушевського в його «орієнтації на національну програму Леніна» та на «соціалістичне будівництво Союзу СРСР» вже не переконували владу, яка відкидала саму суть наукової концепції і наукових праць ученого. Тим паче, що Грушевський навіть у благальному листі все-таки відверто заявив про те, що в галузі об'єктивного дослідження історії України «взагалі історична робота фактично припинилася». Так само Грушевський наголосив на абсолютній безглуздості політичного переслідування людей, які «добросовісно орієнтувалися на інтереси соціалістичного будівництва». Він єдиний насмілювався вказати на те, що більшовицька партія відійшла від ленінського курсу, передусім у національній політиці.

У цьому листі Грушевський в одному реченні підбив найголовніший підсумок свого життя: **«Я все життя своє присвятив дослідженню історії України».**

У той час, коли великий українець писав свій гіркий лист, дивлячись на порушений храм Михаїла Архангела, з багатьма московськими церквами вже сталося найстрашніше, що пророчив Іван Бунін:

«Я... смотрел... на удивительное зеленое небо над Кремлем, на старое золото его древних куполов... Великие князья, терема, Спас на-Бору, Архангельский собор — до чего все родное, кровное и только теперь как следует почувствованное, понятое! Взорвать? Все может быть. Теперь все возможно».

Парадокс у тому, що Бунін записав ці рядки в той час, коли розповсюджувалися чутки про мінування Кремля у зв'язку з приходом німців. Але невдовзі розпочалась епоха, говорячи словами Анатолія Марієнгофа, «неосвіченого абсолютизму», і храм Христа Спасителя та багато інших московських церков, зокрема ті дві, між якими у 1916–1917 роках жив на Арбаті Михайло Грушевський, були зірвані й знесені з інших — атеїстичних, а точніше варварських причин. Досить сказати, що у 1990 р. порівняно з 1917 р. у Москві зменшилася кількість діючих храмів із 848 до 171, тобто вп'ятеро. За радянських часів, в основному у 20–30-х рр., було знесено понад 430 храмів, тобто половина¹.

Микола Бердяєв наголошував, що у революцію знизу прийшли люди, яким, за його твердженням, були чужими традиції російської культури, бо їх батьки й діди були безграмотні, позбавлені будь-якої культури. Цим людям було притаманне злопам'ятство у ставленні до людей старої культури, яке на момент торжества революції перейшло в почуття помсти. Філософ вважав, що цим багато що психологічно пояснюється. З'явився новий антропологічний тип, у якому вже не було доброти, розпливчастості, деякої невизначеності обрисів колишніх російських облич. Не було найменшої схожості з обличчями старої російської інтелігенції, яка готувала революцію.

Аби уявити новий, післяреволюційний тип мілітаризованого більшовика (здебільшого вихідця з селян), окресленого Бердяєвим, нагадаю картину Бориса Кустодієва «Більшовик» (1920). Над містом і людьми вивисується в широкому й невпинному кроці велетень з лютим обличчям і палаючими очима — в руках гігантський червоний прапор. Його хода ніяк не узгоджується з людським потоком внизу, він іде сам собою, буквально втоптуючись у гущавину людей. За всієї умовності й символічності живописного полотна не можна не бачити, що наступний крок велета коштуватиме життя багатьом людям, які знаходяться під його захмарною головою, точніше навколо його чобіт (здригаєшся від ахматовських рядків, які згадалися: «И безвинная корчилась Русь под кровавыми сапогами...»)

¹ Сорок сороков. Краткая иллюстрированная история всех московских храмов: В. 4 т. Т. 1: Кремль и монастыри. — М.: Астрель-АСТ, 2004. С. 10.

Наступної миті більшовик зруйнує церкву з беззахисною маківкою, що стоїть на його шляху... Так і сталося насправді. За словами Бориса Зайцева, «это было самое разудалое и полоумное время революции, когда разрушали церкви...»¹. Безкомпромісний велетень знищив у Москві, зокрема, на Арбаті, що дорогий нам нинішньою присутністю на ньому Культурного центру України в Москві, багато церков, безжалісно розтоптав безліч достойних людей.

У цьому контексті згадується пронизлива життєва ситуація з персонажем роману «Сивцев Вражек» Михайла Осоргіна солдатом Григорієм, який врешті-решт залишає бездуховну Москву: «На выносливых плечах уносил Григорий свою старую веру, свою человеческую правду — из земли разврата к киевским угодникам, а то и дальше, куда заведёт прямая дорога прямого и крепкого в веру человека...» (Виділено мною. — В. М.).

Наївно було б гадати, що православну Москву й церковний Старий Арбат знищував виключно прийшлий неосвічений селянський люд. Як абсолютно точно відзначив Борис Зайцев, у місті були й свої — місцевонароджені — «сірі герої»:

«Проносились новые автомобили, грузовые, полные людей вооружённых, тех же серых все героев; заработала машина Смерти; заработала машина голода. И прежние подвальники и медники, и вся мастеровщина, туго жизнью пригнетённая, из щелей выползала, из тёмных нор своих и вверх задвигалась. „Попировали, и довольно! Нынче наш черед!“

Выходи, беднота, тьма, голь и нищенство, подымай голос, нынче твой день».

Все це сплавлялося в головах нових володарів Москви з ейфорією всепланетної перемоги соціалізму, з очікуванням світової соціалістичної революції, про яку поважні москвичі раніше нічого не чули і чути не хотіли. Точно написав Андрій Бєлий: «Я воспитывался в среде, где о Марксе (не говорю уже о Ленине) не хотели знать».

Пречистенський прорфесор Преображенський (Булгаков «поселив» його на Пречистенці з 1903 р.) обурювався: «Невозможно в одно и то же время подметать трамвайные пути и устраивать судьбы каких-то испанских оборванцев! Это никому не удастся, тем более людям, которые, вообще отстав в развитии от европейцев лет на двести, до сих пор еще не совсем уверенно застегивают собственные штаны!» Преображенський вважав, що розруха в більшовицькій країні закінчиться лише тоді, коли кожний з нових революційних господарів життя «вылупит из себя мировую революцию, Энгельса

¹ Характерно, що на картині Бориса Кустодієва про Лютневу революцію «27 лютого 1917 р.», написаній так само у гущі подій 1917 р., також зображено церкву. Проте, на полотні немає жодного натяку на те, що їй загрожує революційний народ. Скоріше, храм є органічним духовним елементом московського пейзажу, без якого у Москві неможливі будь-які важливі події.

и Николая Романова, угнетенных малайцев и тому подобные галлюцинации, а займется чисткой сараев — прямым своим делом...»

Вже згаданий Бердяєв сформулював, на мій погляд, вичерпну максиму про революцію взагалі й Жовтневу революцію зокрема: **«В революції здійснюється суд над злими силами, що творили неправду, але сили, що судять, самі творять зло...»**

Отже, саме Жовтнева революція порушила генний код Москви й Старого Арбату, поставила цей район в історичні обставини, які могли призвести його лише до краху. Якщо раніше впродовж століть Арбат розвивався еволюційним шляхом і навіть заміна дворянського Арбату на капіталістичний проходила поступово й мирно, то Великий Жовтень мав блискавичний і насильницький характер, особливо для такої виняткової місцевості, як Арбат, з його непростетарським населенням.

Та й у цьому випадку з одвічною духовністю Старого Арбату було покінчено не відразу. На мою думку, **це сталося на початку 30-х рр., коли більшовицька влада знищила його живу душу — православні храми.** Здається, найповніший перелік арбатських церков зустрічаємо у спогадах художника Володимира Домогацького: «По самому Арбату от Смоленского стояли чтимые москвичами церкви: Святой Троицы, Николы Плотника, Спаса на Песках, Николы на Песках, Николы Явленного. На Арбатской площади — преподобного Тихона и церковь Бориса и Глеба, дальше по переулкам церкви шли в глубь приарбатья. На Молчановке — Николы на курьих ножках, Бориса и Глеба на Поварской, дальше Ржевской Божьей Матери, у Никитских ворот церковь Федора Студита, и местность замыкалась здесь Большим Вознесением. К востоку находился Никитский монастырь, далее церковь Воздвижения, Знамения, Антипия, церковь бывшего Алексеевского монастыря, на гранитных террасах-садах стоял грандиозный, на всю Москву сверкающий золотыми куполами храм Христа Спасителя и вдали — церковь Ильи Пророка, Пречистенский, Зачатьевский монастыри, церковь Успения на могильцах, Иоанна Предтечи в Староконюшенном, церковь Власия и много, много других, не только уничтоженных, но даже и мной, очевидно, позабытых».

Для знесення багатьох храмів часто визначались «поважні» причини. Скажімо, деякі з церков виходили за червону лінію вулиць. Або знести храм «вимагали» мешканці прицерковних будинків. Ось подібний документ 1928 р.: «Посещаемость (церкви. — В. М.) слабая, навязчивый колокольный звон и частые религиозные службы не дают покоя окружающему населению». Чимало церков знесли на початку 1930-х рр. у період так званої шкільної компанії, коли на місці знесених храмів будували типові чотириповерхові школи тощо.

Попри все, всі діючі церкви було піддано шаленому наступу радянських атеїстів. Ілюстрацією цього може бути скарга до ВЦВК парафіян Хресто-

воздвиженського храму на Воздвиженці: «Район, що межує з Воздвиженським храмом, колись багатий храмами, нині є районом масового закриття церков... У районі між Воздвиженкою, Знаменкою і Волхонкою до цих пір уже закрито сім церков...»

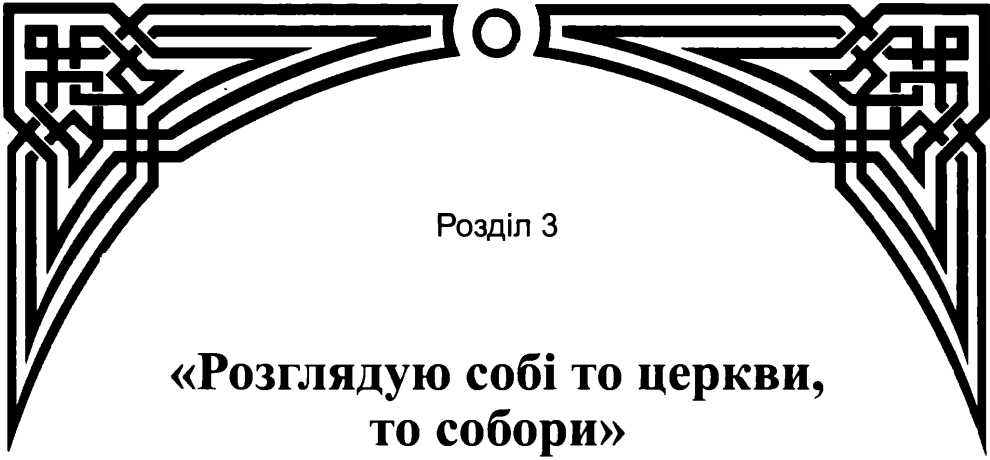
Ще гіршою була ситуація на Старому Арбаті, де було знесено храми Миколи Явленого, Миколи в Плотниках та Живоначальної Трійці на самій вулиці, Миколи на Пісках у Великому Миколопісковському провулку, Тихона Амафунтського, Бориса і Гліба біля Арбатських воріт, Покрова Пресвятої Богородиці біля Пречистенських воріт, Різдва Христового та Ржевської ікони Божої Матері на Поварській вулиці...

Наприкінці 30-х років у всьому районі Старого Арбату, прикрашеному багатьма храмами, залишилася діючою, здається, лише церква Святого Симеона Столпника на початку Поварської. Арбат втратив своє духовне, православне обличчя.

Раніше «громадянин Арбату» — російський інтелігент чуйно прислуховувався до дзвонів храмів: «Интеллигент русский, давняя Голгофа родины, человек невидный и несильный, перекрестит лоб» (Борис Зайцев). Так само тягнувся до Святого Миколи простий люд. У вже згаданого Володимира Домогацького читаємо: «В первые годы революции... вдохновенный лик святого Николая не оставлял своей молитвой гложущую жизнь Арбата. И не раз одичавшие, загнанные, ополоумевшие люди обращались теперь к нему за заступничеством. И очень часто это были именно те люди, которые всего несколько лет назад и перекреститься на улице считали чем-то ненужным. Что-то пророческое было и в этом образе, и в том, что находился он в самой середине Арбата. Глубоко символично, что в начале тридцатых годов не стало ни этого образа, ни самой красавицы колокольни» (Виділено мною. — В. М.).

Звичайно, духовний вогонь ще довго жеврів у серцях старих інтелігентів—арбатців, але без світильників віри — храмів, як і без інших обов'язкових дореволюційних святинь, вони вже не мали опори й не в силах були врятувати Старий Арбат і всю Москву.

Розділ 3

«Розглядую собі то церкви, то собори»

«Кремль оригінально прекрасний»

Тарас Шевченко побував у кремлівських храмах у 1844 і 1845 рр., тобто під час перших приїздів до Москви. У листі до Якова Кухаренка¹, написаному у квітні 1854 року, згадував стосовно того часу: «... **приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по улицах, звичайне, як чоловік іностранный, розглядую собі то церкви, то собори...**» Тут Шевченко наголошував на своїх самостійних «блуканнях» Москвою, проте, напевне, місто йому показували Бодянський і Щепкін.

Щодо Бодянського, то в його щоденнику є кілька записів, які підтверджують можливість участі професора у московських прогулянках Шевченка. Скажімо, навесні 1850 року Бодянський розповідав про приїзд до Москви із Петербурга Миколи Мухіна, який був призначений генеральним консулом в Андріанополі: «Я показав ему Кремль (слазивши и на Ивана Великого) и вокруг Кремля (Китай-город и т. д.)». Для професора, хворого ногами, це був подвиг, адже висота дзвіниці — понад 80 метрів, і для підйому треба було подолати 409 сходинок! Але незмірно більше Бодянський міг зробити в Москві для Шевченка! Тим більше, що він тоді був значно молодшим!

¹ Кухаренко Яків Герасимович (1799–1862) — український письменник та етнограф. Шевченко познайомився з ним у 1840 р. у Петербурзі. На знак широкі дружби поет присвятив Кухаренку поему «Москалева криниця». У щоденнику поет занотував 1 липня 1857 року: «Я дорожу его мнением чувствующего, благородного человека и как мнением неподдельного, самобытного земляка моего».

Бодянський — один із кращих знавців Москви, був обізнаний з відповідною літературою. Це до нього звертався на початку 1848 року Пантелеймон Куліш: «Да ще поіменуйте такії книжки, по котрим би я взнав так добре Москву, як Київ». Знайомство з Москвою в супроводі Бодянського значною мірою збагачувало поетові враження, наповнювало бачене живими подробицями минулого, розширювало знання про Першопрестольну.

Передусім, поет побував у Кремлі, який називав «старим красенем» і вважав, що «Кремль оригінально прекрасний». Втім, Кремлем захоплювалися майже всі гості Москви. У ті часи багато з них шукали в кремлівських соборах духовного притулку й захисту, тут відчувалася жива серцевина російської держави. Московський путівник шевченкової доби навчав: «Кремль не только сердце и душа нашей Москвы белокаменной, он то зерно, из которого развилось русское царство». Відомий церковний діяч, святий Іларіон (Троїцький) писав: «Называют Москву сердцем Росії. Але де в Москві б'ється руське серце? На біржі? В торговых рядах? На Кузнєцькому мосту? Воно б'ється звичайно в Кремлі. Але де в Кремлі? В Оружейному суді? Чи в солдатських казармах? Ні, в Успенському соборі».

Проте напевне можна сказати, що Шевченко не шукав для себе духовної опори в Успенському соборі, його зацікавленість Кремлем не мала релігійного забарвлення. Він абсолютно буденно зауважив, що «тільки вже не лічив ворон на Івані великому»¹. Тоді була можливість піднятися на самий верх дзвіниці й оглянути Москву з висоти пташиного польоту². Шевченко з цікавістю пройшовся Іванівською площею, на якій колись голосно читали царські укази. Звідси й пішов вислів: «Кричати на всю Іванівську». Шевченко уважно розглядав мовчазний Цар-дзвін, який тоді стояв упритул до дзвіниці Івана Великого³, та мирну Цар-гармату. Від Цар-дзвону було добре видно Чудов монастир, заснований ще у 1365 р., де три століття потому Єсифаній

¹ Між іншим, дуже точне спостереження Шевченка. Пантелеймон Куліш якось писав: «Сам Пушкін заприкметив у преславній своїй поемі, що Москву відзначають, між іншими прикметами,

...львы на воротах
И стаи галок на крестах».

Впродовж віків ворони обсідали кремлівські храми. Уже в цьому столітті близько п'яти тисяч ворон буквально ковзали по золотих банях. Але нині ворон у Кремлі майже не залишилося: їх розігнали навченими яструбами, яких тримають там кілька сот, і спеціальною відлякуючою музикою.

² У старовину на Пасху навіть дозволялося бажаним ударити в дзвін. З 1917 р. мавківка Івана Великого закрита для відвідувачів. У травні 2007 року дзвіниця була відкрита після реставрації, обіцяють, що в ній працюватиме музей. На самий верх відвідувачів так і не пустять, оглядовий майданчик відкриють на висоті 50 метрів, але звідти видно тільки Соборну площу.

³ В «Алфавитном указателе к плану Городской части» часів Шевченка в переліку церков дзвіниця Івана Великого числилася окремо, а ще був такий запис: «Колокол Большой (при Колокольне Івана Великого)».

Славинецький заснував першу у Москві греко-латинську школу. Поет, очевидно, заходив у Благовіщенський, Успенський, Архангельський собори...

Свого часу молодший сучасник Бодянського двадцятирічний Михайло Лермонтов писав: «Кто никогда не был на вершине Ивана Великого, кому никогда не случалось окинуть одним взглядом всю нашу древнюю столицу с конца в конец, кто ни разу не любовался этою величественной, почти необозримой панорамой, тот не имеет понятия о Москве...»

Може Тарас Григорович піднімався на дзвіницю з Бодянським? Справді, на фотографії тих часів із краєвидом, що відкривається з неї, добре видно, що звідси тільки й можна «лічити ворон»...

Про свої враження від відвідання Кремля з Щепкіним поет відразу записав у щоденнику 19 березня: **«Я не видал Кремля с 1845 года. Казармовидный дворец его много обезобразил, но он всё-таки оригинально прекрасен»**. Шевченка притягував Кремль, і 20 березня він уже сам знову «любувався старим красенем Кремлем».

Зайшов через Спаські ворота й відразу опинився перед будинком Вознесенського жіночого монастиря, його фасад у готичному стилі повернуто до просторої площі, що служила парадним місцем для розводу караулу. Поруч із Вознесенським монастирем — Архієрейський дім, де до зведення нового Кремлівського палацу жила імператорська сім'я.

Повернувшись праворуч до будинку Сенату, бо ж тільки недавно дізнався, що в цій установі, члени якої мали право судити й наглядати за виконанням урядових указів, працює обер-секретарем син Щепкіна Петро Михайлович. Здавалося б, урядовий чиновник, а тиждень тому подарував йому «фотографічні портрети апостола Олександра Івановича Герцена». Це сколихнуло спогади.

Ще в листопаді 1857 року Шевченко познайомився з брошурою Герцена «Крещёная собственность» і записав у щоденнику: «Сердечное, душевное, человеческое слово! Да осенит тебя свет истины и сила истинного Бога, апостол наш, наш одинокий изгнанник». У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» Шевченко вивів образ поміщика, про якого сказано: «Его можно было бы назвать ничем, если бы он не был помещиком нескольких сот душ крещеной собственности». 10 грудня 1857 року поет перемалював у свій щоденник портрет Герцена: **«...я всё-таки скопирую для имени этого святого человека»**. 6 лютого 1858 року Шевченко взяв до рук герценівський «Колокол»: **«Я в первый раз сегодня увидел газету и с благоговением облобызал»**¹.

¹ У 1858 р. Герцен, вкотре назвавши Миколу І «страшным тормозом», порівнював його з іудейським царем Саулом, а через два роки Шевченко написав поему «Саул», у якій під іменем Саула показав царя. У щоденнику поет неодноразово називав його «Тормозом». У квітні 1860 року Шевченко передав Герцену шойно виданий «Кобзар», як він писав, «с моим благоговейным поклоном». Цей примірник зберігся в бібліотеці Герцена.

Шевченко зупинився перед будинком Сенату, побудованим у Кремлі знаменитим архітектором М. Казаковим у 1776 р. Це стало важливою віхою у формуванні нового типу громадських будівель. Незадовго до приїзду Шевченка до Москви — у 1856 р. — будинок відремонтували і розмістили в ньому судові установи, надавши нову назву — «Здание судебных установлений». Купол увінчали короною та написом «Закон». У той час судовий заклад у Москві складався з 12 напівсамостійних департаментів. У складі кожного з них було кілька сенаторів, призначених царем, на чолі з обер-прокурором. У будинку розташовувались Московська судова палата і Московський окружний суд.

Круто повернувся й швидко попрямував до Великого Успенського собору. Зайшов, охопив чіпким поглядом суворий і величний інтер'єр, поважну стародавність, лики святих в іконостасі, перехрестився перед намоленими іконами Владимирської Божої Матері, Всемилоствитого Спаса, Успіння Пресвятої Богородиці, упіймав обличчям слабке світло, що проникало згорі крізь заграбовані вікна.

Ледь затримався перед так званим Мономаховим тронем, який, кажуть, стоїть тут уже три століття, його липове й горіхове дерево почорніло. Мономаховим або царським трон зветься тому, що на ньому зображені події з життя великого князя київського Володимира Мономаха, син якого князь Юрій Долгорукий заснував Москву, почав будувати місто, як фортецю... Гробниці, розташовані попід південною й північною стінами обійшов швидко. Гірко й іронічно всміхнувся до себе, згадавши, як у цьому соборі Борис Годунов при вінчанні на царство поклявся: «Бог мне свидетель, что в моём царстве не будет ни сирого, ни бедного». Та ще й рвонув на собі дорогу сорочку: «Отдам и сию последнюю народу».

Бодай кати їх постинали
Отих царів, катів людських.

Не міг поет не згадати тут, у Кремлі, про «коронованих катів», яких зневажав і ненавидів усім серцем, а ще картав зверхньою досадою: «Аж ось лихий царя несе».

Донька віце-президента Академії мистецтв Федора Толстого Катерина Толстая (Юнге) згадувала, що у 1861 р. Герцен у бесіді з її батьком сказав про Шевченка: «Он тем велик, что он совершенно народный писатель, как наш Кольцов; но он имеет гораздо большее значение, чем Кольцов, так как Шевченко также политический деятель и явился борцом за свободу». У статті «1831–1833», говорячи про розвиток революційно-демократичних сил в Росії, Герцен в журналістиці назвав ім'я Белінського, а в поезії — Шевченка. У спогадах відомого художника Миколи Ге згадується, з яким захопленням Герцен читав твори Шевченка в перекладах М. Гербеля: «Боже, что за прелесть, так и повеяло чистой нетронутой степью, это ширь, это свобода».

Шевченко вийшов на Царську (Соборну) площу, що тримала навколо себе святі собори, зрадів яскравому сонечку, постояв, насолоджуючись теплом, а потім підійшов до дзвіниці Івана Великого, яку добре пам'ятав ще з 40-х рр. Задержав голову, довго дивився на верхівку дзвіниці, що, здавалося, сягала неба. Якби поет мав найновіший на той час «Путеводитель по Москве», то прочитав би про знамениту дзвіницю: «Она построена в 1600 г. царём Борисом Федоровичем (Годуновим. — В. М.) для занятия праздного народа, стекшегося в Москву во время свирепствовавшего тогда голода»¹.

Тарас Григорович пройшов до Благовещенського собору і довго стояв перед іконостасом з іконами, написаними Феофаном Греком і Андрієм Рубльовим. Відпочивав душею.

Знову вийшов на площу й відразу пірнув у напівтемряву Архангельського собору, що став усипальницею московських князів і царів. На початку XVII століття в ньому було поховано Бориса Годунова, а невдовзі витягнуто з собору на дерев'яній колоді через спеціально зроблений пролом у стіні й перепоховано у Варсоноф'євському монастирі. Та в соборі знаходилися гробниці Івана Калити, Дмитра Донського, Івана Грозного, і вінценосні нащадки поминали тут своїх предків. Кажуть, що Архангельський собор мав у своєму володінні вісімнадцять тисяч кріпосних селян...

Це дратувало поета й не дозволяло беззастережно захоплюватися кремлівською територією, як це часто робили його московські сучасники, скажімо, той же Лермонтов, який писав про Кремль: «Он алтарь России...» Відомий москвознавець і письменник Михайло Загоскін: «Поглядите вокруг себя, как стройно и величаво подымаются перед вами эти древние соборы, в которых почивают нетленные тела святых угодников московских. О как эта торжественная тишина, это безмолвие, это чувство близкой святости, эти изукрашенные терема царей русских и в двух шагах их скромные гробницы, — как это отрывает вас от земли, тушит ваши страсти, умиляет сердце...!»

Усе це не підносило поета над землею й не розчулювало його серце. У нього були свої погляди на московських царів та їхні святині. У березні 1858-го в щоденнику Шевченко негативно оцінив лише збудований за його відсутності Великий Кремлівський палац. Поет ніби серцем відчував, що кожне креслення казармуватого палацу розглядав і затверджував ненависний Микола I. Цікаво, що Шевченкові характеристики головних московських творинь Костянтина Тона збігаються з оцінками відомого російсько-

¹ Насправді у 1600 р. за Годунова дзвіниця була лише надбудована й досягла небаченої висоти — 81 метр (тоді найвища будівля в Москві). У народі дзвіницю називали «Годунов стовп». Голод у Москві лютував пізніше і у 1601–1603 рр.

го мистецтвознавця та критика Володимира Стасова¹, який писав: «Новый дворец в Кремле, тоже многомиллионная затрата, принадлежит совершенно одному пошибу с храмом Спаса: множество богатств, внешнемеханическое повторение некоторых народных сторон — а никакого истинного чувства русской национальной архитектуры, никакого истинного таланта». У путівнику «По Москве», що вийшов у видавництві Сабашникових у 1917 р. за редакцією професора Миколи Гейніке, Кремлівський палац, подібно до Шевченка, названий казармою, здатною вразити лише малокультурного обивателя, а про храм Христа Спасителя говорилося: «Здание не поражает ни величественностью, ни стройностью линий... Холодом веет от высоких, преднамеренно гладких стен. Бедность замысла не скрашивается барельефами, опоясывающими здание». У радянські часи москвознавець Олег Волков категорично й переконливо зазначав: «...в Кремле были осуществлены казарменно-помпезные затеи Николая I, руками безвкусного архитектора К. А. Тона исказившего тот поистине сказочный облик кремлёвских ансамблей, о которых даёт представление скупой иконографический материал. Уже свидетели постройки Большого Кремлёвского дворца с негодованием писали о варварском разрушении палат и хором московских царей, стоявших на его месте»².

Тому Шевченко, високо цінуючи стародавній Кремль, визначив наперед і передбачив нищівні характеристики споруди Тона на його території. У цьому контексті згадаймо також, що саме поняття «цар» невіддільне у Шевченка з безбожністю та злом:

Безбожний царю! Творче зла!
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі?

Помпезний вихід «високого, сердитого» царя й «цариці-небоги» в комедії «Сон», асоціюється з кремлівським «візантійством», яким Шевченко називав ідеологію та богослужіння офіційної російської православної церкви.

Недавній царський засланець не побачив і не відчув у пишній «візантійсько-старовірській» службі справжнього Бога, того Бога, в якого глибоко вірив.

Ще в «Єретику», задум якого виник після зустрічі з Бодянським у Москві наприкінці березня 1845 року, Шевченко вклав у уста Яна Гуса:

У злодія вже злодій краде,
Та ще й у церкві. Гади! гади!
Чи напилися ви, чи ні

¹ Стасов, за його словами, був знайомий з Шевченком, про що сам писав Олександр Пипіну 10 березня 1888 року: «Я его лично знал довольно много, и в разное время беседовал с ним, глубоко его уважал и ценил...»

² Волков О. Москва дворянских гнезд. С. 168.

Людської крові?.. Не мені,
Великий Господи, простому,
Судить великіє діла
Твоєї волі. Люта зла
Не дієш без вини нікому.
Молюся, Господи, помилуй,
Спаси Ти нас, святая сило,
Язви язик мій за хули
Та язви мира ізціли.
Не дай згнушатися лукавим
І над Твоєю вічно-славою,
Й над нами, простими людьми!..»

У «Неофітах», присвячених Щепкіну, сказав, як відрізав:

Молітесь Богові одному,
Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклоніться. Все брехня —
Попи й царі...

Іван Дзюба зазначає: «У моральних заповідях християнства відображене загальнолюдське моральне начало, і Шевченко з нього виходить. Але йому боліла невідповідність соціальної та життєвої практики панства цим моральним началам; він говорить про те, що християнство стало панству всього лиш зручним прикриттям для експлуатації народу та знущань із нього...»

Отже, вихлюпнулося в той день те, що давно наболіло й нуртувало в душі — глибинне відчуття поверховості, надуманості, фальші, багатьох релігійних обрядів і людських учинків у православному декорі.

Немає нічого дивного у цій чесній поетовій позиції. Півтора століття потому геніальний Борис Олійник так само вбивчо напише про найвищих московських можновладців, які з органічного безбожжя по-фарисейськи вскочили у чужий їм Божий храм:

Коли у храм упхався,
і рогато
До образів посунув навмання,
З ікони одсахнулась Божа Мати,
Від нього затуливши немовля.

І тьма неслітня демоном звелася,
Згасивши вміть лампади і свічки.
І тільки очі всепрощенні Спаса
Взялись огнем
уперше за віки.

Храм Христа Спасителя

(вул. Волхонка, 15–17)

«Дуже невдалий величезний витвір»

Храм Христа Спасителя Шевченко споглядав із Щепкіним з кремлівського пагорба 19 березня 1858 року, коли й записав у щоденнику: **«Храм Спаса вообще, а главный купол в особенности безобразен. Крайне неудачное громадное произведение. Точно толстая купчиха в золотом по-войнике остановилась напоказ среди белокаменной»**. Нещадна й влучна характеристика. Наступного дня Тарас Григорович один прийшов уже до самого храму: **«Полюбовавшись старым красавцем Кремлём, прошёл я к юному некрасавцу Спасу¹ с целью посмотреть скульптурные работы. Но меня и на двор не пустили. „Не приказано“², — сказал сторож. Я ему не противоречил и возвратился в Кремль»**.

Отже, побожний Шевченко не сприйняв архітектуру й естетику храму Христа Спасителя, що тоді вже майже двадцять років зводився за проектом архітектора Костянтина Тона³ в так званому російсько-візантійському стилі. Пам'ятаймо, що храм Христа Спасителя будувався як храм-пам'ятник, присвячений Вітчизняній війні 1812 р. Він вражав своєю висотою (понад 100 метрів)⁴, грандіозними масштабами та багатством не лише внутрішнього оздоблення⁵ й начиння, якого Шевченко не бачив, але й зовнішньою пишнотою. Раніше не ставили запитання, чи бачив Шевченко будівництво храму в перші свої приїзди до Москви. На мій погляд, скоріше так, ніж ні. Відомо, що у 1839–1853 рр. зводили цегляні стіни, бані, робили зовнішнє облицювання. На час екскурсії поета до храму в 1858 р. вже було встановлено металеві частини даху й бань

¹ Скоріше за все Шевченко йшов до храму Христа Спасителя Кремлівською набережною (назва з'явилася у XVIII столітті), а, можливо, й Волхонкою (назва закріпилася також у XVIII столітті). Фотографії, вміщені у книзі, дають можливість скласти загальне враження про цю поетову прогулянку.

² Француз Астольф де Кюстін, який оглядав Москву в 1939 р., неодноразово потрапляв у таку ситуацію: «Не зважаючи на мої довгі й наполегливі прохання... перекладач кожного разу відповідав: „Не велено!“».

³ Тон Костянтин Андрійович (1794–1881) — архітектор, чех за походженням, працював в Росії. Наслідував зовнішні риси давньоруського і візантійського зодчества. Цей псевдоруський стиль був визначений Миколою I офіційним. У поемі «Сон» Шевченко гротесково писав про царя, що «все храми мурує». Тон розробив типові проекти церков на 1000, 500 та 200 чоловік, і архітектори по всій імперії мали обов'язково дотримувати форм і стилю, вказаних Тonom.

⁴ Дзвіниці Івана Великого з хрестом може вміститися «під яблуком» великого храму Христа Спасителя.

⁵ Для внутрішнього оздоблення храму було, зокрема, використано темно-зелений лабрадор із сріблястими кристалами, привезений з-під Києва.

Церква Старого Пимена у Воротницькому провулку.
1881 р.

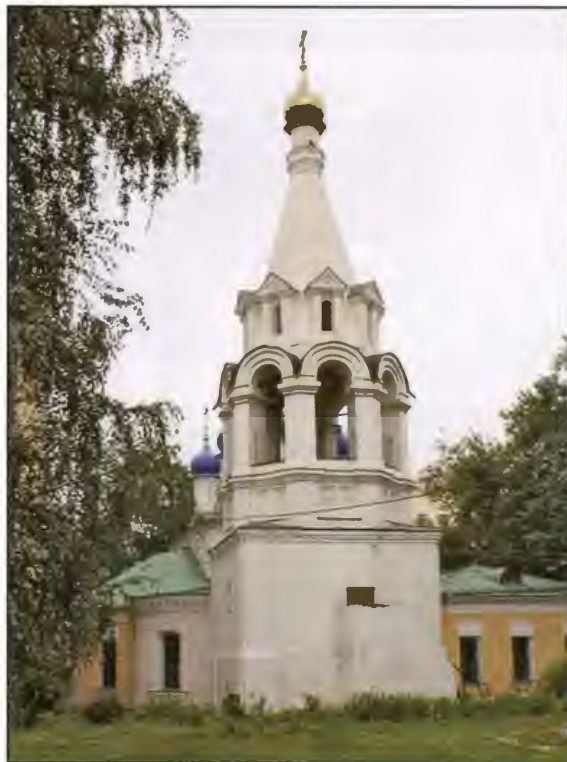
Церква Старого
Пимена з боку
Пименовського
провулка. XIX ст.

Церква Живоначальної трійці у Листах і Сухарева вежа.
Кінець XIX ст.

Собор
Казанської
ікони Божої
Матері на
Красній площі.
Сучасний
вигляд

Церква Феодора
Студита біля
Нікітських воріт.
Сучасний вигляд

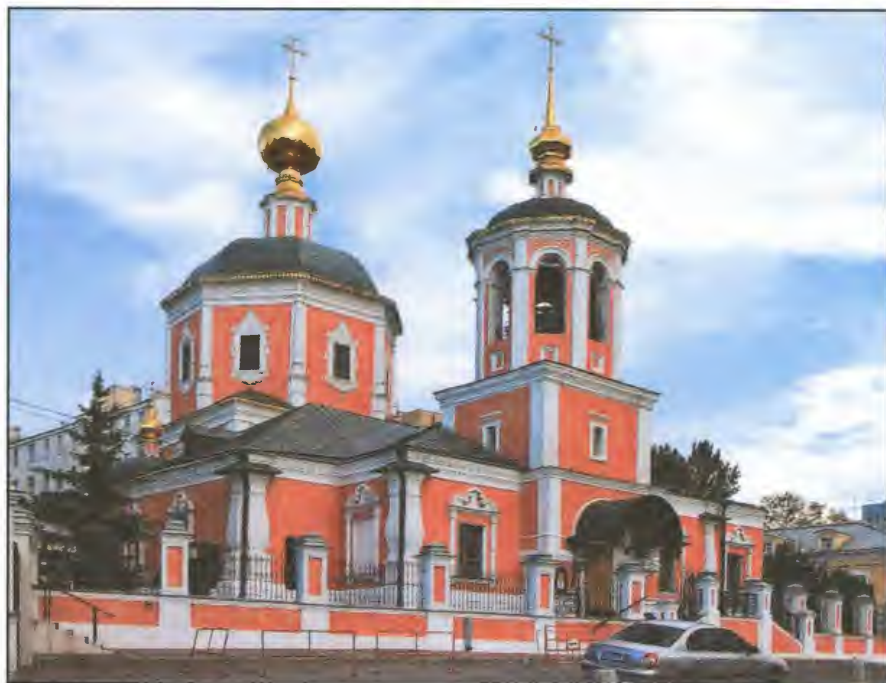
Церква Покрова Пресвятої Богородиці у Філях.
1846-1860 рр.

Церква Петра і Павла
на Новій Басманній.
Кінець XIX ст.

Собор Донської ікони
Божої Матері у Донському
монастирі. Сучасний вигляд

Церква Живоначальної Трійці та церква Сергія
у Троїцькому подвір'ї. Сучасний вигляд

Церква Вознесіння
Господнього на Гороховому
полі. Сучасний вигляд

Церква Філіппа
Митрополита у
Міщанській слободі.
Сучасний вигляд

Церква
Різдва Пресвятої
Богородиці
у Путинках.
Сучасний вигляд

Храм Вознесіння Господнього («Велике Вознесіння»)
біля Нікітських воріт. Сучасний вигляд

Храм Спаса Преображення на Пісках. Сучасний вигляд

Церква Миколая
Чудотворця
у Кленниках.
Сучасний вигляд

Церква Святого
Володимира
у Старих Садах.
Сучасний вигляд

Церква Миколи
Чудотворця (Різдва
Богородиці у Голутвині
Сучасний вигляд

Храм Тетяни Мучениці
при Московському державному
університеті. Сучасний вигляд

Церква Михаїла Архангела на Дівочому полі.
Сучасний вигляд